

अथ तत्त्वचिन्तामणावयवग्रन्थः प्रारभ्यते ।

तच्चानुमानं परार्थं न्यायसाध्यमिति
न्यायस्तदवयवाश्च प्रतिजानीते मूले-
पनयननिगमनानि निरूप्यन्ते । तत्र
समस्तरूपोपपन्नलिङ्गमिति विवादक-
न्यायः;

मदाधरीयम् ।

अनुमानं निरूप्य न्यायतदवयवविरूपण प्रतिजानीते मूले तच्चेति ।
तत्-निरुक्तमनुमानम् । परार्थम्- विचारदशाया मध्यस्थस्य विवादविषय-
साध्यनिश्चयरूपप्रयोजनसाधनम् । न्यायसाध्यमिति । न्यायप्रयोज्य-
गित्यर्थः । वादिप्रयुक्तन्यायजन्यशाब्दबोधेन मध्यस्थस्य अनुमितिचरम-
कारणलिङ्गपरामर्शरूपानुमानजननादिति भावः । ज्ञायमानलिङ्गस्यानुमान-वे-
त्तद्विशेषणस्य परामर्शस्य न्यायाधीनत्वेन तद्विशिष्टस्य तथात्वमित्यव-
धेयम् । अथवा अनुमानं अनुमितिः । परार्थम् मध्यस्थस्य साध्यसंशय-
निवृत्तिरूपप्रयोजनसाधनम्, परम्य-प्रतिवादिन, अर्थे निवृत्तिरूपमात्रादृश-
गितिवा । एतेन निरूपणप्रयोजनमुपदर्शितम्, न्यायप्रयोगद्वारा मध्यस्था-
नुमितेरेव न्यायज्ञानप्रयोजनत्वात् । कारणत्वं स्मरणप्रयोजकसम्बन्धकथ-
नेन प्रसङ्गोव । सङ्गतिरपि दर्शिता । समस्तरूपेति । पक्षसत्त्वादिपक्षरूपेभ्यः ।
उपनयेन पक्षसत्त्वादाहारेण तथा संप्रत्यक्षपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वयोर्निगमनेन

प्रतिज्ञादिपञ्चकवाक्यैरेकवाक्यतया स्वार्थ
विशिष्टज्ञानं जन्यते । तेन च विशिष्ट
वैशिष्ट्यावगाहि मानान्तरमुत्थाप्यते । तेन

यत्किञ्चिच्छाब्दबोधनिवेशः । समानानुपूर्वकानामवाक्यविवक्षितानामेवानु-
गत रूपेणैकैकारणतायामवच्छेदकत्वात् परंतो बहूनि मानित्वाद्येकैक-
वाक्यव्यक्तिपटितवाक्यपञ्चकवृत्तिसमुदायत्वस्य न तादृशकारणतावच्छे-
दकविवक्षयताश्रयदर्शस्वव्यापकत्वमिति यत्किञ्चिज्ज्ञानीयविवक्षितानिवेशः ।
न च वाक्यान्तरसाधारणसमुदायरचनादाम् वाक्यान्तरपटितसमुदायेऽति-
व्याप्तिरिति वाच्यम् , तादृशसमुदायत्वनिष्ठन्यूनवृत्तिस्वानिरूपकत्वेन नि-
रुक्तसमुदायत्वस्य विवक्षणीयत्वात् न चैवमपि व्युत्क्रममप्युक्तप्रतिज्ञादिसमुदाये
ऽतिव्याप्तिस्तद्वत्त्वमेवेति वाच्यम् । व्युत्क्रममप्युक्तप्रतिज्ञादिसमुदाये
यत्वं तावदेवकूटेन निरुक्तसमुदायत्वस्य विवक्षणीयत्वात् । न चैवमपि
एकैकन्यायपटकं परप्रतिज्ञादिवाक्यं तत्समुदायेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् ;
एवमपीनूतमर्त्तिकचित्प्रतिज्ञाद्यव्यवहितोत्तरत्वादित्यन्येहेत्वादिवृत्ति-
समुदायत्वं तदन्यत्वस्य समुदायत्वे विवक्षणीयत्वादिति विद् । न्यायज-
न्यबोधस्य परामर्शमयोजकतां सक्तमपि प्रतिज्ञादीति । एकवाक्य-
तयेति । विशेषणेतृतीया । तथाचैकवाक्यतापक्षैरित्यर्थः । एकवाक्यत्वं च
विशिष्टैकार्यमतिपादकत्वं तदुत्थाप्याकांक्षानिवर्तकत्वतज्जिवर्तनीयाकांक्षो-
त्थापकत्वान्यतरत्वं वा, तेन पञ्चवाक्यजन्यमहावाक्यार्थबोधासम्भवे-
पि न क्षतिः । स्वार्थविशिष्टज्ञानम्- तत्तद्वाक्यार्थविवक्षयकज्ञानम् । तच्च
समूहालम्बनमन्यथा वेत्यन्यदेतत् । विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि मानान्त-
रम्- विशिष्टवैशिष्ट्यबोधात्मकपरामर्शजनकं मनः । उत्थाप्यते-
स्वात्मकसहकारिसम्पत्तीक्रियते । तेन- तथाविधेन मनसा परामर्श उत्थाप्यते

इत्युपाध्याय । अत्र च तदेव श्रुतं परामर्शरूप उपनयार्थविषयकत्वा
 दिव्याक्षिप्य उपनयस्य व्यासिद्यो न तात्पर्यम्, तथा सति न्यायजन्य
 युद्धानुदाहरणार्थनया उपनयार्थतया च व्याप्तिमान् पौनरुक्त्य स्यात्,
 किं तु पक्षधर्मत्वमेवोपमयेन विवक्षितं, तथा चोदाहरणार्थव्याप्तिरुपनयार्थ
 पक्षधर्मतायाश्च विशुद्धलभेव मानमिति न्यायजन्यबोधस्य न व्याप्तिवि
 शिष्टवैशिष्ट्यावगाहिता, व्याप्य पक्षे वर्तते न वेत्याकाक्षानिवर्तकत्वा
 नुरोधेनैव बह्विध्याप्यादिपदघटितमुपनयवाक्य प्रयुज्यत इति स एव
 समाहितवान् । अत्रेह च त्यजे— यदि व्याप्तिविशिष्टे पक्षधर्मत्वमेवाका
 लितं तदा व्याप्तिविशिष्टविषयक एव बोधस्तादृशाकाशा निवर्तयिष्यती
 ति तथाविधबोध एव उपनयतात्पर्यमावश्यकम् । नचैवमप्याकाशानिवृ-
 त्तये अवा-तरवाक्यार्थबोधस्य व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितोपगमेपि
 न्यायजन्यमहावाक्यार्थबोधे उपनयाव्याप्तिमान् नोपेक्षते, उदाहरणादेव
 तद्ज्ञानात्, अवा-तरवाक्यार्थबोधे परामर्शरूपत्वेपि निगमनजन्यावाधि
 तत्वादिप्रतिपत्तेरनुमितावपेक्षितत्वात्तात्पर्य-त तदसत्त्वेन परामर्श-तरस्या
 पेक्षेति वाच्यम्, अवा-तरवाक्यार्थबोधे व्याप्तिमानानुरोधेन तदशेष्युप
 नयतात्पर्यरूपनामा आवश्यकत्वे महावाक्याश्रयापे तद्ज्ञानेपि नापका
 भावादिति । न्यायजन्यज्ञानस्य वादिवाक्यजन्यत्वेनाप्रामाण्यशक्यकलकित
 तया अनुमितिजननायोग्यतया परामर्शांतरस्वीकार इति मिश्रा । नव्यास्तु
 पक्षाशे व्याप्तिविशिष्टहेतुवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमेव अनुमितिहेतुः, नतु व्याप्या
 भिन्नहेतुमदभेदज्ञानम्, तादृशवैशिष्ट्यावगाहिता च न न्यायजन्यशब्द
 बुद्धेः, नामार्थभेदेनावयवबोधस्याप्युत्पन्नत्वात्, अतो व्याप्यत्वा
 वच्छिन्नहेतुनिष्ठप्रकारताकरोधहेतुद्वयविशेष्यकव्याप्तिरूपविशेषणतावच्छेदक
 प्रकारकमानसज्ञाना मानस एव तादृशपरामर्शोऽवश्यमङ्गीकर्तव्य इत्यभिप्रा
 येण तेनचेत्यापमिहितं, विशिष्टवैशिष्ट्यावगादिमानान्तरम्— विशिष्ट
 वैशिष्ट्यबोधजनक विशेषणतावच्छेदकीभूतव्याप्तिप्रकारक भूतत्वावच्छिन्न

न्यायलक्षणम् ।

चरमः परामर्श उत्पाद्यत इति न्याय
जन्यशाब्दज्ञानस्य परामर्शप्रयोजकता।

इति तत्त्वचिन्तामणौ न्यायलक्षणम् ।

दोषितिः ।

उचितानुपूर्वीकप्रतिज्ञादिपञ्चकसमुदायत्वं न्यायत्वम् ।

विशेष्यकं ज्ञानम्, उत्थाप्यते, जन्यते. तेन, तादृशविशेषणतावच्छेदक
प्रकारकज्ञानेन, परामर्शो जन्यत इत्यर्थः, नचैवं तेन परामर्शस्य जनना
दिति ग्रन्थासङ्गतिः, तत्र परामर्शपदस्य व्याप्याभिप्रेतदेतुमवबोध
परत्वादित्याहुः । शुद्धहेतुतावच्छेदकावच्छिन्ने पक्षधर्मत्वाकांक्षाया वज्र
पक्षधर्मत्वबोधमात्रतत्पर्यकं व्याप्यधर्मकपदाघटितमेवोपनयवाक्यं प्रयुज्यत
इति प्राचीनमतमिमांशकमिदम् ; अत एव दोषितिकृता सन्मताभिप्रायेणैव
'उदाहरणोपनययोरेव तत्पर्यवस्यती' त्यत्रोदाहरणान्तर्भावेणैव परामर्शप्रयोज
कत्वपर्यवसानमुक्तं नतूपनयमात्रस्येत्यपि वदन्ति । अत्र परामर्शमयोज
कत्वेन शाब्दज्ञानस्य लक्षणपटकत्वे स्वयमनुपपत्तेर्वक्ष्यमाणतया शाब्दज्ञान
पदं प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्यतत्तद्विशिष्टार्थज्ञानपञ्चकपरं, जनकवाक्यपदं च
प्रत्येकं तत्तद्बोधजनकवाक्यपञ्चकपरम्, अतः प्रतिज्ञादिवाक्यपञ्चकत्वात् प्रयो
जकान्तं च बोधविशेषाणां परिचायकमात्रम् । यद्यप्येवं प्रतिज्ञादिपञ्चवाक्यै
रेकज्ञानजननेऽप्येतादृशलक्षणानिर्वाहविरहः । तथापि प्रतिज्ञादिजन्य
बोधानां परामर्शप्रयोजकतालाभायैव सम्भवाभिप्रायेण तावदर्थविययकमेकमेव
ज्ञानं परामर्शप्रयोजकत्वेनाभिहितमित्यभिप्रेत्य दोषितिकृत्पर्यवसितन्याय
लक्षणमाह— उचिते ति । उचितानुपूर्वीकाणि प्रतिज्ञादीनि पञ्च यत्र समु
दाये तत्त्वम्, तादृशपञ्चपर्याप्तसमुदायत्वमिति यावत् । पञ्चपदं निगमना
न्तानां विशिष्य निवेशलाभाय, न तु पञ्चत्वेनापि तेषां निवेष्टाः प्रयोजना

भावात् । व्युत्क्रमप्रयुक्तप्रतिज्ञादिपक्षके अतिव्याप्तिवारणाय उचितानुपूर्वा
केति । उचितानुपूर्वा प्रतिज्ञोत्तरहेतुत्तरोदाहरणोत्तरोपनयोत्तरानिगमनत्वरूपा ।

ननु किमिदमुचितानुपूर्वाकत्वम् ? न तावत् तद्वशानुपूर्वा
श्रयत्वम्, दर्शितानुपूर्वा निगमन एव विधान्ते, नापि तादृशानुपूर्वा
घटकत्वम्, घटकताया दुर्निर्वचत्वात्, तद्धि न स्वविषयकप्रतीत्यविषय
तादृशानुपूर्वाकत्वम्, प्रतिज्ञाप्रविषयकप्रतीत्या शुद्धनिगमनत्वस्य विषयी
करणाद्विशिष्टनिगमनत्वे तादृशप्रतीत्यविषयत्वानुपपत्ते, विशेष्यवृत्तेर्विशि
ष्टानुयोगिकाभावात् न भ्युपगमात्, नापि तादृशानुपूर्वाविषयिताव्यापकविष
यिताकत्वम्, शब्दव्यक्तिभेदेन प्रतिज्ञादेर्मिलतया कस्याश्चिदपि गति
ज्ञान्यकेर्विषयितायास्तादृशानुपूर्वाविषयितासामान्यव्यापकत्वात्सम्भवात्,
प्रतिज्ञादिन्यक्त्यन्तरघटितन्यायविषयकज्ञानेपि तादृशानुपूर्वाविषयितास
त्वात्, यत्किंचिदानुपूर्वाविषयिताव्यापकत्वस्य व्युत्क्रमप्रयुक्तप्रतिज्ञादि
विषयतासाधारणत्वात्, तादृशप्रतिज्ञादिविषयक न्यायविषयकज्ञानीयतया
विधानुपूर्वाविषयितायाएव तादृशप्रतिज्ञाविषयताव्याप्यत्वात् । न च
ज्ञानभेदेन विषयिताभेदानभ्युपगमात्तैवमिति वाच्यम्, तादृशप्रति
ज्ञादिव्यक्तिसमानाधिकरणत्वादिना भानुपूर्वाविशेषावच्छिन्नन्यायविषयकज्ञा
नीयानुपूर्वाविशेषविषयितायास्तादृशप्रतिज्ञादिव्यक्तिविषयिताशून्यावृत्तित्वा
त्स्यास्तस्याप्यवधानपाषात् । अथ निगमनपूर्वोपनयपूर्वोदाहरणपूर्वहेतुपू
त्वरूपानुपूर्वाश्रयत्वेन प्रतिज्ञाया तादृशोदाहरणपूर्वत्वे सति प्रतिज्ञोत्त
त्वादिरूपानुपूर्वाश्रयत्वेन च हेतवयवादीना निवेद्याज्ञानुपपत्ति । अथ
तादृशैकविधानुपूर्वाविशेषावच्छिन्नभेदप्रतिगोवितावच्छेदकत्वमेव तादृश
पूर्वाघटकत्वमिति चेत्, एवमप्येकैकन्यायघटक यत्प्रतिज्ञाघटकैकत्वा
त्तत्समुदायेऽतिप्रसङ्गो दुर्भारएवेति चेत्, नैवम्, एवाश्रयभूतप्रतिज्ञाघव्यवहि
रत्त्वशून्यादिहेत्वादिराति यद्यत्समुदायस्य तत्तदन्वयस्य समुदायत्वादि
गत्वे तात्पर्यात् । व्युत्क्रमप्रयुक्तप्रतिज्ञादिनिष्ठस्य नानान्यायान्तर्गतप्रतिज्ञा

दी] प्रतिज्ञादिकं पुनरुदासीनवाक्यवारकन्यायान्तर्गतत्वादिविशेषणशून्यमेवो
 ध्यायेयमिति नान्योन्याश्रयः । साध्यादिविशेषणनियन्त्रिताश्च प्रतिज्ञादयो
 ध्याया इति न विभिन्नसाध्यादिकप्रतिज्ञादिसमुदायेऽतिव्याप्तिः ।

रथक्रमिष्ठस्य च समुदायरस्य सत्त्वन्मत्वविरहात्प्रतिप्रसङ्गः ।
 एवञ्च घटमानयेत्यादि वाक्यवृत्तिसमुदायरवारणाय प्रतिज्ञादिनृत्ति
 र्वविशेषणमपि सार्धकमित्यवश्यम्, प्रतिज्ञादिनृत्तित्वं च (प्रतिज्ञात्वाप्रव
 च्छिन्नवृत्तित्वम्) प्रतिज्ञात्वादिवर्थास्यचच्छेदक (यत्किञ्चि) दर्शयचकथाप
 कत्वम्, अतः प्रतिज्ञादिपक्षकैकदेशसमुदाये नास्ति प्रसङ्गः । प्रतिज्ञात्वादे
 र्वर्थास्यवृत्तिरवात्तदाश्रयकदेशमात्रवृत्तेस्तत्पर्याप्तजनकच्छेदकत्वत् । समुदाय
 त्वं चानेकपर्याप्तो धर्मः तस्य पर्याप्तिसम्बन्धेन न्यायपक्षवृत्तिनिमित्त-वाकै
 कदेशे न्यायस्यैवहरमनग इति तु विभावनीयम् । ननु प्रतिज्ञादिक
 क्षणे न्यायान्तर्गतत्वविशेषणस्य प्रवेक्षनीयत्वात् अन्यायाश्रयप्रसङ्ग
 इत्यत आह— प्रतिज्ञात्वादिकमिति । उदासीनवाक्यवारके
 ति । न्यायान्तर्गतत्वं वाक्यवारणमात्रप्रयोजनकमेव । एतेन
 न्यायान्तर्गतप्रतिज्ञादिपक्षसमुदायस्य उचितादुर्वर्तक-विरहादेव
 र्वर्थावस्थापसकैर्न्यायघटकप्रतिज्ञादिसरीरे तादृशविशेषणानुपादानेपि न
 क्षतिरिति सूचितम् । (अत्रकेचित्— असापकतात्थर्थाय यायेऽप्राप्तिः,
 न ज्ञातेरुपपत्तिरितिद्वेनोदाहरणाभावेन यच्च वक्ष्यमाणमिति, तत्र,
 ध्यायमापनमेवेन न्यायमेवास्तुतत्त्वस्यैव अत्रादादिति । यदि च
 त्वत्रैव समयबन्धमप्यत्र पञ्चावयवयोग इति गमते सदाविगतनिर्वा
 ण्य समयबन्ध विनपि त्वत्रैव पञ्चावयवप्रयोगे इति मतं स्वीकरणी
 यमिति ।) क्रमप्रयुक्ताविभिन्नपक्षसाध्यहेतुकपक्षिज्ञादिपक्षके अतिव्याप्ति
 ऽज्ञा निरस्यति । साध्यादीति । तत्साध्यपक्षहेतुकन्याय
 ऽक्षणे तत्साध्यपक्षकप्रतिज्ञात्वापनकहेतुतत्साध्यमापनकोदाहरणतत्साध्य

[दी] व्याप्तादेरिव साध्याद्यननुगमात्ननुगमो न्यायादेरपीत्यतएव ।
एतेन प्रतिज्ञानिगमनयो

यक्षसाधनकोपनमतसाध्यसाधनकनिगमनानि निवेशनीयानित्यर्थः ।
नन्वेव न्यायपदार्थस्याननुगतत्वात् न्यायपदस्य तानार्थकताप-
त्तिरित्यपेक्षापातिमाह व्याप्तादेरिवेति । व्याप्ताद्यादिपदार्थस्येवेत्यर्थः ।
साध्याद्यननुगमात् । स्वयटकसाध्यादीनां मिलमित्यस्य निवेशनीय-
त्वात् । अननुगमः अनुगतप्रवृत्तिनिमित्तविरुद्धः । न्यायादेः न्या-
यादिपदार्थस्य । आदिपदादवयवादिपरिग्रहः । इत्यतएवेति । मत्स्य-त-
राभाषादिति यावत् । मयाश्रुतमूलस्वरमसिद्धत्वावयववक्षज-ममहायाकषा-
र्थचोपमायाय लक्षणसम-वय निरानिर्णीतुं वाक्यपचकस्यैकविशिष्टार्थवाच-
कता दण्डयति प्रतिज्ञानिगमनयोरिति । न सम्भूयेक्यं प्रतिपादकत्वं
मित्यपेक्षेत्येवम् । प्रतिज्ञार्थं बहूनिमतिपर्वते निगमनार्थस्य विशिष्टहेतु-
ज्ञानज्ञानसाध्यवत्त्वस्यावयवोपपत्तये साध्यवत्त्वाद्यवयवोपपत्तये
प्रसङ्गात् । दण्डवान् रणदण्डवानित्यादाविव विधेयास्य अधिकारमा-
हिनस्तद्वशावयववत्त्वस्य सम्भवेति शुद्धवस्तुतावच्छेदकविशिष्टसाधितत्वा-
दिविशिष्टसाध्यवत्तावगाहिन्या प्रतिनिवेशयोगित्वेन साध्यावशिष्टपक्षे
तादृशसाध्यवत्तावयवोपपत्त्यानाकाङ्क्षितत्वात् वादिनात्म्याविषयत्वाच्च । यत्तु
वह्निविशिष्टपर्वत इदमकषा । वह्निमित्यवच्छेदपर्वतपदार्थमिति मेक्षिता ।
नीलो पटश्चन्द्र इत्यदाविव घट नील स्यु इदमित्यादौ नीलाविवनपटवच्छे-
दविधेयमानादुद्देश्यतावच्छेदकवाचकपदस्य उद्देश्यवाचकपदपूर्ववर्तिताया
अपेक्षणीयत्वात्, अतर्नेतादृशानवयवोपपत्त्याव न च शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्न-
एव शुद्धवह्निमित्यनिगमनोपपत्त्याव्यविशिष्टवह्निमित्यवच्छिन्नपदार्थस्य न
वयोपपत्तयेकवाचकत्वं निर्बहनीनि वाच्यम्, गुणानां च परार्थत्वादसम्भ-

- [वी] उदाहरणावयवान्तरयोश्च न सम्भूयैकार्थप्रतिपादकत्वम् ।

न्यः समत्वात्वादिति न्यायेन विधेयतया प्राप्तमानयोः शुद्धवह्निपक्ष
विशिष्टवह्निमत्त्वयोरवच्छेद्यावच्छेदकभाषापरविधियेताकत्वरूपसम्बन्धाभा-
वेनैकवाक्यत्वानिर्वाहात्, अत एव विधेयभेदे सर्वत्र वाक्यभेदः,
केवलोपनयजन्यबोधे पक्षे साध्यव्याप्यहेतुमत्त्वस्य विधेयत्वेऽपि उपनयनि-
गमनापीनबोधे उद्देश्यपदपूर्वेनिर्दिष्टव्याप्यवरपदार्थस्य उद्देश्यतावच्छेदक
तमेव मानेन तद्विषयकत्वनिगमनार्थविषयकत्वयोरवच्छेद्यावच्छेदकभाषा-
स्तुभूयैकवाक्यतेति, तत्र— तात्पर्यसारे योजनायां तादृशमोक्षसम्भ-
वात्, उद्देश्यवाचकपदस्य विधेयवाचकपदपूर्वत्वेन प्रतिसम्बन्धनस्यापेक्षणी-
यतया योजनायैवोपनयेन पक्षे अयं पदार्थे साध्यव्याप्यवस्त्वयोरन्यात् तात्प-
र्यसत्त्वे वादिवाक्ये योजनायाः दूषणानर्हतात्, तात्पर्यविश्लेषैव तत्र
कीलकतात् । इदमुपलक्षणम्, उपनयेनापि समं प्रतिज्ञायाः न विशिष्ट-
कार्थप्रतिपादकत्वं बह्निप्रति पर्वते उपनयार्थस्य साध्यव्याप्यहेतुमत्त्वस्या-
प्राप्ततादृशहेतुमत्त्वार्थमटिततया विधेयत्वसम्भवेऽपि अनुमिरूपयोगिनः
पक्षतानवच्छेदकविशिष्टे हेतुमत्त्वस्याकार्थ्यैवोपनयप्रतिपादनादनाकाक्षितस्य
पर्वतं पर्वताभेदव्यवस्थे तात्पर्याविषयत्वत्वात् उदाहरणावयवान्तरयोरिति ।
उदाहरणपदकार्थ्येऽप्युपलक्षणमपि नैकविशिष्टार्थसंश्लेषत्वं तत्र
द्विरुक्तवस्तुदेन महानसत्त्वमहानसान्तरवादिनोद्देश्योपस्थापनात् तत्त्वस्यै-
नापि तत्तद्व्यावच्छिन्नपरामर्शान्महानसं भूतवह्निमत्त्वमहानसान्तरवद्भूत-
वह्निमत्त्वमिति वाक्यार्थचतुष्टयविषयकसमूहात्मन्यनवोपस्थापनात् । न च
वीक्ष्यया व्यापकत्वबोधनाद्भूतवान्भूतव्यापकत्वह्निमानित्याकारक एकाविशिष्टा-
र्थबोधेऽप्यत्र तत्रोत्पद्यत इति वाच्यम् ; योग्यस्यादेरन्यतार्थकरवसंगतात् ।
नच द्विरुक्तवस्तुदस्यैव व्यापकत्वगर्भः स च साध्योऽपि अन्येऽपि वाच्यम् ;

नामार्थयोर्भेदान्वयबोधस्यानुत्पत्तेश्चात् । व्यापकत्वावच्छिन्नस्य तदर्थं
 स्माभेदेनान्वय इत्यपि न सम्भवति । सुन्दरो दण्डीत्यादौ दण्ठाद्यशे सु-
 न्दराद्यभेदान्वयवत्तमात्रविभक्तिकरत्वात् । येन मतवर्गीयपदस्युपस्थाप्ये अर्थे
 असम्भूतनामार्थमिद्वान्वयस्यासम्भवात् , अनेदान्वयप्रतियोगिसाधयेकतया
 असामर्थ्येन साध्यवाचकपदोत्तरं सञ्ज्ञितासम्भवात् , तत्पदस्य तावतापि सा-
 र्थ्यस्यासम्भवात् । तस्माद्यत्पदार्थे हेतोः तत्पदार्थे च तस्मिन् साध्यस्य
 विधेयतया भानमेव समूहात्मन्यनुरूपं तत्र जायते, तदुत्तरं व्यापकता
 बाधो मानसः, स एव वा शब्दबोधः, साध्यवाचकपदस्य प्रकृतसाधनव्याप-
 कताविशिष्टसाध्ये लक्षणिकतया तत्पदार्थे व्यापकताविशिष्टसाध्यवत्ता
 भवगाह्य इत्युपेयम् । बीप्तासममिन्वाहारस्यैव व्यापकत्वसाधनत्वस्यानादि-
 तया तादृशलक्षणाया निरुदलक्षणात्वेन बाधिरूपे तस्मीकारे सति
 विरहात् । नच व्यापकताबोधस्यावश्यकत्वे नानाहेत्वधिकरणे बह्यादि-
 मन्त्रबोधनस्याप्रयोजकतया घ्नादिकमुद्देश्यतावच्छेदकीकृत्य समूहात्मना-
 नान्यत्र एव व्यापकताविशिष्टसाध्यबोध उपेयतां यद्यत्पदस्य तादृशलक्ष्यार्थ-
 तात्पर्यमाहकमेवास्तिवति वाच्यम्; अर्थबोधकत्वसम्भवे तत्परित्यागायोगात्,
 यो यो न बहिमान् स न पूमवानित्यादौ व्यतिरेकमुदाहरणे बहिनश्चेदादिहेतुके
 पूमबह्नेदादिसाध्यके तादृशान्वयमुदाहरणे वा यद्यत्पदार्थाविबक्षायामिति
 योगिवाचकपदसमानविभक्तिकपदोपस्थाप्यस्यानुयोगिनोऽपवेष्टेन नवा तत्रा-
 न्योन्याभावबोधनासम्भवात् । एवं चैत्रो जनाति कर्तृत्वादित्यादौ न्याया-
 न्तर्गते यो यः करोति स सजानातीत्युदाहरणे यद्यत्पदार्थाविबक्षायामिति
 उक्तामेव साध्याश्रयविकृततयोदाहरणमासतापसश्चास्ति । एवं चोदाहरण-
 समुदायत्वावयवान्तरेण समं विशिष्टार्थप्रतिपादकत्वं सुतरामेव न सम्भवतीति
 भावः । एतेन हेतुवाहरणयोर्भूतवान्भूनाहदिमानित्येतादृशविशिष्टार्थ-
 बोधजनकत्वसम्भवाद्दुदाहरणमवयवान्तरयोरित्युपपन्नमित्यपि निरूप्यम् ।

[वी] द्रागेव तु पश्चानामवधारणम् । परन्तु प्रतिज्ञाहेत्वोः कथंचिदुपपन्नम्

द्रागेव- सुतरामेव । न सङ्गृह्यैकार्थप्रतिपादकत्वमित्यनुपपन्नते ।
प्रतिज्ञाहेत्वोरित्यत्रापि नकारं विहाय ताभ्यां पर्वतो घूमज्ञानज्ञाप्य
बह्निमानित्येतादृशविशिष्टज्ञानजननादिति भावः । अथ प्रतिज्ञाजन्यबोधो
नन्तरं कुत इति साध्यज्ञापकाकांक्षायां सन्निवर्तकं हेतुवाक्यं प्रयुज्यते,
सन्निवर्तकता च पक्षविशेषणतानापक्षसाध्यांश्चे हेतुज्ञानज्ञाप्यबोधनेनापि
निर्वहतीति पक्षांश्चे हेतुज्ञानज्ञाप्यस्वविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिबोधस्या
नुपयोगितया न तात्पर्यविषयत्वमिति चेन्न, पर्वते बह्निबोधनान्तरं पर्वते
यद्वादिष्टापकं तत्रैवाकांक्षा जायते, तन्निवृत्तिश्च साध्ये घूमादिज्ञानजन्य
पर्वतविशेष्यकज्ञानविषयत्वप्रतिपादनं नैव, घूमाद्वह्निमन्महानसमित्यादिवा-
क्यस्य पर्वते बह्निमत्त्वं कुत इत्याकांक्षानिवर्तकत्वाभावात्, पक्षमी
तत्तादृशपर्वतविशेष्यकज्ञानविषयत्वमान च सन्निवृत्तिश्च तानापक्षसाध्यांश्च एव ।
कवाक्यान्महानसादिविशेषणतयोपस्थिते तदपतीतेः एकवर्तविशेषणता
पक्षे अन्यविशेष्यकहेतुज्ञानाधीनज्ञानविषयत्वबोधकतायाः पक्षस्या अत्यु-
त्पन्नत्वादिति घूमाद्वह्निमान्पर्वत इति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्यावश्यक-
त्वात् । कथंचिदि ॥ । निगमनेऽयंपदाननुपपन्नपक्षे बह्निव्याप्यधूम
वत्पर्वतादिरूपोपनयार्थे निगमनार्थधूमज्ञानज्ञाप्यबह्निमत्त्वाद्यन्वयसम्भवा
दिति भावः । अनुपपन्नपक्षे तु तादृशबह्नियादिमत्पक्षरूपनिगमनार्थमात्रयोश्चे
नैवाकांक्षानिवृत्तेरुपनयार्थे विशिष्टपक्षे निगमनार्थीभूतविशिष्टपक्षबोधस्या
नुपपुक्तस्य न तात्पर्यविषयतेति कथंचिदित्युक्तम् । इदंत्वबोधयम्—
अननुपपन्नपक्षेऽपि उपनयैकदेशेऽयंपदार्थपक्षमात्रे निगमनार्थान्वय
मात्रेणैव कृतकृत्यतया तत्समुदायार्थविशिष्टपक्षे निगमनार्थविषयकबोधे
वि तात्पर्यमपानाजिकमिति ।

[दी] निगमनयो । एकवाक्यताव्यवहारस्तु विशिष्टैकार्थप्रतिपत्तिपरता
मात्रेण । तादृशपरामर्शप्रयोजकत्वञ्च यदि तद्विवक्षिततत्पदार्थसंयोगो
पस्थापकतया (तत्तत्पदार्थोपस्थापकतया) तदा उदाहरणोप
नययोरेव तत्पर्यवस्यति । अथतदानुकूल्यमात्रेण, तदा को बहिर्मान

नन्वेव प्रतिशब्दीना पष्ठाना कथमेकवाक्यताव्यवहार इत्यत
आह— एके ति । विशिष्टैके ति । विशिष्टैकार्थप्रतिपत्तिच्छाप्रयोज्यत्वमात्रे
णैव । मात्रपदेन तादृशप्रतिपत्तिजनकत्वव्यवच्छेदः । तादृशी च
प्रतिपत्तिर्निगमनरूपचरमवाक्यार्थबुद्धिरुदीच्यो वा मानस परामर्शः ।
तद्विरता च तामजनयतोऽप्युत्तरोत्तरवान्वयप्रयोजिकाकाक्षाभूत्यापयतः
प्रतिशब्देरिहधूमहन्त्यादिवचसामानुपानिकवह्न्यादिधीवरतावन्निर्वहत्येव —
तत्प्रयोजकत्वैव । ननु तावद्विरचयैव सम्मुखैकगहावाक्यार्थबोधाजन
नेपि परामर्शप्रयोजकीभूतस्वीयस्वीयतत्तद्विशिष्टैकार्थप्रयोजनकतया । सर्वावय
वेभ्येव सत्त्वेन निरुक्तलक्षणसमन्वयो नानुपपन्न इत्यत आह— परामर्श
प्रयोजनरत्वं चेति । परामर्शप्रयोजकज्ञानकत्वचेत्यर्थः । तद्विषयेति ।
परामर्शविवक्षेत्यर्थः । तत्तत्पदार्थसंयोगोपस्थापकतयेति । अभेदे तृतीया ।
तथा च तदुपस्थापकरूपमित्यर्थः । विवक्षितमिति शेषः । तथा च या
दृशयादृशवाक्ये परामर्शविवक्षितकल्पदार्था उपस्थाप्यन्ते तदासमुदा
यार्थं विवक्षितमिति पर्यवसितोर्थः । उदाहरणोपनययोरेवेति । उप
नयस्य व्यासचबोधकत्वमताभिप्रायेणोदाहरणा तर्माव । तन् यावत्तन् ।
पर्यवस्यतीति । ताभ्यामेव परामर्शविवक्षितकल्पदार्थोपस्थापनादिति भावः ।

अथ यथावयवित्तरामर्शानुवृत्त्य आदृशयादृशवाक्याना तादृश
तादृशवाक्यसमुदायत्वं विवक्षितमतो नोदाहरणोपनयमात्रेऽतिव्याप्तिरित्या
शङ्कते अथेति । तदानुवृत्त्यमात्रेणेति । पूर्ववदभेदे तृतीया । परा

अनुमितिचरमकारणालिङ्गपरामर्शप्रयो- जकशाब्दज्ञानजनकवाक्यत्वमवयवत्वं ।

[वी] पर्वतो वह्निमान् कुतो घूमवत्त्वादित्यादेरपि तथात्वमित्यादि
समाहितम् ।

इति दीधितो न्यायसंज्ञकम् ।

अवयवत्वन्तु न्यायान्तर्गतत्वे सति

मर्शमयोजकत्वमित्यनुवृत्तते । इत्यादेः— इत्यादिसमुदायस्य । तथात्वम्—
न्यायत्वम् । इत्यादिति शेषः । को वह्निमानित्यादिवाक्यानामपि जिज्ञासा
ज्ञापनद्वारा अवयवमयोजकत्वेन यथाकथंचित्परामर्शानुकूलवत्त्वमभा-
विति भावः । इत्यादीत्यादिपदात् व्युत्क्रममयुक्तप्रतिज्ञादस्त्वित्युक्त्यादेः
परिमहः ।

इति गद्यापरीये न्यायसंज्ञकम् ।

मूलोक्तावयवसंज्ञके शाब्दज्ञानस्यानुमितिचरमकारणालिङ्गपरामर्शमयो
जकशाब्दज्ञानजनकत्वमभिधानं पञ्चवाक्यानामेकमहावाक्यवर्धनीजनकत्वाभि-
मानेन प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्यतत्तद्विशिष्टार्थगोचरशाब्दधीविशेषाणां परिचयमायैव,
तेषां निवेशस्तु विशिष्य तत्तदर्थविषयकशाब्दबुद्धित्वेन; न तु तादृश
शाब्दधीजनकत्वेन, तथा सत्यैकवाक्यवजन्यशाब्दबुद्धेरपि परामर्शमयोजक-
तया स ज्ञानकावाऽन्तरवाक्यार्थज्ञानजनकवाक्यत्वमवेतिपक्षस्य दुर्नारत्वात् ;
न च साध्यविशिष्टपक्षादिविषयकशाब्दबुद्धित्वेन बाधपक्षकनिवेशेऽननुगमः;
जनकात्तस्य तत्तद्गोपजनकान्यतमत्वादिरूपानुगतधर्मावच्छिन्नपरत्वात्—
नचैवं सति न्यायान्तर्गतत्वे पर्वतो वह्निमानित्यादिवान्येऽस्तिन्यायः; वाक्य-
पदस्य न्यायान्तर्गतत्वार्थकत्वादित्यभिप्रेत्य पर्यवसितं संज्ञकार्थमाह—
न्यायेति । (यद्यप्युदासीने न्यायान्तर्गतत्वपदितप्रतिज्ञाच्युतमत्वमेव

नान्ति, तथापि तद्व्यतिरिक्तमतिज्ञानप्राप्त्यादानाभिप्रायेणेदम् ।) अथ किमिदं
 न्यायान्तर्गतत्वं ? न तानन्त्याविषयकप्रतीत्यविषयन्यायकत्वम् ; प्रतिज्ञाय
 विषयकप्रतीत्यापि हेत्वादिरूपन्यायैकदेशस्य विषयीकरणात्तद्व्यतिरिक्तस्य
 दायादयकन्याये प्रतिज्ञायविषयकप्रतीत्यविषयत्वस्य दुर्घटत्वत् , एकदेश
 वृत्तेर्नान्तर्गतविषयमवच्छिन्नानुयोगिताकायामानशीकरात् , नापि न्याय
 विषयतायापकविषयिताकरवम् ; उच्चारणभेदेनैकानुपूर्व्यवच्छिन्नवाक्यानां
 मपि भेदात् कस्याश्चिदपि प्रतिज्ञावच्छेदविषयितायाः एकविषयमपि न्याय
 मवगाहमानेषु सर्वेषु ज्ञानेषु वृत्तसम्भवात् , मेवम् ; स्वाविषयक
 प्रतीत्यविषयन्यायकत्वमेव सत् न्यायत्वसामानाधिकरन्ध्रमात्रेण तादृशप्रतीत्य
 विषयार्थं विषयणीयम् , एकैकप्रतिज्ञादिव्यवृत्त्यविषयकमतीत्या सम्भवन्तर
 यद्विद्वन्त्यायस्य उन्वयैकदेशहेतुवच्छिन्नवाक्याहनेपि न्यायत्वाधिकार्ये सप्त
 तिकाव्यक्तौ तत्प्रतिज्ञादिव्यवृत्त्यविषयकप्रतीत्यविषयत्वत्वेन तासां समान्य
 मवगाह्यतमेव । अथवा न्यायत्वावयवत्वमेव तथा, पर्याप्त्यविवक्षया एक
 देशस्यापि उच्यतेऽप्युपपत्तेः । वास्तव्यो न्यायत्वपटकरव सप्तदायत्वावच्छिन्न
 निष्प्रयोजकत्वेनाविवेक्यादुचितानुपूर्वीकत्वमात्रं निश्चितम्, तदेव न न्यायः
 न्तर्गतत्वमेकदेशसाधारणम् । उचितानुपूर्वीकत्वं च प्रतिज्ञोत्तरहेत्वादि
 व्यतिरिक्तत्वमवच्छिन्नानुपूर्वीविशेषावच्छिन्नभेदप्रतियोगितावच्छेदकरवम् , वि-
 शिष्टधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकतायाः । तद्व्यतिरिक्तमुदाहरणमस्ति
 एकदेशस्यापि तदात्म्यत्वात् प्रतिज्ञादेः स्यात्प्रसक्तम् । उपनयविशेषो
 उत्तरविशिष्टनिगमनत्वस्यैव च वैशिष्ट्यपटकतया निगमनस्याध्वन्तर्भावा
 तत्साधारण्यमस्तमेवोक्तधर्मस्य । विशिष्टस्यावच्छेदकतात्मने एकमव
 च्छेदकमपरं च सन्निवेशणं सन्निष्टस्यावच्छेदकत्वस्यावच्छेदकम् , न
 तु सप्तदायेऽवच्छेदकत्वं पर्याप्तमित्युपपत्तेः च तादृशानुपूर्वीविशेषमकारक
 निमित्तत्वसमन्वितव्यवृत्त्यवच्छेदकविषयताकरव विवक्षणीयम् । तादृशी
 च तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यवृत्त्यावच्छिन्नकार्यत्वानिर्वायेतकारणत्वात्, तद्व्य

[दी] प्रतिज्ञाचन्यसमत्वम् ,

च्छेदकत्वं च हेत्वादिनिष्ठानन्तर्यप्रकारतापन्नप्रतिज्ञादिविषयतानामप्यभ्याह-
तम् । विनिगमनाविरहादितरविषयतानिरूपितत्वेन निश्चयत्वविशिष्टत्वेन
च कारणीभूतज्ञानविषयसकलनिरूपितविषयितानां कारणतावच्छेदकत्वात् ।
प्रतिज्ञोत्तरहेतुत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यवृद्धिवाच्यच्छिन्नकार्यतानिरूपितं प्रति
ज्ञोत्तरहेतुरित्यादिज्ञानसाधारणीतादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नमित्यवयवविशिष्टवैशि-
ष्ट्यवच्छिन्नकार्यतानिरूपितसादृशव्यवस्थादिप्रकारज्ञानकारणतां चादायो-
दासीनातिप्रसङ्गधारणाय कारणतायां सादृशमभ्यास्यत्वव्यापकत्वयोर्निवे-
शनम् । न च सादृशानुपूर्व्यविशेषवच्छिन्नवैशिष्ट्यवृद्धिवाच्यवच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताया अपि न सादृशानुपूर्व्यविशेषप्रकारकनिश्च-
यत्वसमवयवसम्भवः ; प्रतिज्ञावादिना वृद्धार्थान्तरावगाहितादृशानुपूर्व्यप्रका-
रकज्ञानसमानाकारकज्ञानसाधारणत्वात् , सादृशज्ञानस्य वास्तवप्रतिज्ञाया
दिवयकत्वेनतद्वृद्धितानुपूर्व्यप्रकारकत्वादिति वाच्यम्, प्रतिज्ञात्वावच्छिन्नप्रका-
रतानिरूपितहेतुत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितेतिकमेण निगमनत्वावच्छिन्न
विषयतापर्यन्तं निवेद्य तच्छालिनिश्चयत्वसमनियतत्वस्यैव विवक्षितत्वा-
त्सादृशनिश्चयवस्त्योक्तममसाधारण्येन क्षतिविरहात् । नचैवमुदासीनप्रति-
ज्ञायानन्तर्य हेतव्यशेषवगाहते, यो ममस्तच्छिद्यतादृशप्रतिज्ञादिविषयितया
अपि निरुक्तकारणतावच्छेदकतयाऽतिप्रसङ्गो दुर्वार इति वाच्यम् , ममा-
वृत्तिविषयितया एव निवेद्यनीत्यत्रादिति कृतं विस्तरेण ।

अवयवैकदेश्यावयवद्वयात्मकसमुदायस्य च धारणाय प्रतिज्ञा-
चन्यतमत्वमिति । अथ धूमाश्लेकानन्तर्यतो बहूनिमान् धूमादित्यादि-
न्यायान्तर्गतप्रतिज्ञैकदेशे धूमादित्यादिनामेऽतिव्याप्तिः ; तस्मापि हेतुप्रति-
पादो यादृशविशिष्टार्थस्तन्मात्रबोधकत्वेन हेतुलक्षणाकान्ततया प्रतिज्ञा

अन्यतमत्वाकान्तत्वात्, न च तद्वटकपञ्चम्याः प्रकृतसाध्यान्वितस्वार्थ-
 बोधकत्वाभावात् बद्धमानहेतुलक्षणाकान्तत्वं तस्येति वाच्यम्; एव-
 मपि घृणादह्निसत्तः सत्त्वो पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञाघटकतादृश-
 भागेऽतिप्रसङ्गस्य दुर्बारत्वादिति चेन्न; प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष-
 णतापक्षप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नान्वितस्वार्थबोधकत्वे सति प्रकृत-
 हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्टहेतुत्वविषयतावहिर्भूतविषयिताशून्य-
 बोधजनकत्वावयवरूपहेतुत्वस्यैव निवेशनीयतयानतिप्रसङ्गात् । निगमन-
 घटकस्य तस्मादितिमागस्य वारणाय विधेयवत्त्वम्, तज्जन्यबोधे ता-
 दृशविशिष्टविषयितावहिर्भूतव्याप्त्यादिविषयतासत्त्वेन । तद्वारणात् ।

ननु प्रतिज्ञाअन्यतमत्वं प्रतिज्ञादिभिन्नभिन्नस्वरूपं प्रतिज्ञायेकदेश-
 साधारणमपि, भेदस्याभ्यासज्यवृत्तितया समुदायवृत्तिरेव एकदेशवृत्ति-
 ताया अपि दुर्बारत्वात्; अथ प्रतिज्ञादिभिन्नभेदानुयोगितावच्छेदकत्वप-
 रत्वं तत् तादृश च रूपं प्रतिज्ञात्वादिकमेव न तु तदेकदेशपर्याप्तपर्वत-
 पदत्वादिकम्, तदवच्छिन्ने अभ्यासज्यवृत्तिप्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नभेदसत्त्वा-
 दिति चेन्न, प्रतिज्ञायेकदेशे प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नभेदभावे तादृशभेदा-
 वच्छिन्नभेदस्य प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नेऽपि सत्त्वसम्भवात् प्रतिज्ञात्पर्या-
 सवधिकरणसमुदायस्यैकदेशानतिरिक्तत्वात्, न हि अभ्यासज्यवृत्तिर्मात्र-
 च्छिन्नानुयोगिताकेकदेशभेदः प्रामाणिकः, घटपटी न घट इत्यादिप्रतीति-
 रसिद्धेः । प्रतिज्ञादिभेदपक्षकानुयोगितावच्छेदकं यद्यद्वै तदवच्छिन्नानु-
 योगिताक्रमेदप्रतियोगितावच्छेदकपर्यवस्त्वविषयज्ञे च प्रतिज्ञाहेत्यादिसमु-
 दायेऽतिव्याप्तिः, तादृशसमुदायत्वावच्छिन्ने प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नभेदसत्त्वा-
 तादृशसमुदायत्वस्य निरुक्तरूपानन्तर्गतत्वेन तादृशसकलधर्मावच्छिन्नानु-
 योगिताक्रमेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्, प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नानुयोगि-
 ताक्रमेदप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत्तदवच्छिन्नप्रतियोगिताक्रमेदानुयोगिता-
 वच्छेदकत्वेनापि तादृशपर्यविवक्षणे चातिगौरवम्, अतो लघुलक्षणांतरमाह

[दी] प्रतिज्ञापटकत्वे सति

प्रतिज्ञापटकत्वं इति । अत्रापि न्यायान्तर्गतत्वे सतीत्यनुपपद्यते ।
 अनो न्यायवद्विभूतवाचकत्वात् । प्रतिज्ञावेकदेशवारणाय प्रतिज्ञाप-
 टकत्वनिवेशनम् । तदर्थं च प्रतिज्ञादिषट्कतानवच्छेदकपर्यवचनम् ।
 तेन प्रतिज्ञादिषट्कतदेकदेशभेदस्य प्रतिज्ञावादिषट्कत्वात्तद्वृत्तिपर्याय-
 च्छिन्नेननुपपत्तेः न सति । प्रतिज्ञादिषट्कतावच्छेदकत्वं च प्रतिज्ञा-
 वादिषट्कत्ववृत्तिवत् । तथा प्रतिज्ञावाचकच्छिन्नभेदानुयोगितावच्छेदकत्वे
 सति प्रतिज्ञावादिषट्कतानवच्छिन्नपर्यवचनम् । तथारं च तदेकदेशवृत्तिपर्यव-
 चनत्वादेः, तद्वच्छिन्ने प्रतिज्ञावाचकच्छिन्नभेदानुयोगितावच्छेदकत्वात्, न तु प्रतिज्ञावादेः ।
 हेतुत्वादेः प्रतिज्ञावाचकच्छिन्नभेदानुयोगितावच्छेदकत्वात्तद्वृत्तिपर्यव-
 चनम् । न च निमित्तभेदपक्षकानुयोगितावच्छेदकमित्यन्येन हेतु-
 त्वादेः हेतुत्वावच्छिन्नभेदानुयोगितावच्छेदकत्वविरहाद्याहशानुयोगिता-
 वच्छेदकमित्यन्यथाहतेवेति विशेषदलमनर्थकमेवेति वाच्यम् ; धूमा-
 दाशोकदान्पर्यतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञापटकधूमादित्यादिभागवतवारणस्य
 हेतुत्वस्य निवेशे तत्रातिप्रसङ्गत्वेन निमित्तभेदपक्षकानुयोगितावच्छेद-
 कत्वम्येकत्र निवेशात्सम्भवात् । वस्तुतस्तु तद्व्यावृत्तपूर्ववदर्थितहेतु-
 निवेशेनैव तादृशभागवारणसम्भवानिमित्तभेदपक्षकानुयोगितावच्छेदकमित्य-
 त्वस्यैव निवेशनीयतया बोधादेयमेव विशेषदलम् ; निमित्तभेदपक्ष-
 कानुयोगितावच्छेदकत्वस्य प्रतिज्ञादिषट्कतावच्छेदकत्वानात्मकत्वे विशेष-
 दले उभयापटितरनिवेशेनैवोपपत्त्या तद्व्यवृत्तमागद्व्यापटितत्वपर्यन्त-
 निवेशवैयर्थ्यात् । प्रतिज्ञादिषट्कमागद्व्यवृत्तिवृत्तिप्रसुदायत्तस्य प्रति-
 ज्ञावाचकच्छिन्नभेदानुयोगितावच्छेदकत्वेन प्रतिज्ञापटकतानवच्छेदकत्ववृत्ते-
 नैव वारणसम्भवात् । निमित्तभेदपक्षकानुयोगितावच्छेदकत्वस्य प्रति

आदिषट्कतावच्छेदकत्वमकस्वेतु प्रतिज्ञात्ववर्गोप्यधिकरणहेतुकेकदेशहेतुत्वप
 र्माप्यधिकरणमतिज्ञेकदेशवृत्तिप्रमुदायत्वस्य प्रतिज्ञात्वहेतुत्वापवच्छिन्नमेवानु
 योगितावच्छेदकतया तत्तत्प्रमुदायत्वमादायातिप्रसङ्गस्य कारणाय भागद्वयवर्ग
 म्प्रतिज्ञेयसाधेयत्वात् न चैकप्रतिज्ञात्वव्यक्तेरपरमप्रतिज्ञात्वव्यक्त्यवच्छिन्नमेवानु
 योगितावच्छेदकतया प्रतिज्ञाविषयकतावच्छेदकत्वं दुर्वारमेवेति बाध्यम् ; स्वस
 मासाधिकरणमतिज्ञात्वापवच्छिन्नमेदानुयोगितावच्छेदकत्वस्य वा अनुगत
 रूपावच्छिन्नमतिज्ञात्वापवच्छिन्नमेदानुयोगितावच्छेदकत्वस्य वा विशेषणीय
 स्वात्पटकतानवच्छेदकधर्मश्च न्यासउपवृत्तित्वेन विशेषणीयः । तेन प्रतिज्ञादि
 षट्कद्वर्गान्यतश्चमादाय न तदेकदेशातिन्यासिः । केचित्तु प्रतिज्ञादिषट्
 कतावच्छेदकत्वं एवावसायिव्यक्रमतीत्यविषयमतिज्ञादिकत्वे सति मति
 ज्ञातविषयक्रमतीतिविषयतावच्छेदकत्वम् , सत्यन्तमनिवेश्य प्रतिज्ञादि
 विषयकत्वाभावरूपमतीतिविषयतावच्छेदकत्वविशेषे धूमाद्विमतसप्तवर्मा
 पवैतो बहिमान्धूमादिन्यादिन्यायान्तमैतमतिज्ञेकदेशे धूमादिकोदिमागेऽति
 न्यासिः, सन्न मङ्कतहेतुत्वावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्टहेतुत्वमतिपादकत्वरूप
 हेतुत्वसत्त्वेन तत्प्रतीतेर्हेतुविषयकत्वमतिपादकत्ववत्त्वाभावात् , अतः
 प्रतिज्ञातविषयक्रमतीतिविषयतावच्छेदकत्वहेतुविषयक्रमतीतिविषयतावच्छेद-
 दकत्वापवच्छिन्नमेकद्वयवर्गवत्त्वमेव प्रतिज्ञाषट्कत्वमित्यनेन विवक्ष
 णीयम् , तथा आसम्भवारणाय सत्यन्तमवच्छेदकविशेषणम् , प्रतिज्ञा
 येकदेशविषयक्रमतीतिविषयत्वस्य प्रतिज्ञात्वापवच्छेदकत्वहेतुत्वान्तरे सत्त्वे
 न तदामयतमुदायत्वं तादृशप्रतीत्यविषयत्वात्सम्भवेति प्रतिज्ञात्वापवच्छेद
 तत्तदेकदेशस्य सत्तदेकदेशविषयमतीत्यविषयत्वमेव सत्तदेकदेशवृत्तिपदे
 सत्यन्तनिर्वाहः, प्रतिज्ञादिषट्कस्य पर्याप्तव्यतिरेकस्वरूपसम्भवेन मति
 ज्ञात्वापवच्छिन्नपरत्वात् , सत्यन्तमवच्छेदकत्वेन प्रतिज्ञात्वादेरप्युपादानं शक्य
 तया असम्भवं इति विशेष्यद्वयम् , तच्च प्रतिज्ञायेकदेशमात्रवृत्तिपदं

[दी] उभयघटकभागद्वयापत्तिर्त्वं वा वक्तव्यम् ।

पदत्वादेरेव, तदाभयमात्रविषयकप्रतीतिस्तत्समुदायरूपमतिज्ञाविषयकत्व
स्यान्यादतत्वात्, न तु मतिज्ञात्वादेः, एकदेशमात्रविषयकप्रतीतिविषय
तायामतिप्रसक्तस्य तदभावच्छेदकत्वात्प्रत्ययात्, नचैकदेशमात्रविषयि
काया अपि प्रतीतिः प्रतिज्ञात्वाद्याभयाविषयत्वसम्भवेन तदाभयसमुदाया
विषयकत्वविक्षणे एकैकमतिज्ञादिविषयिकाया अपि प्रतीतिः मतिज्ञात्वा
द्याभयापरव्यक्त्यविषयकत्वेन तदाभयसमुदायाविषयकतया एकैकमति
ज्ञादिव्यक्तिपर्याप्तप्रतिज्ञात्वादिकं तादृशप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वमेव तद
मतिप्रसक्तत्वादिति वाच्यम्; स्वाभयाविषयकप्रतीत्यविषयतया तादृश
मतिज्ञात्वाद्याभये तादृशमतिज्ञात्वाद्याभयवर्णसमुदायाविषयकप्रतीतिविषय
तावच्छेदकत्वविक्षया मतिज्ञादिविषयकभक्तकप्रत्ययानामेव तादृशसमु
दायविषयकत्वेनादोषात्, अवच्छेदकत्वं चेद्ज्ञानतिरिक्तवृत्तिस्वरूपमेव, न
तु स्वरूपसम्बन्धविशेषः, तेन प्रतिज्ञात्वादिना तदेकदेशमात्रविषयकज्ञान
विषयतायां प्रतिज्ञात्वादेस्तथाविधवच्छेदकत्वसत्त्वेपि न क्षतिः, तथा
विषयैकविदेकज्ञानविषयतात्वावच्छिन्नानतिरिक्तवृत्तिरिति निवेदनी
यम्, तेन प्रतिज्ञादिषट्केषु सकलवर्णेष्वेव प्रतिज्ञाविषयकप्रतीतिविषय
त्वसत्त्वेन तादृशविषयतासामान्यशून्याप्रतिज्ञावपि स्वव्यापकतादृशविषयता
त्वावच्छिन्नकरत्वम् प्रतिज्ञात्वादिसाधारणत्वेपि च न क्षतिरिति वदन्ति ।
तदसत्; एतदपेक्षमोक्तप्रतिज्ञाधन्वतमत्वस्यैव कायवाचनानिर्भरस्य नि
र्भोजतायात्वात् । एतेन प्रतिज्ञाघटकतावच्छेदकत्वं स्वसमन्ताधिकरणत्वा
नधिकरणवृत्तिप्रतिज्ञात्वादिकत्वमित्यपि हेयम् । स्वत्वानुगमेन तादृशं
स्वं यद्यद्विशिष्य तावतामनन्तभेदानां निवेदनीयतया महागौरवात् ।
प्रतिज्ञाहेत्वादिसमुदायवार्णाय उभयेत्यादि। उभयघटकभागद्वयापत्तिर्भ
वत्त्वार्थकम् । तथा च प्रतिज्ञादिषट्कतानवच्छेदकत्वे सति उभयघटकभाग

[दी] उपनयन प्रतिज्ञाहेतुदाहरणे उदहरणे पनयौ उपनयनिगमने
इति विशिष्य वक्तव्यमिति ।

द्वयावृत्तिर्धर्मस्तद्वत्त्व दलद्वयार्थः । प्रतिज्ञायेकैकावयवघटकभागद्वयस्यारि
थरिक्किदुभयघटकत्वादसम्भव इत्यतः प्रतिज्ञाहेतुमयचतुष्टयस्य वि
शिष्योभयपदार्थतामाह उभयचेति । इति विशिष्यवक्तव्यमित्याग्नेया
न्वयः । इति । इतिरोत्था प्रतिज्ञाहेतुवाच्योपनिगमने प्रतिज्ञाहेतुमयत्वादिना न घट
कत्वाद्ये विशेषणता तादृशोभयघटकभागप्रसिद्धे, किंतु प्रत्येक प्रति
ज्ञाहेतुत्वादिना, तथा च प्रतिज्ञाघटको यो भाग यस्य हेतुघटक
तदुभयघटितत्वमिति क्रमेणाघटितत्वचतुष्टय निवेशनीयम् । प्रतिज्ञाहेतु
येकदेशघटितसमुदायवारणाय घटकभागनिवेशनम्, प्रतिज्ञादिघटकत्वं
चैकदेशसाधारण प्रतिज्ञात्वाचाश्रयत्वम् । तथा च प्रतिज्ञात्वाश्रयहेतु वा
श्रयोभयावृत्तिरूपविशेषणचतुष्टय धर्मविशेषण पर्यवसितम् । नचैव
धूमाद्वह्निमतः सधर्मा पर्यतो बह्निमान् धूमादित्यादि-यावत्तत्त्वप्रति
ज्ञायामन्यासि, तस्य हेतुलक्षणाकातभागघटितत्वात्तद्व्यावृत्तस्य पूर्वोपदर्श
तहेतुत्वस्य निवेशेपि निगमनेऽवयवदानुपद्वयपक्षे तत्रोपनये चाप्यतिरिक्त
वारीव, तस्योपनयघटकेनाप्यपदेनोपनयस्य च तद्व्यघटकेन तेन घटित
त्वादिति वाच्यम्, अनुपद्वयपक्षे उपनयघटकभागनिगमनघटकभागद्वया
घटितत्ववारीव उपनयघटकत्वेन निगमनघटकस्य च निगमनाघटकत्वेन
चोपनयघटकस्य भागस्य विशिष्यवाचकपदव्यतिरिक्तत्वेन वा भागद्वयस्य
निशेषणीयत्वात् । अथ सम्मादित्यादिभागस्य च सत्यं तनैव वारणात् ।
स्वानाश्रयात्तरितभागद्वयवृत्त्यन्यत्वेन च धर्मा विशेषणीयः । तेन हेत्वाद्य
परित्यागेन प्रतिज्ञाहेतुदाहरणादिसमुदाये न्यायात्तर्गते न्यातिप्रसङ्गः । वास्तु
तन्तु प्रतिज्ञाहेतु इत्यादौ हेत्वादिपद प्रतिज्ञाव्यतिरिक्तपरम्, तथा
चोदाहरणादेः प्रतिज्ञाव्यतिरिक्तत्वात्तद्व्यतिरिक्तत्व दोषः । प्रतिज्ञाव्यतिरिक्तत्व च
प्रतिज्ञायेकदेशसाधारण प्रतिज्ञात्वाचाश्रयत्वमेव पर्यवसितं च ध्यमिति दिक् ।

[दी] प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्यतत्तद्विशिष्टार्थविषयकज्ञानपर्यवसानमज्ञान
जनकवाक्यत्वं तत्त्वमिति केचित् ।

मूलस्थं शाब्दज्ञानकारणशाब्दज्ञानान्तमन्यतमत्वेनानुगतरूपेणाद्य
यवप्रतिपाद्यतत्तद्विशिष्टार्थविषयकशाब्दबोधपरमसो नाननुगमः, तादृश
बोधजनकानां वाक्यानामन्यतमत्वेनानुगमे व्यासजवृत्तिधर्मावच्छिन्नानु-
योगिताकाग्योन्याभावान्शुभ्रगमे पूर्वोपदर्शितानुपपत्तिप्रसङ्गात्, शाब्द
बोधानामन्यतमत्वेनोपादानं युक्तत्वादित्यभिप्रायेण मूलोक्तावयवलक्षणमन्यथा
व्याचक्षणाणां केषांचिन्मतमाह— प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्ये ति । विशिष्य
निवेशानां विशिष्टार्थविशेषाणां साध्यविशिष्टपक्षादीनां परिचामकमात्र
मेतत्, ननु प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्यत्वेन तेषां निवेशः, विशिष्टार्थविशेष
मनन्तर्भाव्य प्रतिज्ञात्वादीनां दुर्निर्वचतया तेषां विशिष्य निवेशस्यावश्य
कृत्वे तत्तद्विशिष्टार्थबोधजनकवाक्यप्रतिपाद्यत्वेन तत्तद्विशिष्टार्थनिवेशस्य
शिरोवेष्टनेन नासिकास्पर्शतुल्यत्वात् । एतत्तूचनयैव तत्तदित्युक्तम् ।
न चात्र नानावयवजन्यसमूहारम्भबोधं प्रतिज्ञाहेत्वादिवन्यविशिष्टार्थबोधं
वादाय सजनकसमुदायेऽतिव्याप्तिः, तत्तद्विशिष्टार्थबोधनिष्ठतदेकदेशबुद्धि-
त्ववच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकताश्रयेऽवयवैकदेशेचातिव्याप्तिरिति वाच्यं;
तत्तद्विशिष्टार्थविषयकशाब्दबुद्धिस्त्वावच्छिन्नजन्यस्वान्यन्यतमत्वेनोपादाय त
निरूपितजनकत्ववच्छेदकधर्मपर्याप्त्यधिकरणताया निवेशनीयत्वात् । ता
दृशो धर्मः पर्वतोवह्निमानिषादिवाक्यत्वेनैव । वाक्यत्वस्य व्यासज्य
पुंसितया नैकदेशेऽतिव्याप्तिः । तादृशशाब्दबुद्धिस्त्वावच्छिन्नजन्य
तादृशशाब्दबुद्धिस्वपर्याप्तावच्छेदकताकत्वम्, अतः प्रतिज्ञाहेतुसमुदायादेस्सा
ध्यविशिष्टपक्षावगाहिशाब्दत्वमटितधर्मावच्छिन्नजनकत्वेपि नातिप्रसङ्गः ।
वाक्यज्ञानस्य जनकतामते तु तादृशजनकतायां विषयितासम्भवेन या
दृशधर्मावच्छिन्नं तादृशधर्मावच्छिन्नविषयकत्वं वा अवच्छेदकम्,
तादृशधर्मपर्याप्त्याश्रयत्वं विवक्षणीयमिति नासम्भवः । तादृशोपि

धर्मः । पर्वतोऽग्निमानित्यादिवाक्यसमेव । अथाकासादिमत्पद
समूहस्वरूपवाक्यसमेव व्यासज्यवृत्तिदक्षिणविषयकज्ञानत्वेन च शास्त्र
मुद्दिजनकत्वं समूहस्वरूपस्यानुपयुक्तत्वात्, किं त्व'नुपूर्वाविशेषात्मका
कासावच्छिन्नविषयकज्ञानत्वेनैव तत्कारणम्, जानुपूर्वाविशेषश्च एकवर्ण
निष्ठापरवर्णानन्तर्भवो न व्यासज्यवृत्तिरित्येकदेशातिपत्तयो दुर्भारः, न
च तादृशजनकतावच्छेदकीभूतविषयितानिरूपकवर्णसमुदायत्वमेव विवक्ष
णीयमतो मादिपत्तय इतिवाच्यम्, तत्तत्प्रतिज्ञादिभ्यक्तिभिन्नप्रतिज्ञादि
षट्कवर्णानामपि तादृशसमुदायमटकतया कविद्वयव्यवहारी तादृश
समुदायत्वापर्याप्तिं प्रत्येकमवयवव्यवहारानुपपत्तेः । मैवम्— तादृशमोक्ष
जनकतावच्छेदकीभूतपरिकविज्ञानीयविषयतानिरूपकवर्णसमुदायत्वस्य वि
वक्षणीयत्वात् । तादृश च ज्ञान तत्त्वाविषयजनकताद्वयशून्यत्वेन विशेषणी
यम् । तेन प्रतिज्ञाहेत्वादिसमुदाये भातिव्याप्तिः । नचैव हेत्वर्थप्रतिपादक
भाग्यद्वैतप्रतिज्ञाविशेषेऽप्याप्तिः, तद्विषयकज्ञाने हेत्वर्थमोक्षकतानिरूपमादिति
वाच्यम्, व्याप्यव्यापकभावाभावापन्नजनकताद्वयशून्यत्वाया निवेक्षणीयत्वात् ।

वस्तुतस्तु स्वानवच्छेदकविषयिताविशिष्टजनकतानामवयव ज्ञाने विशेषणं
देयम्, स्व जनकता, प्रतिज्ञाहेतुव्यादिविषयकज्ञान च, प्रतिज्ञार्थमोक्ष
जनकतानवच्छेदकीभूतहेत्वादिविषयताविशिष्टतादृशजनकताप्रत्यय एव, धूमा
वालोक्तवान्पर्वतोऽग्निमानित्यादिप्रतिज्ञाभावाविषयकज्ञान च न तादृशविशिष्ट
अवकताप्रत्यय, तन्निष्ठहेत्वर्थमोक्षजनकतावच्छेदकविषयताया अपि विशिष्ट
प्रतिज्ञार्थमोक्षजनकतायामवच्छेदकत्वात् । एतेन व्याप्यव्यापकभावाभावापन्न
तत्त्वाविषयजनकताद्वयशून्यत्वप्रवेशे धूमादालोक्तवान्पर्वतोऽग्निमान् धूमा
दित्यादि समुदायेऽतिव्याप्तिः, तादृशसमुदायविषयकज्ञाननिष्ठप्रतिज्ञार्थमोक्ष
जनकताहेत्वर्थमोक्षजनकतयोर्व्याप्यव्यापकभावसत्त्वात्, व्याप्यव्यापकभावः
नापन्नतत्त्वाविषयजनकताद्वयशून्यत्वादिति निरस्तम् । तादृशवाक्यविषयक
ज्ञानीप्रतिज्ञाषट्कहेतुसमानाकारकवाक्यविषयताया निष्ठिष्टप्रतिज्ञार्थमोक्ष

न कृतावच्छेदकत्वेऽपि प्रतिज्ञावाक्यविषयतानन्तःपाङ्क्तिन्या हेतुविषयतामास्ता
 वृत्तजनकतानवच्छेदकत्वात् । यदि चोदासीनपदार्थविषयितानियतविष
 यिताकाव्यव्यक्तिः प्रामाणिकी; तदा स्वानवच्छेदकविषयिता तथाविष
 यजनकतावच्छेदकत्वेन विशेषणीया, तादृशाव्यव्यक्तिविषयकज्ञाने अथ
 यवान्तरविषयतानियतस्य प्रामाणिकत्वेत्यगतिरेवेति ध्येयम् । समानाकारक
 तद्धारणप्रकारोऽपि विन्तनीयः । न्यायान्तर्गतत्वाद्यापि निवेशनीयतया
 नोदासीनवाक्यसाधारण्यमित्यपि बोध्यम् । अत्र च किंचित्स्वनिवेशादननु
 गमो दुर्भारः । एवं प्रतिज्ञादिषट्कहेत्वर्थप्रतिपादकभागेऽङ्गिन्यासिः; एव
 मुदाहरणस्य वाक्यद्वयात्मकस्य संग्रहाय तत्प्रतिपाद्यसाध्यमिश्रितवर्ति
 विषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नजनन्यता तथाविषहेतुविशिष्टवर्तिविषयकशाब्द
 बुद्धित्वावच्छिन्नजनन्यता आन्यतमजन्यतागमे निवेशनीया । तथा च तद्व
 ट्कपत्येकवाक्येऽङ्गिन्यासिः, एतादृशार्थद्वयविषयकबुद्धित्वं च न समुदाय
 स्यापि अन्यथावच्छेदकमिति तद्वच्छिन्नैकजन्यतानिवेशासम्भवात् । न च
 जनकता एवान्यतमत्वेन निवेशनीयाः, तच्छरीरे चोदाहरणप्रतिपाद्य
 तत्तद्विशिष्टार्थबुद्धित्वावच्छिन्ननिरूपितजनकताद्वयं द्वित्वेन निवेशनीयम्,
 अतः एकैकजनकताश्रयप्रत्येकभागविषयकज्ञानमादाय न प्रत्येकभागेऽपि
 न्यासिरिति वाच्यम्; उभयभित्तवत् प्रत्येकमुपबोत्तत्वादुपबभिन
 भिन्नत्वमोमयत्रासम्भवाद्व्यतमत्वेनोपबोपादनासम्भवात् । न्यासजन्यवृत्ति
 धर्मावच्छिन्नानुयोगिताक्रमेदोपगमे तु तादृशान्यतमत्वाश्रयप्रत्येकजनकता
 मादायातिप्रसङ्गश्च दुर्भारत्वात् । पूर्वकल्पे तु प्रतिज्ञाषट्कत्वविशेषणे
 नैव नातिप्रसङ्गावकाशः, यो यो धूमवानित्यादिप्रत्येकवाक्यस्य वाक्य
 (समुदाया) द्वयवत्कोदाहरणषट्कत्वात् ।

न च वाक्यद्वयपर्याप्तमुदाहरणत्वं दुर्बलम्; स्वषट्कपत्यवोपरमाप्यथ
 मिणि हेतुमत्तावोचकं यद्वाक्यं यच्च तदनन्तरप्रयुक्तं स्वषट्कतत्त्वदोषाद्याप्य

अतएव वह्निव्याप्यधूमवानयमितिवाक्ये
तदवयवे च न न्यायतदवयवलक्षणाति
व्याप्तिः । तेन परामर्शस्य तदवयवेन
परामर्शजकस्य जननात् । यत्तु संक्षे-
पतः परामर्शप्रयोजकवाक्यत्वेन विशेषा

तादृशमिति साध्यवताबोधक यद्वाक्य तदुभयस्यैव तथात्वात् ।
अथात्रापि प्रतिज्ञाघटकत्वं निवेशनमिति चेत्, तर्हि गुरुशरीरस्य
तादृशविषयतानिरूपकवणसमुदायस्य निवेशापेक्षया निरुक्तोभयघटक
भागद्वयाघटितत्वं निवेशनमेवाचिनामित्यरुचिर्जनवसेधम् ।

ननु न्यायजन्यज्ञानस्याप्युपनयार्थोपाध्यवत्पक्षावगाहितया परामर्श
रूपात्परामर्शजनकवाक्यत्वमप्यन्यायत्वं कुतो नोत्पत्तेरप्यत्र तादृश
वाक्यघटकवाक्यत्वमेवावयवत्वमस्तु, किमुक्तगुरुशरीरन्यायतदवयवलक्षणानु
सरणनेति प्रतिज्ञादिपक्षकस्य विशिष्टकार्यप्रतिपादकत्वाभिमानिनामाशका
मूलकलक्षणातिरिक्तस्येति । अतएवेति । तादृशलक्षणमुपेक्ष्य यथोक्तलक्षणानु
सरणत्वेत्यर्थः । परामर्शस्य— परामर्शप्राप्तस्य । परामर्शजनकस्य—
परामर्शजनकमात्रस्य । मात्रपदान्पूर्वोपवर्गितव्यं यत्तदवयवलक्षणघटकज्ञा
तदवयवविशेषी क्रमेण व्यवच्छेद्यः । समुदायस्यैव प्रत्यक्षपक्षस्यापि
न्यायत्वमिष्टमेव परामर्शप्रयोजकवाक्यत्वं यथायथवहारात्तत्त्वस्य समु
दायत्वमेकमात्रेण सत्त्वाच्च, एवं च परामर्शप्रयोजकवाक्यत्वमेव न्या
यलभ्यमिति केचित्, तन्मतमुरयत्यनि— यत्त्वं नि । संक्षेपतः—
लक्ष्यत । सोऽपि न्याय एवेत्यनान्वयः । परामर्शप्रयोजकेति ।
वह्निव्याप्यधूमवानयमित्येव कथमप्यस्यादिव्यादि । विशेषेति । वाक्यपक्षका

भावात्सोऽपि न्याय एवेति. तन्न; कथाया
माकांक्षाक्रमेणैवाभिधानमिति प्रथमं
विशिष्टैर्विशिष्ट्ये आकांक्षा नास्तीति
तदभिधाने निग्रहादिति वक्ष्यते ॥ अ-
न्यथा चक्षुरादेरपि परामर्शजनकतया
न्यायत्वापत्तिः. आकांक्षाविरहस्तुल्यएव.

रनकसङ्ख्यादादित्यादिः । यादृशवाक्यप्रयोगो नार्थान्तरादिनिवन्धनमिमह
प्रयोजकः तदेव न्यायव्यवहारविषय इति नियमाभिप्रायेण दूषयति
तन्नेति । कथायाद्- विचारसमये आकांक्षाक्रमेणैवाभिधानं निग्रह
प्रयोजकमिति शेषः । इति- अतः तदभिधाने निग्रहादित्यभिप्रेतान्वयः ।
विशिष्टैर्विशिष्ट्ये पक्षस्य न्यायिविशिष्टहेतुमत्त्वे । आकांक्षा -- विज्ञाना ।
मादृशीति । विपत्तिवृत्तिः साध्यतदभावसंशयवतः तदेकतरकोटिकजिज्ञासा
मध्यममुदेति; ततः प्रतिज्ञावाक्यात्तन्निमित्ते तदेतौ उत्पत्तौ च तद्व्यवहारोप
शिक्यतास्तौ तदन्तर्गतमेव च पक्षस्य तादृशहेतुमत्त्वं इति भावः ।
तदभिधाने--विशिष्टैर्विशिष्ट्यप्रतिपादकवाक्योच्चारणे । अत्रापि प्रथममित्य
नुपपद्यते । अथवा -- कःचप्राप्तमादृत्य तस्य कक्षणस्थोपपत्तेः । परामर्श
जनकतयेति । आप्यवाक्यव्यवहारेणान्तर्भाव्य परामर्शप्रयोजकत्वमात्रस्य
कक्षणत्वौचित्यादिति भावः ।

ननु मध्यव्याकांक्षा यतो निवर्तते स एव न्यायः ; साच शब्दत्व
प्रकारिका विषयसिद्धिनिर्वाहककण्ठादेव निवर्तते, ननु प्रमाणान्तरादिति न
चक्षुरादेर्न्यायत्वमित्यत आह । आकांक्षेति । आकांक्षानिष्ठैर्विरह इ-
त्यर्थः । तुल्य एवेति । व्याप्यवृत्तावोक्तवाक्यस्य प्रथमे प्रयोगेऽपि साध्य

अन्येतु पञ्चावयववाक्याद्विजातीयमेव
 शाब्दज्ञानमुत्पद्यत इति तद्धीजनकवा-
 क्यत्वं न्यायत्वम् ॥ एवं प्रतिज्ञावयव
 वाक्यादपि प्रत्येकं विजातीयं शाब्दज्ञान
 मिति तत्तद्धीजनकवाक्यत्वमेव तत्तल्ल
 क्षणमिति. तन्न, ज्ञानविशेषजनकत्वं तल्ल
 नकत्वज्ञानं वा (तच्छब्दज्ञानजनकत्वं वा)
 न्याये प्रतिज्ञादौ चानतिप्रसक्तमनुगतरूप
 मन्तरेण दुर्निरूपमिति तत्स्वीकारे तस्यैव
 लक्षणत्वाव, अन्यथा जातिसंकरप्रसंगात् ॥

इति तत्त्वचिन्तामणौ वयवलक्षणम् ॥

[दी] तस्यैवेति। तथाच तादृशजाती तावकान् व इति भावः ।

सन्देशाद्यधीनता मध्यमस्यास्माद्विना मविदुष इति भावः । दुर्निरूपम्-
 असंमर्शः। जनकताया अवच्छेदकत्वित्यत आशङ्क्यामयावच्छेदकज्ञानधीन
 त्वादिति भावः ।

कदाचान्तरसम्भवस्य लक्षणांतरादुक्तत्वा तस्यैव लक्षणात्वादिति
 मूलमपन्नमतो क्षीयितिकृच्छ्रावभावाद्दे । तथा चेति । तादृशानुगतरूप
 स्वीकारे चेत्पर्यं । साधक्यायान् उचि । तादृशपर्यमैव न्यायादिपदप्रवृत्ति
 निमित्तत्वसम्भवेन सत्प्रवृत्तिनिमित्तत्वा ज्ञाननिष्ठजातिविशेषासेद्वयसम्भवात्,
 दुवमन्तरेण च सत्त्वादेति भावः ।

[दी] बाधकमप्याह अन्यथेति । न्यायजन्यज्ञाने पद्यावयवजन्यत्वा
स्वय, दिवादिजन्ये च द्वित्रायाः, एकैकजन्ये च एकैका जातय इति
जातिसङ्हर इत्यर्थः । तत्र तत्र भिन्नाभिजनातिकल्पने सुतरां माना
भावः ।

बाधकमित्यस्य प्रतिज्ञादिजन्यतावच्छेदकजातावित्यादिः, तेन वक्ष्य
माणसङ्हरस्य न्यायजन्यतावच्छेदकजातावसम्भवेऽपि न क्षतिः ।

अन्यथेति शूलस्य प्रतिज्ञादिजन्यतावच्छेदकजातिस्वाकारे संकीर्ण
जातिस्वीकारमसङ्ग इत्यर्थकत्वमभिप्रेत्य संकरं विवृणोति न्यायेति । न्याय
जन्यं च ज्ञान विशिष्टैकार्यविषयकं तावद्वाक्यार्थविषयकसमूहात्मनरूपं
वेत्त्यन्यदेतत् । पंचेति । जातय इत्यभिप्रेत्याशयः ।

तथा च तत्रैव प्रतिज्ञादिजन्यतावच्छेदकपञ्चजातीनां समावेश इति
भावः । अन्यत्रापि सामानाधिकरण्या माह । द्विवादीति । मिथो व्यभिचा-
रितमाह एकैकेति । नन्वेकैकजन्यनानावयवजन्यबोधगततत्तदवयवजन्यता-
वच्छेदकजातीनां नानात्वोपगमात् संकरावकाश इत्यत आह तत्र तत्रेति ।
सुतरां मानाभावा इति । प्रतिज्ञाहेत्वादिनानावयवजन्यबोधनिष्ठप्रतिज्ञादि
जन्यतावच्छेदकजाते हेत्वादिजन्यतावच्छेदकतया हेत्वादावपि प्रतिज्ञादि
लक्षणातिव्याप्त्या तादृशजातिघटितलक्षणकरणासम्भवेन तादृशजातौ लक्ष
णानुरोधरूपमुक्त्यनवकाशात् । एकैकावयवजन्यबोधवृत्तिजाती रूपादाय
स्वरूपयोग्यताघटितलक्षणस्य निर्दोषत्वेऽपि उभयादिजन्यबोधे तज्जात्य-
भावनिर्बाहकप्रतिबन्धप्रतिबन्धकताकल्पने महागौरवात् । तच्च जात्यवच्छिन्न
जनकतावच्छेदकत्वेनाभिमतानां गुरुशरीराणां यथोक्तधर्माणां प्रतिज्ञादि
पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वौचित्येन तज्जातिकल्पने प्रवृत्तिनिमित्तलापवत्त्वाया
अपि युक्तेरनवकाशादिति भावः ।

[दी] केचित्तु, यदि चानुगतकारणमन्तरेणापि तादृशजातिमत्त्व
सम्भव, तदा कदाचित्प्रतिज्ञादिजन्येपि हेत्वादिव-यवृत्तिः हेत्वादि
जन्ये च प्रतिज्ञादिज-यवृत्तिर्जातिस्मादिति सङ्गर इत्यर्थः ; एवं
सर्वेषां सर्वजातीयत्वमेकजातीयत्वं वा स्यादित्यपि द्रष्टव्यमित्याहुः ।

इति दीपिका दशयवलक्षणम् ॥

अननुगमेन तत्तज्जातिघटितलक्षणासम्भवात् लक्षणांनुपपत्तिरूपमुक्ते
स्मृदूरपरहृतत्वादिति भाववर्णनगनुगादेयम् । एकैकजन्यबोधवृत्तिजाति
मादायैव स्वरूपव्योम्यताघटितलक्षणसम्भवात् । अन्यथेत्यादिमूल मन्यमा
व्यावसायानां गवमाह केचिदोक्तातदेत्यन्तम-यमेत्यस्यार्थः । कदाचिदिति ।
हेत्वादिव-य इत्यल्लाप्यनुषङ्गते, तेन परस्परव्यभिचारलाभः । स्यादिति ।
वर्ततेत्यर्थः । नियामकाभावादिति भावः ।

ननु नियमेन सर्वत्रैव प्रतिज्ञादिज-यबोधे हेत्वादिव-यव्याक्तिवृत्ति
जातिमत्त्वसम्भवेन परस्परव्यभिचारितायां दुर्बलत्वात् सकरावकाश इत्यत्र
बाधकान्तरं पूरयति सर्वथापि । सर्वत्र सर्वत्रातिसत्त्वे जातीनां समनैय
त्यादौ एव दुर्लभ इति सर्वजातीयत्वप्रसङ्गोऽसम्भव इत्यत आह एकोति ।
इत्यत्र विजातीयशब्दबोधजनकत्वघटितप्रतिज्ञादिलक्षणसम्भवबुक्तिक
मेवेति भावः ।

अत्र चानुगतकारणाभावेऽप्यननुगतकारणघटितसामानां जाति
निशेषनियामकत्वं सम्भवतीति नोत्करीत्या व्याप्तिस्करावकाशः । अन्यथा
अनुमितत्वादितरेऽप्यनियमेन प्रत्यक्षादिमाधारण्यायते तत्रापि बहि
व्याप्यवतापरामर्शादीनामननुगमत्वात् । अनुगमस्य कथ्यवित्करणस्य सम्भ
वेपि तस्यातिप्रसक्तत्वात् तादृशस्य प्रकृपेऽपि सम्भवाच्च ।

नच व्यभिचारेण तादृशजात्यवच्छिन्नशब्दबोधोऽप्रति अननुगमस्य
कारणवासम्भवात्तादृशजातीनां कारणनियम्यत्वं न सम्भवतीत्येकस्याय

जातीयताप्रसङ्गे दुर्वा इति वाच्यम् ; अनुमितौ परागर्हस्वेवाननुगतकार-
णस्य कार्यतावच्छेदकसंकोचेन व्यवभिवारवारणसम्भवा दित्यस्वरसबीजमव-
सेयम् ।

नचानुगतनियामकभावस्यापि क्षेत्ररत्वेऽनुगतानतिप्रसङ्गरूपमन्तरेण
दुर्निरूपमिति मूलासङ्गतिरिति वाच्यम् । स्वमतेऽनुगतनियामकभावे, न
निर्भरः अपि तु न्यायजन्यबोधादौ सङ्कररूपबाधक एवेति वक्तुं शक्यतया
सादृशबाधकस्य विचारासहत्वेपि क्षतिविरहात् ।

इदं पुनरिहाशेषम् . प्रतिज्ञावयववाक्यादित्यादिमूलं न जाति-
विशेषपाटतपतिज्ञालक्षणमिमायकम्, तथा सति तादृशप्रतिज्ञादिलक्षणम्यात्रैव
निराकृतत्वेन प्रतिज्ञादिमध्ये प्रतिज्ञादिजन्यं विजातीयं ज्ञानमित्यादिना जाति-
घटितप्रतिज्ञादिलक्षणं माजंनयानेनैव बोधेन सत्तिराकरणस्य पौनरक्त्यापत्तेः ।

किंत्वयवसागान्यलक्षणपरं प्रत्यक्षमित्यस्यावयवान्तरसहकारेणेत्यर्थः ।
तेन न्यायजन्यबोधतो वाच्यैकवाक्यताधीनप्रतिज्ञाहेत्वादिजन्यबोधमध्य-
कक्षपक्षमेन तदात्मकसमुदाये ऽ तिष्ठ्यासिक्तकानिरासः । विजातीयत्वं च
प्रतिज्ञावैकदेशजन्यबोधवृत्तिजातिमत्त्वम् । एतेनावयवैकदेशे ऽ निव्याप्तिशङ्का
निरासः . मूले तज्जनकसन्दर्भं तद्वृत्तिमिति पाठः । तल्लक्षणमित्यस्यावयव-
कक्षणमित्यर्थः ।

एवं चान्वयेत्यादिमूलस्य प्रतिज्ञाहेत्वादिजन्यतावच्छेदकजातीनां
परस्परसंकरपरत्वं न घटत इति ।

अदि लक्षणानुरोधमात्रेण जानिस्वीकारस्तदा तत्ताभ्यपक्षहेतुकस्यापि
दिलक्षणानुरोधेनापि निमित्तताभ्यादिकन्यायजन्यबोधेषु विभिन्नानां प्रतिज्ञा-
वैकदेशजन्यबोधावृत्तेनानाजातीनां स्वीकर्णीयतया तासां च तस्याविबद्धिना
दिन्यायजन्यबोधे समावेष्टेन संकीर्णजातिस्वीकारमग्न इति तादृशमूलार्थः ।

तत्र प्रतिज्ञा, न साध्यनिर्देशः. साध्यपदे ऽतिव्याप्तेः॥

[बी] साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति सूत्रम् । साध्यो विधेयविशिष्टो धर्मा ।
तथाच पक्षतावच्छेदकपर्वतवादिविशिष्टे साध्यतावच्छेदकवाङ्मत्यादि
विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञ नञनको न्यायावयव इति पर्यवसितोर्थः ।

यदि च सकररूपषाचक्रमयेन जातिफल्यनासम्भवाज्जातिघटितन्याय
विशेषादिलक्षणं न सम्भवतीत्यन्यथैव तत्साध्यपक्षेदेष्टकन्यायादयो निर्वच-
नीया इत्युच्यते, तदा व्यासघादिपदवत् न्यायादिपदस्यापि नानार्थवे
क्षतिविरहात्सर्वसाधारणन्यायस्यादिनिर्वचनानुरोधेन जातिस्वीकारोपपन्नचित्त
इति भावः ।

दीधितिकारस्तु तत्तद्दीजनकवानवत्त्वं तत्तत्तत्क्षणमिति मूलपाठाभि
प्रायेण प्रतिज्ञाहोवादिजन्मतावच्छेदकजातीनां न्यायजन्मबोधादौ संकरपर
तया जातिसंकरप्रसङ्ग इति मूल व्याख्यातवान् । तादृशपाठे तद्व्यन्यस्या
वयवसामान्यलक्षणपरत्वानुपपत्तेः ।

एवञ्च सति अगत्या भिन्नप्रस्तावे जातिघटितप्रतिज्ञालक्षणं विस्मृत्य
प्रतिज्ञाग्रन्थे पुनस्तदाशङ्केति यथाकथञ्चिदप्रिमग्रन्थावतारो बोध्यः ।

इति गदाधरीवे- अवयवलक्षणम् ॥

साध्यपदमनुमितिविधेयवाचक मित्यभिप्रायेण मणिकारदुषितं सूत्र
कारीयप्रतिज्ञालक्षणं साध्यपदस्य प्रकृतानुमितिविधेयविशिष्टार्थपरता स्वीकृत्य
परिचर्तुमारभते साध्येति । सामान्यतो विधेयत्वस्य धर्मित्यस्य च केवला
न्वयितया ऽनवधान्तरे विधेयविशिष्टधर्मिवोधकत्व मतिप्रसक्तम् । एवं प्रतिज्ञा
समानाकारन्यायबहिर्भूतवाक्येषां त्यतः साध्यपदस्य तद्विशेषपरत्वं निर्देश
पदस्य च बोधजनकन्यायावायवरूपवाक्यविशेषपरत्वं मनुसृत्य पर्यवसितार्थ
माह तथा चेति । पक्षतावच्छेदकमाध्यतावच्छेदकयो र्न तत्त्वेन निवेशः ।

[दी] उदाहरणाय न पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यज्ञानम् ।

अपि तु विशिष्येति सूचनाय पर्वतत्वादीति बह्वित्वादीति च । ता-
दृशविशिष्टवैशिष्ट्यावगादिज्ञानन्दोषत्वावच्छिन्नजनक यत्किञ्चिज्ज्ञानीय
वर्णसमुदायत्वमिह विवक्षणीयम् । अतो हेत्वर्थादिविषयकप्रतिज्ञार्थबोध
जनकतया हेतुव्यवसादिमात्रविषयकनोपसाधारण्येऽपि न हेत्वव्यवसादावति-
भ्यासिः । न्यायान्तर्गतत्वमुपेक्ष्य न्यायावयवत्वमिवेशात् प्रतिज्ञार्थबोधजनक
प्रतिज्ञाहेत्वादिविषयक ज्ञानगाढाय प्रतिज्ञाहेत्वादिसमुदाये नातिभ्यासिः ।
पक्षतावच्छेदकविशिष्टत्वादिनेवेशनप्रयोजन माह उदाहरणस्येति ।

यद्यपि साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानजनकत्वमात्रस्यैव निवेशे उप-
नयनिगमनयोरप्यतिभ्यासिः । तथापि कर्त्तृविद्वर्त्मविशिष्टे शुद्धसाध्यतावच्छे-
दकविशिष्टवैशिष्ट्य ज्ञानजनकत्वनिवेशने, न तत्रातिप्रसङ्गः उपनयनस्य
सोपे उपनयार्थव्याप्तिस्वरूपव्यवसायस्य कर्मिदावच्छेदकत्ववेत्तात् । निगमन-
जन्यबोधेन साध्यतां हेतुज्ञानज्ञाप्यत्वसाधिकत्व भावत ।

अथवा पक्षतावच्छेदकान्तर्भावेऽप्यनुपपन्नपक्षेऽ निस्तारादिशुद्धाहरण
मात्रानुसरणम् । तदप्युदाहरणजन्यबोधे व्यापकत्वं न विधेयतावच्छेदक
व्यवसाया भासते । अपि तु शुद्धबह्वित्वावच्छिन्नमेव सकलहेत्वधिकरणे
भासत इति प्राचीनमतमनुसृत्य निगमने अयमपदानुपपन्नपक्षे शुद्धसाध्यता
वच्छेदकविशिष्टत्वं न निविष्टं विशेषणान्तरावच्छिन्न बह्व्यादिसाध्यकन्याया
स्तर्गतप्रतिज्ञाया शुद्धबह्वित्वावच्छिन्नसाध्यकप्रतिज्ञालक्षणातिप्रसङ्गे । प्रकृत-
न्यायान्तर्गतत्वभावेनैव वारणादित्यभिप्रायकमिदम् । अतो व्यापकत्वस्या
विकल्पोदाहरणजन्यबोधे भावेऽपि न साधारणे केचित् । तन्मते निगमनो-
पेक्षावीर्यं चिन्तनीयम् । यत्तत्पदस्योदाहरणस्य न पक्षतावच्छेदकत्व
च्छिन्नपरत्वम् ।

[२१] उपनयनं यद्व्यावच्छेदकविशिष्टेन साधनत्वाच्चेदकविशिष्टं
 वैशिष्ट्यज्ञानमिति तथोच्यते ।

अतः पक्षान्वयाद्यवत्साधारणरूपावच्छिन्नत्वेन पक्षतावच्छेद-
 कविच्छेदे हेतुमत्त्वस्य ततो लाभे उपनयनानुष्ठानात्तदवच्छिन्ने साध्यवत्त्वं
 स च अनिच्छित एव लभ्ये नानाकक्षितत्वाच्चेति पक्षतावच्छेदकपक्षेणेनोदा-
 हार्यातिरिक्तम् । अत्र यदि विद्वान्नावच्छिन्नविशेषक साधनत्वाच्चेदकाव-
 च्छिन्नविशिष्टपक्षमादिबुद्धिस्तावच्छिन्नजनकस्य मुद्राहरणैकदेशे स बहिर्भागे
 स्यादि वाक्यं दत्तं, ननु सस्य न्यायावश्यकत्वं, तस्य समुदाय एव, न तत्र
 तादृशजनकत्वमिति विशिष्य पक्षतावच्छेदकानन्तर्भागे विज्ञाहरणातिरिक्तम्
 इति नाशङ्कनीयम् । अतश्चरन्त्येव जनकपरिचितविज्ञानविषयवर्णनमुदाहरण-
 कृतस्य विशिष्टत्वात् । उदाहरणममुदायविषयकज्ञानमादाहोदाहरणसमुदाय-
 प्रतीतिरप्येव ।

एवमेतत्पक्षान्वयविष्टयावाक्यवत्त्वरूपे पक्षिहेत्यादिप्रमुखाये ऽपि
 प्रसङ्गात्तत्र साम्यपक्षक भागद्वयापादितत्वेनैव निवेशनीयम् । ननु अनिच्छाद्य-
 पक्षकमपि, प्रयोगनान्तरविरहात् । उदाहरणैकदेशे तादृशवाक्येतिप्रसङ्गस्य
 समुत्तरप्रसङ्गपक्षतावच्छेदकविशिष्टत्वनिवेशेनैव कारणितुमुचितत्वात् ।

वक्ष्येव नीलपर्वतो बहिर्भागेत्यादिपादितैकदेशे
 पर्वतो बहिर्भागेत्यादिभागे विभावृत्तिरसम्भवति । तथापि
 सङ्ख्येतिवैकदेशे न लभ्येति विशेषोपाशये प्रयासादिवयेनो-
 दाहरणमुपावनमिति वयेवम् । साध्यत्वावच्छेदकावच्छिन्न साधारणत्वनिवेश-
 प्रयोगनानाह सङ्ख्येतिवयेति । साध्यवैशिष्ट्यमात्रनिवेशेति पर्वतो द्रव्यमान्
 यन्मादित्यादि-वाक्य-तथैव उपनये तत्समर्थायपतिज्ञानलक्षण निष्ठाश्रितिरिति सा-
 धनत्वावच्छेदकविशिष्टविशिष्टपक्षमाद्यद्विष्टत्वनिवेश इत्यवश्यम् ॥

इति सूत्रकारोपनिष्ठाऽक्षयम् ॥

किन्तुद्देश्यानुमिति चरमकारणलिंगपरा
मर्शप्रयोजकवाक्यार्थज्ञानजनकत्वे स-
त्युद्देश्यानुमित्यन्यूनानतिरिक्त विषयक
शाब्दज्ञानजनकवाक्यम् ॥

[दी] किन्त्वित्यादि । प्रकृतन्यायबहिर्भूतवारणाद्य सत्यन्तम् ।
प्रकृतन्यायाभावयवाद्य पर्यवसितार्थकम् । उद्देश्येति । प्रकृतेत्यर्थः ।
बहिर्भाष्यकोपनमस्य बहिर्भाष्यध्वगसाध्यकानुमित्यन्यूनानतिरिक्त
विषयकज्ञानजनकस्य वारणाद्य प्रकृतद्रव्यम् ।

[दी] तथा च, यादृशपक्षसाध्यक न्यायावयवत्वे सादृशपक्षसाध्य
नानुमित्यन्वयानुवृत्ति विषयकशाब्दज्ञानजनकत्वं पर्यवसितोर्थः ।

यवत्त्वमादाय तत्र प्रतिज्ञाव्यवहारस्य दुर्वारत्वं द्रुमयत्नं प्रकृतत्वनिवेशः ।
(तथा च सति तत्पक्षसाध्यकन्यायान्तर्गतत्वघटितप्रतिज्ञावदार्थमेव तत्ता
व्यवयवक नुमितिरेवान्तर्भावात्प्रतिज्ञा एतदेव) तथा च सति भूमिज
साध्यपक्षकन्यायानुमित्यन्तर्भावे यादृशो रूपवर्णस्य स्फुटयति तथा चेति ।

अतः सादृशोपनये बहिःपक्षसाध्यकप्रतिज्ञाव्यवहारवारणाय
न्याये, बहिःपक्षकप्रतिज्ञाव्यवहारवारणायानुमितौ प्रकृतत्वनिवेशमिति
प्रकृतद्रुममित्यर्थ इति- तच्चिन्तम्- तत्साध्यपक्षकप्रतिज्ञाव्यवहारविषय-
त्वात् निर्वाच्यत्वे प्रतिज्ञापक्षार्थघटकन्यायानुमित्योरमयत्नं समन्विताद्वय-
साध्यपक्षान्वयनिवेशसूचकस्य प्रकृतद्रुमं तत्साध्यपक्षार्थकं नित्यस्यैवामि-
धात्तु मुचिततया तदुपेक्ष्य प्रतिज्ञाव्यवहारविषयतावच्छेदकी मूलैकधर्मसंज्ञा-
द्विधा निविष्टयो रसाध्यपक्षयोरभेदवाच्यत्वात् तथा चेत्यभिधाने सम्पूर्ण-
विरोधात् । यादृशेत्यादि स्वम्येत्यादि । सादृशेत्यादि स्वनिष्ठमित्यादि ।
पर्यवसितोर्थः - प्रतिज्ञाव्यवहारविषयतावच्छेदकतया मूलविधानविषयः ।

एव च सति प्रतिज्ञादिपदस्य नानार्थकत्वं न दोषाय, गत्यन्तर-
विहादिति प्रागेवोक्तं प्रत्यक्षमेव । तत्साध्यपक्षवच्छेदकावच्छिन्नं तत्साध्य-
कारकं न्यायावयवो ऽ निवेशने लक्षोपनय एवातिपमम् । अतःपक्ष नुमिति
समानविषयकत्वं तत्पक्षकन्यायान्तर्गतत्वस्यासत्त्वादिभिः तन्निवृत्तम् ।
द्रव्यव्याप्यधूमवानयमित्याकारकद्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यकारकपक्षवारणाय सा-
ध्यतावच्छेदकनिवेशनम् । एतत्पक्षघटकन्यायावयवत्वसंज्ञां उदाहरण-
घटकत्वनिवेशस्य सिधावधिषार्थानु-यायप्रयोगानुद्धाकारपक्षे प्रयोजनान्तर-
विहादप्रतिज्ञा ऽप्यतः वगन्तव्यं तदेकदेशसाधारणस्य निवेशनीयतया बहुधा

[जी] भूमादालोकावन् पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादावनतिरिक्त
विषयकज्ञानजनकस्य हेतोर्वारणायान्यनेति । नियमनवारणाया
ऽ नतिरिक्तेति ।

दिसाध्यकन्यायान्तर्गतस्य यत्किञ्चिद्वर्त्मिकवद्भादिसाध्यकानुमित्यन्यूनान्
तिरिक्तविषयकबोधजनकस्य स वह्निमानित्युदाहरणकदेशस्य वारणायैकधर्मा
वच्छिन्नपक्षकावनिवेशनम् ।

वस्तुतो ऽनुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकत्वं प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशि
ष्ट्यावगाहिष्वे सति सादृशवैशिष्ट्यविषयताविलक्षणविषयताशून्यत्वरूपमनु
मितिमनन्तर्मात्रवैधाम्निर्बचनीयम् । तत्र प्रकृतपक्षादिनिवेशन्यादृष्टि
रमे दर्शनीयेति किं न्यायवर्त्यस्थलान्तरानुसरणेन ।

अतु- पक्षविशेषमनन्तर्मात्रानतिप्रसक्तस्य न्यायत्वस्य दुर्वचतया
पक्षप्रवेशनमिति- तदसत् , तथा सति हेतुविशेषमनन्तर्मात्राणि तस्य
दुर्वचतया सादृशहेतुकत्वस्यापि अकृतमुचितत्वात् ।

यदि च न्यायपदोपादानादेव तद्धेतुनिमित्ततन्मायलाभ इति न
तदभिहितमित्युच्यते तदा पक्षप्रवेशस्यावश्यकत्वेऽपि न्यायपदादेव पक्ष
विशेषनिमित्ततन्मायलाभ इति सादृशपक्षक इत्यभिधानस्यानुपपुक्ततेति ।
हेतोर्वारणायेति । अनतिरिक्तविषयकत्वं पक्षतावच्छेदकविशिष्टे यत्साध्य
तावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यविषयकत्वं तद्विलक्षणविषयिताशून्यत्वम् , ननु
प्रकृतानुमित्यविषयाविषयकत्वम्, स्वयमेवाग्रे दृषणीयात्वात् । सादृशविषय
ताविलक्षणत्वं च, सादृशविषयतायाऽलेनिमित्तत्वावाच्छिन्नानिवर्त्यसंशय
निवर्तकतावच्छेदकस्वरूपं विवेक्ष्यते । एव चोक्तहेत्ववयवजन्यबोधस्यानु
मित्यविषयवद्दिनष्ट्रधूमज्ञानज्ञाप्यत्वविषयकत्वेऽपि सादृशविषयताविलक्षण
विषयताशून्यत्व गच्छतमेवेत्यतिप्रसक्तेश्चि भावः । नियमनवारणायेति ।

[दी] यद्यपि निगमने साक्षात्पक्षवाचकपद न श्रूयते तथापि
न्यूनतामज्ञाभोपनयस्याऽप्यगादिपदानुवज्जातया बोध्यम् । इत्यमेव च
प्रसक्तागतिप्रसार्कं निगमनं चेत्यादिना निराकरिष्यति । तदर्थं च
निगमनमप्यनानतिरिक्तविषयकशब्दज्ञानजनकं सन्न परामर्शहेतुं ।
येन निरुक्तन्यायावयवत्वरूपं प्रतिज्ञात् सद्यपि व्याप्नुयात् ।

निगमनजन्यबोधस्यापि पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यतावच्छेदकविशिष्टे
मैशिष्ट्यावगाहित्वेनान्यूनविषयकतया ऽतिव्याप्तिप्रसक्तिरिति भावः ।
निगमने - तन्माह्विमानित्यादिवाक्यसामिपाने । साक्षादिति । अवयवा
न्तावहिर्भावेनेत्यर्थः । न श्रूयत इति । तथा च कथं तज्जन्यबोधस्यान्यून
विषयकत्वमिति भावः । न्यूनतामज्ञाय - भाकांक्षापूरणाय । पक्षतावच्छे
दकविशिष्टपक्षे तादृशसाध्यवत्ताबोधने कस्यादृशवह्विमानिति जिज्ञासा
निवर्तते वह्विमानित्यभिप्रायेण तादृशकाकोत्सर्गतो जायत इत्यनुभवसिद्ध
मेवेति भावः । अनुपज्जादिति । निगमनसमाप्तिव्याप्तत्वेनानुसन्धानो
पगमादित्यर्थः ।

तथाच सद्गन्तमार्गैव निगमनादवयव पर्यवस्यतीत्यन्यूनविषयक
बोधजनकन्यायावयवत्वेनादाय तादृशसमुदायातिव्याप्तिप्रसक्तिरिति भावः ।
निगमनं च न परामर्शहेतुरिति यथाश्रुताभिमतूलग्रन्थस्य सत्यसद्वलविर-
हेण निगमनेनातिव्याप्तिरित्यर्थपरत्वं प्रतीयते, तच्च न घटते सत्यन्तस्य
न्यायावयवत्वरूपत्वात्तस्य च निगमनसाधारणत्वात् यथाश्रुतस्यापि
साम्यतापर्यन्तं प्रतिज्ञायामिव तत्राप्यक्षतत्वात् । अनतिरिक्तविषयकत्वविशे
षणैव तद्वारणाच्चेत्यनतिरिक्तविषयकविविशेषणस्य निगमनातिव्याप्ति
वारकतापरत्वेन तादृशप्रथमैव व्याख्यातुं भूमिकामारचयति
इत्यमेव चेति । अन्यनानातिरिक्तात् । तथा च

(दी) अवाधितत्वादेः तद्वोषौषमिकविशिष्टहेतुसम्बन्धस्य चावोषक
तया तत्प्रतिरिक्तविषयकज्ञानजनकत्वादिति । यत्तु पृथिवीतरे-
भ्यो मिथते पृथिवीत्वादित्यादौ यत्र पृथिवीतरेभ्यो मिथते तत्र
पृथिवीत्युदाहरणवारणाय तदिति ;

न्यायावयवस्य पर्यवसित निरुक्तपरामर्शप्रयोजक शान्द
ज्ञानजनकत्वसम्बन्धन्यूनानतिरिक्त विषयकज्ञानजनकत्वं नास्तीति
पर्यवसितार्थः । अवाधितत्वादियपरतया उदीच्य तद्वोषेणापि निर्वाहा
निगमनजन्यशाब्दबोधे तद्वोषार्थे लक्षणादरो न युक्त इति मूलोक्तं
तद्विषयकतयातिरिक्तविषयकत्वं न विचारसहस्र, एवं पञ्चम्यन्तभागा
र्थस्यातिरिक्तस्य विषयतया तथात्वप्रतिपादनेन न्यूनत्वं चेत्ततः प्रपत्ति
तद्वोषौषयिकेति । अवाधितत्वादिवोषौषयिकेत्यर्थः । विशिष्टहेतु
सम्बन्धस्य— न्यासिपक्षधर्मताविशिष्टहेतुज्ञानज्ञाप्यत्वस्य । तस्य चावा-
धितत्वादिसमाप्यतया तद्वोषौषयिकत्वं बोध्यम् ।

मित्रमतमुपबन्धयति— यत्त्विति । पृथिवीतरेभ्यो मिथते इत्यसमस्तं
इतरपदं पृथिवीतरपरं इतरादिसम्बन्धिकार्थबोधकपदानां समभिध्या-
हृततत्परबोधोपस्थाप्य तत्तदर्थेतरत्वादिना निरुद्धलक्षणा, अतोवादिभावये
स्वारसिकलक्षणाविहेषि न क्षतिः । प्रतिज्ञादौ सर्वत्रेकेमेव पदेन सा-
ध्यादिनिर्देश इति न नियमः । तेनाग्रे यत्र पृथिवीतरेभ्यो मिथते इत्यु-
दाहरणप्रयोगाविरोधः । विशिष्टवाचकं पृथिवीति पदान्तरं पूर्णार्थं
श्रुतपदं समस्तमित्येव वा । उदाहरणवारणायोति । तद्वन्वयबोधेपि पक्ष
साध्याश्रयत्वात्मकं तत्सम्बन्धरूपानुमितिविषयसकलपदार्थभावेनान्यूनविषय
कत्वसत्त्वादित्यभिधानः । तत् — अनतिरिक्तोति पदम् । अ-यूगविषय
कत्वं हि न प्रकृतानुमितिविषयतान्पापकविषयकत्वं सर्वस्यात्कालत्ववानर्थ
कत्वपरिमाणवान् सर्वस्यादित्यत्र हेत्ववयवे ऽ तिष्ठते ।

[दी] तत्तुच्छम् । तेन पृथिव्या वितरभेदस्याविवर्धिकात् ।
 तार्वर्धभेजेन तादृशबोधजनकत्वस्याविशसक्तत्वात् । नन तावता
 पृदाहरणस्य तथैव सम्भवः, यद्येतादेरनन्वयात् ।

नापि पक्षतावच्छेदकविशिष्टरसविषयकत्वं हेतुत्वम्, प्रमेयाद्वाच्यत्वम्
 स्वमेयादित्यादौ हेत्ववयवेऽतिव्याप्तेः । नापि पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्ष
 विषयकत्वे सति साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यविषयकत्वं तद्विशिष्टविष-
 यकत्वं वा प्रमेयनिष्ठहेतुत्वम्, प्रमेयं प्रमेयादित्यत्र हेतावतिव्याप्तेः । तज्जन्य
 बोधे प्रमेयत्वावयवसाध्यतावच्छेदकविशिष्टस्य प्रमेयवदार्थनावच्छेदकत्वम्
 यमिषि वैशिष्ट्यमानादिति पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यतावच्छेदकवि-
 शिष्टवैशिष्ट्यजनकत्वं तद्वाच्यम् । तथा च लोकौदाहरणे ऽ विव्यासि
 रित्यादाभेन दूषयति तत्तुच्छमिति ।

अतु भ्रान्तः पृथिवीपदस्य विशेष्यपरत्वं इतरपदस्य पृथि-
 वीतरपरत्वं भवत्यस्य तादृशोदाहरणतृभिर्वैतविशिष्टे साध्यवत्त्वं मत्वे
 तीति तत्रातिव्याप्तिरित्यत्र आह तात्पर्यभ्रमणेति । तादृशेति । अ-
 न्यूनविषयकत्वम् । अतिरसक्तत्वात्- तथा भावयित्वाकारकसाध्यवत्त्वं
 तात्पर्यभ्रमविषय सर्वनामपदघटितोपनये ऽ विव्यासत्वात् । तार्वर्धभेदज्ञा-
 नावपि नातिव्याप्तिरसक्तिरित्याह नच तावतापीति । उदाहरणस्य-
 उदाहरणवत्त्वमित्यधिकरणम् । यद्येतादे- यद्येतादिभगार्थस्य ।
 अनन्वयात्- पृथिवीतरेभ्यो भिद्यत इत्येतादृशबोधे ऽ प्रवेद्यात् । तथा
 चान्यूनविषयक तादृशबोधजनकत्व मेकदेवस्यैव । अतु यद्येतादिघाटित
 समुदायस्य, एकदेवस्य तु न्यायावयवत्वाभावादेव नातिप्रसङ्गश्चाह,
 न्यायान्तर्गतत्वस्यैकदेवसाधारणस्य निबन्धे चानतिरिक्तविषयकत्वनिषेधेऽपि
 तादृशोदाहरणैकदेव एवातिव्याप्तिरिति भावः । तात्पर्यभ्रमेण यद्येतादि-

करन्तर्भावेन यद्विज्ञा पृथिवी हस्तेभ्यो भिद्यत इत्यन्वयबोधसम्भगतीति नाशङ्कनीयम् । जलं न द्रव्यं सम्भवदित्यादौ अन्यभिन्नद्रव्यं सम्भवदित्यन्वयबोधोपपत्त्यानुभवविरुद्धतया न न हि द्रव्यतावच्छेदकबोधस्याऽन्युत्पन्नत्वात् । यदितरभिन्नपृथिव्यन्वयदित्याकारको यदर्थाविशेष्यबोधोऽपि न सम्भवति । अयं न पचति पुरुष इत्यस्य इदं पदार्थं पाककर्तृपुरुषभेदबोधस्यानुभवविरुद्धतया अभावप्रतियोगितावच्छेदकरत्वेनाख्यातार्थभानस्य, पचति चैतद्दृष्टव्यमित्यादितः पाककर्तृभेदादिसादृश्यबोधस्याननुभवेनैतरविशेषणविशेषणतया तद्भानस्यैव साऽन्युत्पन्नत्वात् ।

अत्र केचित्— अन्यूनविषयकत्वं पक्षतावच्छेदकविशिष्टविषयकत्वे सति साध्यतावच्छेदकविशिष्टविषयकत्वमेव, नतु पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितम् । एव च दाशैतद्व्यतिरेकमुदाहरणान्वयबोधस्यापि तादृशान्यूनविषयकत्वादिति श्वाप्तिः प्रसज्यते । नैषमपि साध्यतावच्छेदकविशिष्ट साध्यपक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षवैशिष्ट्यकत्वार्थबोधकत्वं मुदाहरणैकदेशस्यैव, नतु तत्र पृथिवीत्यादिमागघटितसमुदायस्यैववयवत्वविशेषणप्रवेशादेन नातिन्यासिकहेति धाच्यम् । तादृशान्यूनविषयकत्वघटित धर्मावच्छिन्ननिरूपित जनकतापर्यन्तानिवेष्टात् । वाक्यार्थद्वयविषयकसमूहालम्बनबोधजनकता सादायातिश्लाघाः प्रसज्यतात्, नहि तादृशप्रमूहालम्बनबोधजनकत्वमेकदेशे पर्थवस्यति । अपितु समुदाय एव । अथवा न्यायान्तर्गतत्वमेव सत्यन्तार्थः । अत एव निश्चयानां 'घटशब्दो गुणः, द्रव्यकर्मान्यत्वे सति सत्त्वा'दित्यत्रोदाहरणे यदि प्रतिज्ञारूपशब्द एव दृष्टान्तत्वेन उपादीयते तदा तत्रातिन्याससवारणार्थत्वादिरथादिना श्राद्धज्ञानपदस्य न्यायविधानसंभतिः तददाने तत्रातिन्यासप्रसङ्गः विषयविषया आवणप्रत्यक्षजनकत्वाद्यादृशदृष्टान्तरूपशब्दस्येति । पक्षतावच्छेदकविशिष्टविषयकत्वमेवाऽन्यूनविषयकत्वम्, एवं च

तादृशोदाहरणैकदेशातिशयातिशारणयैव साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकमात्रविशिष्ट साध्यप्रकारकत्वार्थकमनतिरिक्तविषयकत्वमिति तज्जन्यबोधस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यप्रकारकत्वात् । मात्रपदान्तर्यामिप्रमनस्युदासः तज्जन्यबोधे विशिष्टहेतुसम्बन्धस्याधिकस्य साध्यतो भावेन शुद्धसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न साध्यप्रकारकत्वात् । एवं बहिर्वाच्यधूममानस्य निर्याद्युपनयजन्यबोधस्य व्याप्तिघटकाभिरुपशमे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकत्वेपि नाध्यांशे व्यापकत्वस्याधिकस्य भावेन तत्रापि नातिपसङ्गः ।

नचैवमपि यत्र पृथिवीतराम्यदिर्युदाहरणैकदेशेऽनियसङ्गः, तज्जन्यबोधे पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षविषयकत्वस्य शुद्धसाध्यतावच्छेदकविशिष्टप्रकारकत्वस्य च संप्रवादिति वाच्यम् । पक्षतावच्छेदकत्वावच्छिन्नविज्ञेयप्रकारकत्वच्छेदेन तादृशसाध्यप्रकारकत्वस्य दलद्वयनिवृत्त्यर्थत्वात् तादृशोदाहरणमागजन्यबोधेऽपरभेदात् निर्धारितावच्छेदकत्वात् तादृशप्रकारकत्वविरहात् । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशश्च यत्र कालिङ्गसम्बन्धेन कालिङ्गरिमाणस्यन्दात्वादे रसाध्यतासमवायेन च तस्यैव हेतुता तत्रोपनयनीयव्याप्यान्तानिहितमागवारणाय । सिद्धाविविधा च न्यायमयोगो नाभ्युपेयत इति यत्र साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुता तत्रोपनयनीय तादृशमागे ऽतिपसङ्ग इत्यस्य नावकाशः ।

नचैवमपि निगमनीये तस्मादित्यन्तातिरिक्तात् ऽतिव्याप्तिर्दुर्बारेवेति वाच्यम् । तस्मादित्यन्तार्थमनन्तार्थमव्यवहितयोः परसाध्यवद्वाचकपदयोरेकत्वोपपन्नकत्वादिति रीत्या उक्तस्येपि व्यावृत्तिदानं सङ्गमयति । अव्यवस्थानुपपन्नपक्षे निगमने ऽतिरिक्तविषयकत्वव्यापृतिर्न सङ्गच्छते इत्याशङ्कते ।

[दी] यदि च निगमने भावमादिपदं निविशते वान्यैकवाच्य-
स्यैव विशिष्टताभावादिति विमान्यते , तदा हेतोः साध्यसामान्याधि-
करण्यभावे सामान्यतः पक्षेऽपि साध्यवत्त्वभावात् पक्षे हेतुव्या-
पक साध्यसामान्याधिकरण्यविशिष्टहेतुमत्तावधारकस्योपपत्तयः ; यत्र
पक्षसाध्ययोस्तद्व्युत्पत्तेरिति ह्येतन्तत्त्वहेतुत्वाभ्यामुपन्यासः ,

• यदि चेति । जयमादीत्यादिना इदमादिपरिमहः । वाक्यैकवाच्य-
तयेति । उपनयनिगमनवाक्ययोरैकवाच्यतयेत्यर्थः । विशिष्टताभावात्-
पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यवत्ताभावादिशेषाकाशानिवृत्तेः । नच पक्ष-
वाचकपदाननुपपत्तेः तस्मात्तत्त्वार्थादिनिगमनविशेषः अनुयोगमभिहित-
नमर्थशब्दबोधस्याऽनुपपत्तयः तस्मात्तत्त्वबोधकत्वेन वाक्यत्वाभावादिति
वाच्यम् । इत्यन्मते सादृशनिगमनानुपपत्तमात् । नचप्यनतिरिक्तविषय-
कत्वानिवेष्टे अन्यूनविषयकबोधजनकत्वं तज्जनकज्ञानविषयत्वं वा न्याया-
वयवविवेचितं प्रतिज्ञाहेतुादिजन्यबोधमादाय हेतुवादावतिपक्षकम् ,
तथापि प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वरूपान्यूनविषयक-वाच्यच्छिन्न-
जन्यतानिरूपित जनकतावच्छेदक-व्यक्तिविज्ञानविषयतावद्गुणसमु-
दायव्यतिरेके लक्षणं दोष इति स्वस्मात्तरे व्यावृत्तिमाह तदेत्यादिना ।
भाने- ज्ञाने । सामान्यतः— आभिकरणत्वरूपसाध्यान्वयवर्थावच्छिन्ने वि-
शेषरूपानवच्छिन्ने इति ॥ । साध्यवत्त्वभावात्— साध्यवत्त्वविषयक-
त्वात् , उपनयस्य कारणस्य तदिति योजना । पक्षे साध्यवैशिष्ट्यावगादि-
शेषाभ्यामन्यूनविषयकत्वम् , नतु पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यान्तर्भाव इत्यभिप्रा-
येनेदम् । प्रमेयाद्वाच्यत्ववाच्यं प्रमेयः प्रमेयादित्यादि वक्ष्यमाणहेतुवार-
णस्य पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यान्तर्भाव आवश्यक इति तदन्तर्भावमभिप्रायेण
स्वस्मान्तरे व्यावृत्तिमाह यथेति । पक्षेति । पक्षस्य ताद्व्युत्पत्तेः पक्षताव-

[दी] तादृशसिवाधिविषया च न्यायप्रयोग तत्रोदाहरणोपनययो ।
यत्र च पर्वतत्वावच्छेदेन साध्यसिद्धेर्देहवृत्ताया मेतत्पर्वतत्वादिना
दृष्टा-तस्योप-यास तत्रोदाहरणस्य ,

च्छेदकप्रकारेण दृष्टान्तव्या यत्रोपन्यास तत्रोदाहरणस्य, साध्यस्य तादृ
प्येण साध्यतावच्छेदकप्रकारेण हेतुव्या यत्रोपन्यास तत्रोपनयस्य च
वारणाय ब्रुवित्त्वर्थ । रूपा-न्तरेण पक्षसाध्योर्दृष्टा-तहेतुत्वेनोप-यासे दर्शित
ता-यूनविषयकत्वात्सम्भव इति तादृप्येणेति ।

ननु पक्षे साध्यनिश्चयदशायामेव तादृशदृष्टा-तहेतुत्वसम्भव इति
सद्यमाभावाज्ज्ञाय एव न सम्भवतीत्यत आह तादृशसिवाधिविषयेति ।
जल्पस्यले संशयस्यावश्यकत्वेपि बादस्यले ॥ तत्रेति सद्यमन्तरेणापि
अनुमितसाधनानुमितिनिर्वाहाय प्रयोगसम्भवादिति भाव ।

ननु सिवाधिविषया -यायप्रयोगोपगमे पञ्चमर्थहेतुत्वे यादृशसम्भ
वेन प्रकृत्यर्थस्या-वस्तुतत्त्व-वेन बहिसाध्यकहेतुत्वपक्षकवहिहेतुक-याया
मर्गतहेत्ववयवे अस्मिन्निर्वाहैवेति सिवाधिविषया -यायप्रयोगो नास्ती
कर्तव्य इत्यत उच्यन्वावृत्तिर्न मङ्गच्छत इत्यतस्मभलान्तरमनुसरति यत्र
चेति । पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेर्वत्रोदाहरणस्य तत्रैतत्पर्वत
त्वेनापि दृष्टा-तता न सम्भवति, एतत्पर्वतत्वेन साध्यवृत्तानिश्चयस्यापि
तादृशानुमितिबिरोधित्वात्, अत पर्वतत्वावच्छेदेनेति । तत्रोदाहरणस्येति ।
यद्यपि पर्वतत्वावच्छेदेन बहिसाध्यावगाहिन्यामनुमितौ पर्वतत्वव्यापकव
स्याधिकस्य बह्वचशे जानातादृशदृष्टा-तवृत्तिनोदाहरणजन्यबोधे च तद
मानादम्यानुमिति-यूनविषयकत्वमेव , तथापि पक्षतावच्छेदकविशिष्ट
साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वरूप निर्वाच्यमुद्देश्यानुमित्य
यूनविषयकत्व म-याहृतमवधि भाव ।

[दी] सत्यन्वस्य वा,

यद्यपि पक्षसावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यक साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न
दैक्षिण्यावगाहित्वावच्छिन्न अन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकविषयतानिबेधे
तदाहरणैकदेश एव तादृशविषयता ननु समुदाये इति न्यायावयवत्वं
निवेष्टाशक्तिरितिप्रसङ्गः ;

तथापि प्रतिज्ञामात्राघटकत्वगमन्यायावयवत्वं प्रकृतलक्षणे प्रविष्टम् ;
तद्य यथाऽयं पर्वत इत्युदाहरणैकदेशेपीत्याशयः । अवच्छेदकावच्छेदेन
साध्यसाधनकन्यायनिविष्टप्रतिज्ञालक्षणे अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यवैशि-
ष्ट्यावगाहित्वरूपान्यूनविषयकत्वनिवेधे नैतद्व्यावृत्तिप्रसङ्गविरिक्तविरिक्तोपेक्ष
न्यावृत्त्यन्तरमाह सत्यन्तस्य वेति । अन्तर्भावमाश्रयः— एतल्लक्षणघटक
न्यायावयव बलशरीरे उभयघटकभागद्वयापटितत्वं न निवेद्यनीयम् , अनति
रिक्ताविषयकत्वविशेषणैव तादृशभागद्वयपटितसमुदायातिप्रसङ्गवारणात् ।

• नच लब्धज्ञानस्यैव साध्दबोधजनकतया जनकत्वमत्र जनकज्ञान
विषयत्वमेव वाच्यम् , एवं च तादृशसमुदायविषयकज्ञानमप्येकदेशप्रतिज्ञा
विषयकत्वेन तथाविधबोधजनकमिति समुदायेऽतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् ।
तादृशबोधजनकतावच्छेदकीभूत यत्किञ्चिदेकज्ञानविषयतानिरूपकवर्णसमु-
दायत्वस्यैव विवक्षणीयत्वात् ।

नच तादृशवर्णसमुदायत्वं तादृशवर्णत्वस्यापकसमुदायरत्वम् , तादृश
प्रतिज्ञाहेतुसमुदायत्वमपीति तत्समुदायातिप्रसङ्ग एवेति तादृशभाग
द्वयापटितत्वं मवश्यमेव निवेष्टयामिति वाच्यम् । अनतिरिक्तपदसार्थक्याय
तादृशयत्किञ्चिदेकज्ञानविषयिताशालिवर्णत्वसमनैयत्वमेव निवेष्ट्य प्रतिज्ञा
हेत्वादिसमुदायत्वस्य • वारणीयत्वात् । समानार्थकप्रतिज्ञाद्वयादिविषयक
यत्किञ्चिदज्ञानविषयताश्रयवर्णत्वसमनैयत्वस्य तादृशप्रतिज्ञाद्वयादिपर्याप्त
समुदायत्वे सत्येपि न शक्तिः , तदुक्त्यस्मादपि प्रतिज्ञान्यबद्धात् । अपि तु

[दी] अवयवाघटकन्यायान्तर्गतत्वपरतया

प्रतिज्ञैकदेशस्यापि तादृशबोधनिष्ठवदिसम्बन्धि बुद्धित्वाद्यवच्छिन्न जन्मतया
निरूपित जनकतावच्छेदकीभूत यत्किञ्चिदेकज्ञानविषयताश्रयवर्णसमुदायत्वं
मादायैव प्रतिज्ञात्प्रसक्त इति प्रतिज्ञाव्यघटकत्वं प्रतिज्ञामात्राघटकत्वेनैव
वा निवेशनीयम् । अयूनानतिरिक्तविषयकज्ञानबुद्धित्वस्य किञ्चिज्जन्य
तानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नजन्यतानिरूपित जनकतानिवेशासम्भवात् ।

इत्थं चाऽननुषङ्गपक्षेऽप्यव तस्माद्बहिर्मानिति भागे प्रतिज्ञादिहेतुवन्त
भागेऽपि व्यावृत्तिरसम्भवतीति अवयवाघटकेति । नच तदुपादानेऽपि
धूमादालोकवान् पर्वतो बहिर्मानित्यादिप्रतिज्ञार्थमात्रविषयकबोधनिष्ठ धूम
विशेषित हेतुत्वविषयक ज्ञानव्यावृत्तिरसङ्गण धूमादित्यादिहेतुविषयक
ज्ञानविषयतामादायावयवाघटके तादृशहेतावतिन्यासिवारणायानतिरिक्त
विषयकबोधनिष्ठ पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यक साध्यतावच्छेदकविशिष्ट
विशिष्टावगाहिस्वरूपायूनविषयकत्वावच्छिन्न जन्यतानिरूपित जनकताव
च्छेदक यत्किञ्चिज्ज्ञानविषयतानिरूपक वर्णसमुदायत्वनिवेशस्यावश्यकत्वा
वयवाघटकत्वनिवेशन निष्प्रयोजनमिति वाच्यम् । तादृशहेतुवारणाय
अवयवाघटकेत्यनेन अवयवैकदेशमात्रविषयकज्ञाननिष्ठ जनकताव्यावृत्ताव
यवत्वं पर्याप्तवच्छेदक यत्किञ्चिद्धर्मव्यापकविषयताकाव्यज्ञानवृत्तिर्वावच्छिन्न
लगेदस्यैवान्यूनानतिरिक्तविषयकसाधजनकताया दिवक्षणीयत्वात् । अथ
यवत्वं चेद न्यायान्तर्गतव विशेषणशून्यम् । तेन प्रतिज्ञासमानाकारोदासीन
दानयज्ञाने प्रतिज्ञाज्ञानीयकारणनायासस्यैव तत्समग्रं, तादृशोदासीन
भावोऽपि स्यादविधायकत्वपर्याप्तं ।

[दी] हेत्यन्तस्याऽयमादिनिगमनान्तस्य च वारणाय तत् । यद्यपि

वस्तुतस्तु अवयवत्वघटक निशेष्यदलपरित्यागमात्रेणैव न्यावृत्ति
स्तत्तच्छत इति तादृशजनकतापर्यन्तनिवेशने प्रतिज्ञापटकत्वदलपरित्याग
सम्भवेऽपि तत्परित्यागस्य प्रकृतानुपपुक्तत्वमित्येतन्नाभावेऽवयवघटके
नभिहितमिति ।

केचित्तु— यत्र प्रतिज्ञैकदेशस्यापि कथंचिपतिज्ञासमानार्थकत्वं स-
म्भवति तत्तैकदेशे ऽतिप्रसंगवारणाभावमवापटकत्वनिवेशन नावश्यक
मित्याहुः । तदसत्; प्रतिज्ञापतिपाद्यविशिष्टार्थबोधकताया एकदेशे संभवेऽपि
तन्मात्रस्य तथाविधबोधपरत्वाभावात् तथात्वे समुदायप्रयोगानुपपत्तेः ।
कथंचिप्रयोगेऽपि वैयर्थ्येन तत्र समुदायमन्तर्भाव न्यायत्वानङ्गीकरात् ।
अप्रकृतार्थपरवाक्यवारणाय वास्तवतथाविध तात्पर्यसत्ताया लक्षणे निवेश-
नापसया एकदेशमात्रस्य तादृशार्थपरत्वाभावेनाऽतिप्रसंगानवकाशादिति ।
हेत्यन्तस्पेति । कथितान्यूनविषयकत्वावच्छिन्न जन्यतानिरूपित जनकता
निवेशने तत्तद्वागपतिपाद्यविशिष्टार्थबोधजनकत्वमादाय केवलहेत्वादाविति
न्यायिर्न सम्भवतीति निगमनमात्रं हेतुमात्रं चोपेक्षितम् । अन्यूनानति-
रिक्तविषयकेत्यस्य प्रकृतानुमितिविषयस्यान्यूनविषयस्सजननतिरिक्तो विषयो
यस्येति व्युत्पत्तेरनुमितिविषयनिष्ठभेद प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे सत्यनुमिति
विषयातिरिक्तावृत्ति बद्धिप्रसक्तं तत्त्वमिति यथाश्रुतार्थमाक्षिपति यथर्पाति ।

यद्यपि प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्न पक्षकप्रकृतसाध्यादवच्छेदका
वच्छिन्नसाध्यक यत्किंचिदनुमित्यविषयविषयकत्वं पर्वतो बद्धिमानित्यादि
प्रतिज्ञाजन्यनिश्चिन्नबोधानामेवेति तादृशानुमितिविषयत्वसामान्याभावेऽपि
क्षणीयः, तथा च केवलाभिधेयत्वावच्छिन्नपक्षकस्थलेऽप्यातिरिक्ताप्रसिद्धि-
रत्येव; तथाप्यप्रसिद्धि स्फुटीकर्तुं आभिधेयत्वावच्छिन्नपक्षकप्रमेयत्वा-
दिसाध्यकस्थले बिम्बेवानुमितिविषय इत्येतद्व्याख्यानं सर्वमित्युक्तम् । सर्व-

[३] सर्वेषामिव प्रमेयमित्यादावनिष्ठाप्रसिद्धिः ; न च
 तद्वत्त्वत्वात् प्रमेय न वेति विवक्षिते मन्त्रस्य चायोगान्न न
 तादृशं प्रतीक्षा, प्रकृतानुमितिविषयतासमव्याप्तिविषयताकृत्,
 प्रकृतानुमितिक्रान्तासमव्याप्तिप्रकारताकृत् वा वक्तव्यमिति वाच्यम् ।

अथो दर्शयितुं, सावित्येव प्रकान्तकतिपयपदार्थग, नवृत्तिसर्वत्वावच्छिन्न
 सावित्येव विधेयत्वात्कतिपयान्तस्तत्त्वमिति यादृशं सर्वपदप्रयोगसम्भवात्तर्क
 प्रमेयमित्युक्तावनुमितिविषयताया केवलान्वयित्वात्तादाशिविषयमित्युक्तम् ।

एव च किञ्चिद्व्यावच्छिन्नात् ५ भेदेन स्वार्थविवेकणकरोपरसर्व
 शब्दस्य तद्वत्त्वव्यापकविषयव्याप्य सर्वत्ववोचकताव्युत्पत्तेरभिधेयत्वव्यापक
 सर्वत्वकामात्रानुमिते कतिपयवस्तुमात्रविषयकत्वज्ञेति भावः । अतिरिक्ता
 दसिद्धि - प्रकृतानुमितिविषयानिरिक्ताप्रसिद्धिः । प्रमेयव पञ्चनिष्ठाभाव
 प्रविद्योमि नवेति सशक्यमभय इत्यन्तःसमहास्यन्मूलावतिरिक्ताविषयकत्व
 मन्वया निर्देष्टि प्रकृतानुमिति । स्वविषयतान्यापकप्रकृतानुमिति विषयता
 व्यापकविषयताकावमित्यर्थः । स्वविषयेऽनुमितिविषयान्पक्षत्वस्य स्वविषय
 त्वे तद्विषयताव्यापकत्वपर्यवसितत्वात्, स्वविषये ५ नुमितिविषयानतिरिक्त
 त्वस्य च तद्विषयत्वे स्वविषयतान्यापकत्वपर्यवसितत्वादिति भावः ।

अथपि सप्रहात्मन्व्यापक प्रकृतपक्षक वद्विविषयकानुमितिविषय
 ताया विधिविधिनया पर्वतो वद्विमानिति पतिज्ञानान्वाये न तद्वशात्
 मिति विषयतासमनिषयविषयताक वाक्यान्तरसिद्धि तज्जन्यसप्रहात्मन्व
 योपजनक शक्तिविज्ञानविषयवर्गसमुदायत्व न तन्मात्रपक्षात् शक्तिवि
 द्यप्रकृतानुमितिनिष्ठाविषयतासमनैयत्यस्य विवक्षणेपि न निगमनापत्ति
 व्यासिद्धिरिव, तज्जन्यवैयर्थ्यादि पर्वतो वद्विमान् प्रपञ्चज्ञानज्ञानवद्विमान
 येत्याकारकसप्रहात्मन्व्यापकानुमितिविषयतासमनिषयविषयताकत्वात् ।

[दी] सकलाभिधेयवृत्तिधर्मवत्सकलाभिधेयनिष्ठात्पन्ताभावाप्रयोगा
काशाभादवद्वेदं द्रव्यमित्यादौ विशिष्टपक्षबोधकोपनयेऽतिव्याप्तेः ।

तथापि प्रकृतसाध्यव्याप्यवत्तापरामर्शत्वावच्छिन्नजन
कत्वानिरूपित ज्ञेयतावच्छेदकविषयतात्वेन बहिषमतासमनैयत्वं तत्त्वस्म
विबक्षितस्यान दोषः ।

नन्वेवं सत्युक्तस्थलीयोपनये ऽ तिव्याप्तिः, तज्जन्मबोधस्यापि विश्व
विषयकत्वेन तथाविधानुमितिविषयितासमानियतविषयताकत्वादित्यतो विष
यतापदस्य प्रकारस्याभिप्रायेणान्यथा तदर्थं निर्वक्ति प्रकृतेति । तादृ-
क्षोपनयजन्यबोधे प्रकारोभयतो ऽ भावत्वादेस्तादृशानुमिताधमकारत्वात्
तत्प्रकारतामासमनैयत्वमिति नातिव्याप्तिरिति भावः । सकलेति ।
सकलाभिधेयवृत्तिधर्मवदिवं द्रव्यमिति योजना । तादृशानुमिताविव
सत्युक्तस्थलीयोपनयजन्यबोधे विश्वस्यैवाभिधेयत्वेन प्रकारतया तत्प्रकारत्वात्
स्ममनैयत्वमक्षतमेवेति भवत्यतिव्याप्तिरिति भावः ।

ननु विशेषणमवच्छिन्नप्रकारतानां समनैयत्वं विवक्षणीयम्, अतो
नातिव्याप्तिः ; उपनयजन्यबोधे ऽ भावत्वादौ तादृशप्रकारतासत्त्वादुक्तास्तु
मितेस्तादृशप्रकारतायाश्च तत्रासत्त्वादित्यतो ऽ नुमितावपि तेषां तथाविध
प्रकारताघटनाय स्वतन्त्रे ऽ तिव्याप्तिमाह सकलाभिधेयेति । यत्रा
भावत्वप्रतियोगित्वत्वादीनां स्वरूपतः पक्षतावच्छेदकत्वाद्भवति तथास्य
मिति भावः । द्रव्यमिति विपरीतकोटिप्रासिद्धयर्थम् । विशिष्टपक्षबोधक
इति । उपनयम्वेदम्पदेन विशेष्यमात्रपरामर्शे ऽ न्यूनविषयकत्वं न
सम्भवतीति अनिराकरणाय व्याप्तिव्यतिरे साधनसाध्यप्रकारेणैव तद
भिरणान्तर्भावः जत्वभिरणत्वेनापीत्यनुमितौ तस्य तत्त्वस्य वा स्वरू-
पतः प्रकारत्वविरहेऽपि नासङ्गतिः । हेतुरप्यत्रेदन्तं समवायेन द्रव्यमेव

[२१] तथापि प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यविषयकत्वं, तदन्यून
विषयकत्वम् ।

वा बोध्य । गुणादेस्तथात्वे हेतुतावच्छेदकगुणत्वादे- स्वरूपतः उप
नयजन्यबोधे याने कथितप्रकारतासमनैयत्यानुपपत्तेः ।

नवाभेदेन विषयतासमनैयस्योक्तावनुमितिविषयतात्वसमानिमित्त स्व
विषयतात्वकत्वोक्तौ नावं दोष इति वाच्यम् । हेत्वर्थघटितार्थकप्रतिज्ञा
घटकन्यायान्तर्गत हेतुजन्यबोधविषयतायामनुमितिनिरूपितविषयतात्वाभावा
दनुमितिविषयतात्वव्याप्य स्वविषयतात्वकत्वाभावादेव तादृशबोधवारण
सम्भवेनान्यूनविषयकत्वाशयैरप्यपत्तेः ।

नहि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न साध्यविशिष्टप्रकृतपक्षतावच्छेदका
वच्छिन्न विषयतावहिर्भूतविषयता अनुमितिनिरूपिता । समूहात्मनानु
मितिनिरूपितत्वमायाव नातिप्रसङ्गावकाशः प्रकृतपरामर्शजन्यतावच्छेदक
विषयतात्वस्यैव निवेशनीयत्वादगम्यथा ऽ सम्भवाशतादिति । उपनय
विशेषातिन्यासप्रमाणान्न्योपलक्षणपरम् । अन्यूनविषयकत्वस्य निरुक्तार्थ
कावे सर्वस्मात्कालत्ववान्न कालपरिमाणवान् सर्वस्मादित्यत्र हेत्ववयवे
प्रातिन्यासिर्बोध्या तज्जन्यबोधविषयतायाः विश्ववृद्धित्वेनानुमितिविषयता
व्यापकत्वात् ।

एव तादृशान्यूनानतिरिक्तविषयकत्वस्य किञ्चिज्जन्यतानवच्छेद-
कात्वेन तदवच्छिन्नजन्यताविवक्षणासम्भवेन प्रातिज्ञाहेतुजन्यसमूहात्मन
बोधमादाय तन्निष्ठहेत्वर्थविषयकत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकताश्रये
भूमादानोक्तवान् पर्वतो वह्निमान् भूमादित्यादौ हेत्ववयवे ऽ तिग्यासि
रुर्ध्वता । तस्यानवच्छिन्नप्रकारान्याप्यप्रकारताकत्वविशेषावि वारणा
सम्भवादिनापि बोध्यम् । एतदोषवारणाय प्रथमतो ऽ नुमित्यन्यूनविषय
कत्वमप्यथा निर्भक्ति तथापि प्रकृतेति । एतच्च पक्षतावच्छेदक

[दी] प्रकृतपञ्चम्यर्थपञ्चकप्रतिज्ञाम्यले तु पक्षे प्रकृत्यर्थस्य वैशिष्ट्यं
बोधको हेतुर्ननु प्रकृतसाध्यस्य ।

विशिष्टार्थकं तदनुपादाने प्रमेयाद्वाच्यत्वान्नयं प्रमेयः प्रमेयादित्यादौ
हेतव्यपक्षे, यदिकचिद्धर्मवच्छिन्नत्वोपादानेपि घटान्यत्ववद्ब्रूयघटान्यतरस्मात्
घटान्यत्ववत्सधर्मा घटो घटान्यत्ववानित्य कारिका, या सामानाधिकरण्य
सम्बन्धेन घटान्यत्वसाध्यकप्रतिज्ञा तद्व्यतिरिक्तव्यापान्तर्गते रूपघटान्यतर
त्वावच्छिन्नोक्ते सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन विशेषणतापक्षघटान्यत्वव्यतिरिक्त
तादृशसम्बन्धावच्छिन्नहेतुताके विविष्टान्वतररूपहेतुप्रतिपादके हेतव्यपक्षे
ऽ विव्याप्तिः । घटत्वादौ सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन रूपवति व्यभिचार
धारकतया घटान्यत्वात्तत्कविशेषणस्य परिभेदेन विशेष्यस्य घटान्यत्व
समानाधिकरण्यसत्तासमानाधिकरणे घटरूपादौ व्यभिचारधारकतया न
विशेष्यतावच्छेदकस्य सार्थक्यमित्यवधेयम् । सामानाधिकरण्यसम्बन्धस्य
वृत्त्यनियान्नकतया व्यापकत्वाघटकत्वेपि नित्यद्रव्यावृत्तिधर्मशून्यत्वात्तिर
वयवं गगवं नित्यं नित्यद्रव्यावृत्तिधर्मशून्यत्वात् वद्विमत्त्ववत्तावृत्तिधर्म
शून्यत्वादासोकवान् पर्यतो वद्विमान् वद्विविशिष्टवर्ततावृत्तिधर्मशून्यत्वादि-
त्यादौ हेतव्यपक्षे ऽ विव्याप्तिवारणाय पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यनिवेशन
मात्रव्यपक्षम् । अखण्डाभावघटकतया हेतुघटकद्रव्यत्वपर्यवर्तत्वादीना
मवैयर्थ्यम् ।

साध्यतावच्छेदकवैशिष्ट्यसाधननिवेदनप्रयोजनमाह—पञ्चम्यर्थेति ।
हेतुत्वं प्रमेयाद्वाच्यत्वप्रमेयादित्यादौ हेतुजन्मबोधस्य विभक्त्यर्थहेतुत्वे
प्रमेयात्तात्पर्यप्रकृत्यर्थवैशिष्ट्यावगाहित्वेपि प्रकृतसाध्यतावच्छेदकवैशिष्ट्यं
वैशिष्ट्यानवगाहित्वाप्तातिव्याप्तिरिति भावः । पक्षतावच्छेदकवच्छिन्न
विशेष्यतानिरूपित साध्यतावच्छेदकवच्छिन्नव्यतिरिक्तव्यतिरिक्त ।

[दी] तादृशविषयताविलक्षणविषयताशून्यत्वम्

सम्बन्धविशेषश्चैतद्वले न प्रवेश्यः प्रयोजनविरहात्; अतः पञ्चम्यर्थे प्रकृत्यर्थस्य
यादृशसम्बन्धेनान्वयस्त्वस्य वृत्त्यनियामकतया व्यापकत्वापटक्त्वेनैत
द्व्यावृत्त्यसङ्गतिः ।

यदि च जन्यग्रहविषयत्वरूपपञ्चम्यर्थेकदेशजन्यत्वे प्रकृत्यर्थस्य
हेतुज्ञानस्यान्वयः, नतु परम्परालम्बनेन तादृशविषयत्वे, तदा जन्य
त्वपक्षकोक्तसाध्यहेतुकस्थले न्यावृत्तिर्बोध्यः । वक्ष्यमुरुविशेष्यकत्वपर्यन्ता
निवेशात्, नतु तादृशविषयत्वत्वावच्छिन्नपक्षकस्थले हेतुजन्यत्वोपस्य
तादृशविशिष्टपक्षे इतरवैशिष्ट्यज्ञानवगाहितात् तादृशविषयताविल-
क्षणंति । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न साध्यतावच्छेदकवच्छिन्न
प्रकारतानिरूपित पक्षतावच्छेदकवच्छिन्न विषयताविलक्षणेत्यर्थकम् ।
तद्विलक्षणत्वं न तद्विलक्षणम्, प्रतिज्ञाजन्यबोधीयसाध्यादिविषयतायामन्तर्दिप्त
त्वेनासम्भवापातात् । तादृशविषयताभिन्नमुरुविशेष्यताशून्यत्वनिवेशेना
सम्बन्धोदारे निगमनातिव्याप्तितादवस्थ्यात् । अन्यूनविषयकावदलवैय
र्थ्याच्च धूमादालोकवान् पर्वतो बहिमान् घूमादित्वाद्यौ हेत्ववयवजन्य
बोधीयहेतुत्वनिष्ठमुरुविशेष्यतायास्तादृशविषयताभिन्नस्यात् । एतेन
तादृशविषयतानन्त पातित्वं प्रकृतपरामर्शजन्यतानवच्छेदकत्वं वा तदि
त्यपि निरस्तम् । उक्तस्थले आलोकाद्यशे हेतुत्वप्रकारताया एव ता-
दृशविषयान्त.पातित्वात् प्रकृतपरामर्शजन्यतावच्छेदकत्वाच्च हेतुजन्य
बोधीय तद्विषयताया अतथात्वात् ।

नच तथाविधविषयतावच्छेदककोट्यप्रविष्ट्यर्मावच्छिन्नविषयताशून्य
त्वनिवेशात् दोष इत्यपि साधु, यत्र प्रमेयसामान्यस्य पक्षतावेच्छदकादि
षट्कज्ञा तत्र तादृशविषयतावच्छेदककोट्यप्रविष्ट्याप्राप्तिद्वेः विलक्षणावच्छे

दकतानिवेशेषि इत्यव्याप्यमादात्मकवान् पर्वतो बहिमान् घूमादित्यादी
न्यायान्तर्गतनिगमनादावतिव्याप्तिः, तज्जन्यबोधविषयतावच्छेदकधूमत्वादे
स्तादृशविषयतावच्छेदक-कोटिप्रविष्टनिगमनात् । अपि तु तादृशविषयता
ज्ञाननिश्चयत्वावच्छिन्ननिवर्त्य संशयनिवर्तकतावच्छेदकत्वमेव तत् ।
निगमनादिसन्त्यबोध्य ज्ञानज्ञाप्यत्वादेविषयतायास्तादृशनिश्चयत्वावच्छि-
न्नानिवर्त्य ज्ञानज्ञाप्यत्वादिसंज्ञप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया तद्वारणम् ।
उक्तहेतुवचनजन्यबोधनिवर्त्यस्य हेतुत्वं धूमिर्न वेत्यादिसंज्ञप्रत्यय धूमादि
ज्ञानज्ञाप्यत्वघटित पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षक साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न
प्रकारनिश्चयनिवर्त्यतया तादृशबोधविषयताया न तयाविश्वविषयताविल-
क्षणतेत्यनूपपदस्य व्यावृत्तिसङ्गतिः । सर्वेषामेव संशयानां स्वविरोधि
विषयक तथाविधविषयताज्ञानिसमूहात्मकानिश्चयनिवर्तनीयतया तादृश
निश्चयानिर्णय संशयप्रसिद्धिः ; अतः तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नेति । हायं
आधिक्यमप्याहमानेपि निगमनजन्यबोधे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नमात्र
विशिष्ट पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न पक्षाविषयस्याश्रयतया धूमज्ञानज्ञाप्य
त्वादिसंज्ञस्य तादृशविषयताज्ञानिनिश्चयनिवर्त्यत्वानुपपत्तिरित्यपि सना
हितम् । अगच्छिन्नत्वं आन्यूनवृत्तित्वापकरणपर्यवसितम्, अतो ज्ञान
ज्ञाप्यत्वं धूमिर्न वेति संशयनिरूपितः प्रतिबन्धकतायां धूमज्ञानज्ञाप्य
त्वातिरिक्त प्रतिज्ञाप्रतिषेधमात्रनिषेधनाघटितमर्थस्य स्वरूपसम्बन्धरूपा
वच्छेदकत्वविरुद्धेपि नान्यूनपदव्यावृत्तिसङ्गतिः । अत्राप्याप्यज्ञानात्कन्दि
तस्य निगनादिसन्त्यबोधस्य संशयाप्रतिबन्धकतया तज्जन्यवचनमात्राया
प्रसक्तस्य वारणाय तादृशसंशयानिवर्तकत्वमुपेक्ष्य तत्निवर्तकतावच्छेदक
विषयताशून्यत्वेन बोधो निरूपितः । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नवेत्ते तदन-
च्छिन्नपक्षादिविषयताज्ञानिनिश्चयसमुदायस्य कस्यपि संशयं प्रत्यप्रति
बन्धकतया तादृशनिश्चयस्यागच्छिन्ननिवर्त्य संशयप्रसिद्धिः, अतस्तन्निवेद्य

[२] मङ्गलहेतुकप्रवृत्तिसाधित्यौषधिकं व्याप्तविषयकत्वं वा तद
नतिरिक्तविषयकत्वम् ।

इति । इयं आनतिरिक्तविषयकत्वव्याप्त्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्न साध्य
विशिष्टपक्षपादच्छेदकावच्छिन्नविषयतायां स्वनिष्ठवनिवृत्तमेव म्यूनविषयक
वर्गितहेतुसम्बन्धे प्रवृत्तसम्बन्धे प्रवृत्तम्यूनविषयकत्वविदेशणमर्थकमित्यपि
समाहितम् । तादृशविषयतायां स्वनिष्ठवनिवृत्तमेव निगमनादिजम्ब
बोचम्य ज्ञानज्ञाप्यवाचितोक्तिं साध्यविशिष्टं बलविषयतायानिबन्धनमात्र
स्वनिष्ठनिराकविषयतायां निबन्धनत्वमात्रक मतिव्यवहाराक ज्ञानज्ञाप्यवा
दिभवाभ्यामसंभवापत्तिरप्युक्तम् । ५ नतिरिक्तविषयताकत्वावच्छेदवारत्वात् ।
इत्यन्तस्य व्यापकत्वसम्बन्धे निगमने च पक्षपादकत्वमनुवृत्त्यते इति
प्रवृत्तमनतिरिक्तविषयप्रयोजनमिति नतगमनमूल्यं वृत्तसंयमनतिरिक्त
विषयकत्वं निर्वाच्यं प्रकृतौति । मङ्गलहेतुका या प्रकृतसाध्यसिद्धयौषधिका
व्याप्तिस्तद्विषयकत्वमात्रत्वं, यद्व्याप्तिवच्छिन्नविशेषितं मङ्गलहेतुतावच्छेद
कावच्छिन्नहेतुविशिष्टं प्रकृतमनन्तवच्छेदकावच्छिन्न विषयानिबन्धनत्वं प्रकृत
पक्षपादवच्छेदकावच्छिन्नपक्षक प्रकृतमनन्तवच्छेदक वच्छिन्नमात्रव्याप्तौमिति
जनकतानतिरिक्तवृत्ति, तद्व्याप्तिजनविषयकत्वमिति तु पूर्वसिद्धम् ।
तद्वत्त्वं च रूपं तद्वेतुतावच्छेदक वच्छिन्न तद्व्यापकप्रवृत्तसम्बन्धताया
न भिन्नपक्षत्वं तत् साध्यतावच्छेदक वच्छिन्न साध्याभावोपपत्ताभारमति
वागित्याव च । निगमनस्य तद्वत्त्वं च नतिरिक्तत्वमिति सिद्धहेतुरतया
तद्व्यापकत्वमप्य तादृशव्याप्तिविषयकत्वं ज्ञानिव्याप्तं व्यप्यव्यति
रेकव्याप्त्यौषधिवैकत्वनिबन्धे वा वनिष्ठव्यतिरेकित्वा निगमने ऽपि
व्याप्तिरेनि निरुक्तत्वावच्छिन्नत्वत्वं प्रवृत्तमनुवृत्तम् । यदि च व्यापकत्वमपि
निबन्धनानुवृत्तमनुवृत्त इति का वृत्तिः । तद्वत्त्वमनुवृत्तमनुवृत्तमपि
नतिरिक्तमप्येव बोधविज्ञातमिति चेत्तम् । यद्यप्युदाहरणमनुवृत्तमप्य

[वी] बह्निव्याप्यालीक्यस्तधर्मा पर्वतो बह्निमान् धूमादिभूत
व्याप्यधूमवान् पर्वतो बह्निमान् धूमादित्यादौ तस्मात्संग्रहाय
प्रकृतहेतुसाध्ययोरुपादानम् । बह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो बह्निमान्
धूमास्तद्यादिव्याप्यद्रव्यत्ववद्विदं सत्त्वादिसत् द्रव्यत्वादित्यादिकस्तु
न प्रयोगः । विशिष्टपक्षोपस्थापकादेव तादृशव्याप्तिप्रतीत्याकार्क्षा
विरहेणोदाहरणानुत्थानात् । •

न निरुक्तरूपावच्छिन्नविषयकत्वम् । तथापि सिधायविषयाधीनस्यास्य
प्रयोगानुपपत्तेन तत्र पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यतावच्छेदकविशिष्ट
वैशिष्ट्यवगाहित्वरूपाभ्युपनिषयकत्वनिरहादेव । नातिप्रसङ्गः, हेत्वन्तर्भागे
च सत्यन्ताभावाच्चातिव्याप्तिरित्यवशेषम् । बह्निव्याप्तिविशिष्टव्यालीक्यस्य
सर्वतरावच्छिन्नविशेषकत्वे (सिधायविषयाभ्यायप्रयोगानुपपत्ते) तद्वि-
शिष्टेपि पर्वते सद्दृष्टेर्पर्वतो व्यभेनार्हतस्तत्र प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यगमकता
तामात्रं हेत्ववशमानिधानप्रयोजकाकारावसर इत्यतस्तथेति । तस्याः—
प्रतिज्ञायः । नन्वेवमपि यत्र प्रकृतहेतुक प्रकृतसाध्यकव्याप्तिरेवान्तर्भवति
पक्षगर्भे, सप्रत्यप्रतिज्ञाया अप्रसंग इत्यानाह्वा परेहरति । बह्नीति ।
विशिष्टेति । पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षेत्यर्थः । तादृशव्याप्तीति ।
प्रकृतहेतुक प्रकृतसाध्यसिद्धयौपनिषत्वासीत्यर्थः । सदाहयेति ।
यद्यपि दक्षितपक्षे विशिष्टपक्षोपस्थापकपदात् प्रकृतहेतौ विशिष्ट
रक्षयुत्तिरेत्याप्यर्थतः प्रतीत्या उपपत्त्यादिप्रयोजकाकाराव्या अप्यनवकाशः ।
तथापि धूमवत्त्वस्थाने धूमवत्ताधर्मनिवेक्षणे तस्यासम्भव इति उदा

[दी] अन्यथा ऽ तिप्रसङ्गात् । अत एव नैकदोषव्याप्त्युपन्या-
सोपि । यदि च मैत्रः पचति अयं गौरि-यादेरेव प्रतिज्ञायाः । तथोप-
वर्णितविशिष्टज्ञानजनकत्वसम्भनः । तादात्म्येन गोस्माध्यत्वात्
गोत्वत्वाद्यनुपस्थित्या

हरणमात्रोपादानम् । अन्यथा— आनाक्षादेतिरेक्यभिधाने । अति-
प्रसङ्गात्— हेतुद्वयादेरप्यभिधानप्रसङ्गात् । अत एव—अनाक्षाक्षितानभि-
धानादेव । एतत्— एकन्यायप्रयोगदशायाम् । उभयव्याप्तीति ।
अन्वयव्याप्तिव्यतिरेकव्याप्तिद्वयेत्यर्थः । व्याप्तिद्वयस्य क्रमेणैवाभिधातुं शक्यं
तथा प्रथमोपन्यस्तव्याप्तिप्रतीत्यैव समीहितनिर्वाहेण न्यासश्च-नराकाक्षा
ऽनुदयादिति भावः ।

एतेनान्वयव्यतिरेकोदाहरणाकाक्षाघटितान्वयव्यतिरेकि हेतुलक्षणा
नन्तरमपर लक्षणमभिधायितो मणिकृत प्रथमलक्षणानिर्गर्बीजमावि-
ष्कृतम् । अत एवेतादृशातिप्रसङ्गस्य पृथगभिधानम् ।

बह्वाधिसाध्यकप्रतिज्ञायामन्यासश्च यथोपवर्णितलक्षणमाक्षिपति
यदि चेति । अत आसम्भवासम्भवमाविष्कृतं कविपद्यप्रतिज्ञाजन्यबोधस्य
यथोपवर्णितानुमित्यनूतनतिरिक्तविषयकत्वं व्यवस्थापयति मैत्र
इत्यादिना । अयं गौरित्यत्र गौरस्य ताध्यत्वे पक्षे साध्यतावच्छेदक
गोत्वत्वं विशिष्टप्रकारकञ्च नञनञ्च शास्यत्वादाह तादात्म्येनिति ।

ननु मधुनु गोमाध्यक्यनिष्ठा तादृशी, तथापि यदि समवायेन
गोत्वस्य साध्यत्वेपि तथाविधप्रतिज्ञा मन्त्रदायानुपता तदा तत्साध्यक
तादृशमतिञ्च वा दर्शितयोजनक वामम्भवात् सामान्यतस्तथाकारप्रतिज्ञाया
स्तथात्वाभिधानमसङ्गतमित्याशङ्क्या तस्या गोत्वादिसाध्यकत्वं निरा-
करोति गोत्वत्वाद्यनुपस्थित्येति । तादृशप्रतिज्ञावाक्यादित्यादि । तत्रे

[दी] गोत्वादेस्साध्यत्वानुपपत्ते । पदार्थतावच्छेदकजातौ हेत्वर्थ-
स्यान्वयायोगाच्च । बह्निमानित्यादौ पुनरनुमितौ यत्र साध्यस्य
बह्नेस्सयोगात्कस्त्वन्वयो भासते । तथैव बह्निन्याप्यधूमवानय
मित्युपनयसङ्गमात् ।

ति शेषः । अनुपपत्तेरिति । प्रतिज्ञाया साध्यतावच्छेदकोपस्थापकत्वानिय-
मात् । अन्यथा सुन्दरवदित्वावच्छिन्नसाध्यकस्थलेषु बहिमानित्याकारक-
प्रतीकप्रसङ्गादिति भावः ।

यद्यपि समवायेन रक्तत्वविशिष्टदण्डावच्छिन्नसाध्यक रक्तदण्डिमा-
नित्यादिप्रतिज्ञाया न समवायेनरक्तत्वविशिष्टसाध्यतावच्छेदकबोधकतासम्भवः ।
तथापि तत्र साध्यतावच्छेदकघटकपदार्थानामेव विशकलितानां
सादृश्यप्रतिज्ञाभावयादुपस्थिते तदर्थानसाध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यविषयक
मानसबोधेनावि तत्र विशिष्टसाध्यसहायययोज्यप्रतिज्ञासाविषयतेद्विसम्भवः
प्रकृतेषु विशकलितानामपि गोत्वत्वादिघटकपदार्थानां बोधस्थितिरिति
विशेषः । गोत्वादेस्साध्यत्वे दोषांतरमाह पदार्थेति । आते पदार्थ-
तावच्छेदकत्वं पदार्थांतरान्वधित्वात्सम्भवप्रयोजकत्वेनाभिहितम् । इदं
सुपलक्षणम् । अन्यथासाध्यदकरूपेणानुपस्थितत्वमपि तत्र बोध्यम् ।

ननु पूर्वतो बहिमानित्यादाकारकप्रतिज्ञा न बहिसाधिका, अपि-
त्वमेवेन बहिमतसाधिकैव, तथाच तज्जन्यबोधविषयताया अभेदेन
बहिमतसाध्यकानुमितिविषयतातो न वैलक्षण्यम्, अतो न तत्राभ्यासप्रकाशः
इत्यत आह तथैवेति । सादृश्यप्रतिज्ञाया बहिसाध्यकत्वेनैवेत्यर्थः ।
इत्युपनयसङ्गमात्- इत्याकारकबोधनयस्य सादृश्यप्रतिज्ञापाटित्यव्यापान्त-
र्गतत्वोपपत्ते, बहिमतसाध्यत्वे बहिमद्रव्याप्यवानित्याकारकस्यैवोपनयस्य

[दी] जादरज्ञाने तु वह्निगतो अभेदः । एवं भेदे साध्ये भिद्यते
भिन्नमित्यादावपि वैलक्षण्यमिति सूक्ष्ममीक्ष्यते ।

सम्भवादिति भावः । ज्ञानद्वन्द्वज्ञाने — बद्धिमानिमेतादृशप्रतिज्ञावाक्यजन्य
ज्ञाने । अभेद इति । भासत इत्यनुपपन्नं न तु वद्वेस्तयोग इति शेषः
नामार्थयोर्भेदादयमेषस्य प्लुत्यन्तरादिति हृदयम् ।

तथाच तादृशप्रतिज्ञाजन्यबोधे निरुक्तमन्यूनविषयत्वगमनतिरिक्तविषय
कत्वं च न सम्भवतीति भावः । भेदे — शुद्धे प्रतियोगिविशेषिते वा ।
इत्यादौ — इत्यादिप्रतिज्ञाया आदिपदादितरेभ्यो भिद्यते इतरभिन्नमित्यादि
परिग्रहः । वैलक्षण्यम् अनुमितिर्वैलक्षण्यबोधजनकत्वम् । शुद्धभेदसाध्य
कानुमितौ भेदस्यानुयोगितया, इतरगवच्छिन्नभेदसाध्यकानुमितौ अनुयोगि
तया तद्विशेषितस्य तस्य विशेषणताविशेषण, भिद्यत इति प्रतिज्ञाजन्य
बोधे च अख्यातान्तोपस्थाप्य भेदाश्रयत्वस्य, इतरेभ्यो भिद्यत इत्यादि
जन्ये पञ्चम्यन्तार्येतरप्रतियोगिकत्वविशेषित भेदाश्रयत्वस्य तेन सम्बन्धेन,
भिन्नमित्यादिजन्ये च निष्ठान्तोपस्थाप्य भेदाश्रयत्वावच्छिन्नत्वस्य, इतरेभ्यो
भिन्नमित्यादिजन्ये चेतनप्रतियोगिकत्वविशेषितभेदाश्रयत्वावच्छिन्नत्वस्य, इतर
भिन्नमित्यादिजन्ये च इतरप्रतियोगिकत्वविशेषितभेदाश्रयत्वावच्छिन्नत्वस्य,
इतरेभ्यो ऽन्यदित्यादिजन्ये च इतरप्रतियोगिकत्वविशेषितभेदाश्रयत्वावच्छिन्नत्वस्य,
इतरान्यदित्यादिजन्ये च अभेदेनेतरप्रतियोगिकत्वविशेषितभेदावच्छिन्नत्वस्य,
अभेदेन पक्षाग्रे विशेषणत्वादिति अनुमितेस्तादृशबोधवैलक्षण्यमादिति भावः ।
इदमुपरक्षणम् । ईदृशदिक्षा प्रकृते विधेयाग्रे भाव इव तद्देश्यताय-छेद-
काग्रे भानेपि वैलक्षण्यमवसेयम् । गन्धाद्यवच्छिन्नवस्तुकानुमितौ गन्वादे
रसाक्षाद्वैलक्षण्यमिहावच्छेदकत्वात् गन्धवती इतरेभ्यो भिद्यते इत्याचाकारक
तादृशप्रतिज्ञाजन्यबोधे च गन्वादिस्त्वन्धमैव तथात्वादिति ।

[दी] तदा यादृशपक्षसाम्यकाः पक्षे यादृशविशिष्टार्थबोधिकाः प्रतिज्ञाः सम्प्रदा-
यमिद्धाः तादृशानां बोधानामन्यतमेनाप्यानिवर्तनीयस्य संशयस्यानिवर्त-
को यः तावतामन्यतमो बोधः सज्जनकत्वं वक्तव्यम् ।

उद्देशयानुमितपदस्य बाह्यविशिष्टार्थबोधः प्रतिज्ञया जन्यते तादृश
विशिष्टार्थबोधपरित्यग्यमित्य समावृत्ते—यादृशेति । यादृशरूपावच्छिन्नपक्षक
यादृशरूपावच्छिन्नसाम्यक सम्प्रदायसिद्धप्रतिज्ञाः यादृशरूपावच्छिन्नपक्षे
यादृशरूपावच्छिन्नप्रकारकबोधजनिकाः तादृशरूपावच्छिन्ने तादृशरूपा-
वच्छिन्नप्रकारकबोधानिवर्त्यसंशयानिवर्तकतादृशबोधान्यतमबोधजनकत्वे सति
तादृशरूपावच्छिन्नपक्षक तादृशरूपावच्छिन्नसाम्यक न्यायान्तर्ग १९९ प्रतिज्ञा
स्वमित्यर्थः, अत्र च अनिका इत्यन्तं बोधविधेयस्य परिचायकमात्रं स तु तद्
र्थस्य लक्षणे निवेशः । बोधाच्च विषयविशेषान् निवेद्य विशेष्यबोधादेयाः
अतो नारमाश्रयवृक्षावकाशः एवं च प्रतिज्ञाप्रतिपाद्यविशिष्टार्थानामननुगमे-
न एकवर्मावच्छिन्नपक्षसाम्यक निश्चितप्रतिज्ञासाधारणमपि प्रतिज्ञात्वं नैकं
सम्भवतीति बोधानामन्यतमत्वेनानुगमः तेन रूपेण जनकतांश्च एव बोधनां
विशेषणता ननु निवर्त्यबोधेऽपि बोधानामनुगमेऽपि तादृशतादृश बोधनिव-
र्त्यतामावकूटपटितवर्त्यत्वानुवर्त्तत्वात् तादृशतादृशभेदकूटवर्त्तितत्वरूपाद्य-
न्यतमत्वप्रतिवर्त्यत्वसामान्याभावस्थले तादृशतादृशबोधनिवर्त्यत्वमावकूट-
पक्ष लाघवेन निवेशयितुमुचितत्वात् । एवंच तादृशाभाक्कूटनिवेशसूचनायै-
वान्वयतमेनापीदृशम् एतेन सामान्याभावनिवेशसूचनायापि कारइति कस्यापि
व्याख्यानमनादेयम् । विशेष्यदले अन्यतमत्वनिवेशनमपि यत्र प्रतिज्ञार्था
ना नानात्वं तत्रैव, पर्वतादिपक्षके वह्निआदिसाम्यकस्थले पर्वतादी वह्न्यादि-
मदभेदरूपेणैकविषयबोधैव प्रतिज्ञया जननात् तत्र तालिदेशः । एतेनैक
विषयबोधमात्रादान्यतमत्वस्यासम्भवेऽपि न क्षतिः क्षन्त्याभेदस्यामयोक्तत्वा-
त् । बहिःत्वावच्छिन्नसाम्यकप्रतिज्ञया घटवद्भूतत्वादिव्यतिषर्मावच्छिन्नवि-
शेष्यकः पर्वतमावच्छिन्नपक्षकप्रतिज्ञया च तादृशप्रमाणवच्छिन्नप्रकारकोऽपि

बोधो जन्मते तन्निवर्त्यश्चमूतक पटव्यजवेत्यादिप्रज्ञासोऽपीति प्रतिज्ञायाप्रवृत्तपक्ष
 तावच्छेदकावच्छिन्नपक्षकत्वस्य प्रवृत्तसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यताव
 स्य बानुवादने तावच्छेदानिवर्त्यसद्यप्यप्राप्तिरित्यस्तदुदाहरणम् । यत्किञ्चि
 द्द्रवावच्छिन्नपक्षसाध्यकपक्षिणादिप्रतिपाद्यविशिष्टार्थबोधजनकत्वस्य यत्किञ्चि-
 द्द्रवावच्छिन्नपक्षसाध्यक न्यायान्तर्गतत्वस्य निवेद्यनेऽतिप्रसङ्ग पागुपदर्शित
 एवेति यादृशरूपावच्छिन्न पक्षसाध्यक प्रतिज्ञाप्रतिपाद्यविशिष्टार्थबोधनिवर्त्य
 सद्यपानिवर्तकबोधजनकत्व सादृशरूपावच्छिन्नपक्षसाध्यक न्यायान्तर्गतत्व
 निवेशितम् । अधिकारिविति न्यायेन साध्यामे हेतुज्ञानज्ञाप्यत्वमगाह
 मानेऽपि निगमनादिजन्मबोधे प्रतिज्ञाप्रतिपाद्यविशिष्टार्थविषयकत्वस्याज्ञात
 तया निगमनाप्रतिष्ठापतिवारणाय तद्व्यावच्छिन्नविशेष्यक तद्व्यावच्छिन्न
 प्रकारकबोधानिवर्त्यसद्यपानिवर्तकत्वरूप सादृशबोधावच्छिन्नविषयकत्व बोध
 विशेषणम् । इत्यत्र प्रतिज्ञाजन्यबोधानिवर्त्यस्य बहिर्द्रवज्ञानज्ञाप्यो न हेमादि-
 सद्यप्यपि निवर्तकतया सादृशबोधवारणम् । नच प्रतिज्ञाजन्यबोधस्य पर्वतत्वा
 यवच्छिन्नविशेष्यकबहिर्द्रवत्वावच्छिन्नप्रकारकबोधत्वेनैवेत्यादेयतया निगम
 नादिजन्मबोधस्यापि तथात्वात्तन्निवर्त्यत्वमुक्तसद्यप्यज्ञातमेवेति वाच्यम् ।
 अप्रामाण्यज्ञानानुक्तमिदं सादृशविशिष्टार्थविषयक निश्चयवावच्छिन्ना
 निवर्त्यत्वस्यैव निवेद्यनोपपत्तात् तत्कसस्यपक्ष प्रवृत्तज्ञानज्ञाप्यत्वविषयकबहि
 मत्पर्वतनिश्चयानिवर्त्यत्वेन तथाविधनिश्चयत्वावच्छिन्नानिवर्त्यत्वाज्ञाते ।
 एतेन सर्वेषामेव सद्यपानां बहिर्द्रवत्वविशिष्टविषयकसमुदाहृत्यनात्मकत्वविशे
 विनिश्चयनिवर्तनीयतया सादृशबोधानिवर्त्यसद्यप्यप्राप्तिरित्यादि निरस्तम् ।
 सादृशनिश्चयत्वनिष्ठ निवर्तकतावच्छेदकत्व च न स्वरूपसम्बन्धरूप किंत्वन्ति
 विकृतिस्तत्र तेन सम्बन्धी बहिर्द्रवत्वात्प्रत्येकदशसंख्य प्रति बहिर्द्रव्य
 न्यायेन पर्वतादिनिश्चयत्वेनापतिवन्धकत्वेऽपि सादृशसद्यपानिवर्तकपक्षिणा
 जन्यबोधस्य नासम्भत् । अत एव धूमानालोकवान् पर्वतोर्बहिर्द्रवानित्यादौ
 हेतुजन्यबोधनिवर्त्य हेतुत्व धूमीय न वेतिप्रसङ्ग इति प्रतिज्ञाप्रतिपाद्य विशि-
 ष्टार्थविषयकनिश्चयत्वेनापतिवन्धकत्वेऽपि च निश्चयवद्वैतवैयर्थ्यम् । बहिर्द्रवा

अवच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्ननिवर्त्यस्य पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष-
 ण्यकनिश्चयत्वावच्छिन्ननिवर्त्यस्य चाप्रसिद्धिरतो विशिष्य विशेष्यप्रकारको-
 मयनिवेशनम् । यद्यप्यत्र प्रतिज्ञामतिपाद्यस्य विषयविशिष्टत्वमिष्य एव यादृ-
 शविशिष्टार्थोपादानसम्भव इति यादृशविशिष्टार्थबोधिका इत्युपेक्ष्य विशेष्य-
 प्रकारयोः स्रष्टव्य उपादानसूचनाय पश्ये यादृशविशिष्टार्थबोधिका इत्यभि-
 धानमनुचितम् । तथापि भूमादालोकवान्पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादौ प्रतिज्ञा-
 र्थहेत्वर्थविषयकसमुदाहरणजन्योपजनकहेत्वर्थे हेतौ वा न्यायावयवत्वं पारित्य-
 ज्य न्यायान्तर्गतनिवेशवपक्षे प्रतिज्ञाजन्यबोधनिष्ठैकदेशविषयकनुद्धित्वा-
 वच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकत्वात्मादायैक देशे चाऽतिप्रसङ्गवारणाय विशि-
 ष्टार्थविषयकबोधत्वावच्छिन्नजन्यताप्रतियोगिकजनकत्वनिवेशे पर्वतो वह्नि-
 मानित्यादिप्रतिज्ञायामसंभवाद् बद्धधादिशून्यपर्वतादौ नदिमत्स्याद्यवगाहिजमा-
 स्मकशब्दबोधसाधारण्यानुशेषेन तत्त्वपदार्थानां परस्परसुपक्षेपावगाहित्वस्यै-
 व तादृशप्रतिज्ञाजन्यतावच्छेदकस्थापनमात् तत्तद्विशिष्टार्थविषयकत्वस्यातथा-
 स्वादिति । अततिरिक्तविषयकबोधनिष्ठतादृशपरस्परसुपक्षेपावगाहित्वावच्छिन्न-
 जन्यताप्रतियोगिकजनकताया निवेशसूचनाय तस्याभिधानं तादृशपरस्परसु-
 पक्षेपावगाहिशब्दत्वे जन्यतावच्छेदकतापर्याप्तचनिवेशाच्चानतिरिक्तविषयकत्व-
 दृष्टवैयर्थ्यमित्यववेगम् । भेदाविसर्गकस्यले पृथिवी तरेभ्योभिष्यते इत्यादि-
 प्रतिज्ञामतिपाद्यभेदावयवत्वादिरूपवर्तिकविदेकार्थविषयकनिश्चयप्रतिबन्धभेदा-
 दिकोटिकसंशयं प्रति पृथिवी नेतराणीत्यादिप्रतिज्ञाजन्यभेदादिप्रकारकनिश्चय-
 स्य प्रतिबन्धकतया नकस्याश्चिदपि प्रतिज्ञायास्तादृशसंशयानिवर्तकबोधजनक-
 त्वमतस्तद्विशिष्टार्थनिश्चयनिवर्त्यत्वात्मावकूटनिवेशनम् । प्रतिज्ञाजन्यबोध-
 स्य स्वसमानाकारानुमितौ सिद्धिविषया प्रतिबन्धकत्वात् तादृशानुमितेश्च-
 सिपाद्यविषयाकालीनतादृशबोधाप्रतिबन्धतया तादृशामाण्यज्ञानानास्फन्दित-
 प्रतिज्ञाप्रतिपाद्यविशिष्टार्थनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकान्यत्वादसम्भव-
 इत्यतो ज्ञानसामान्यमुपेक्ष्य संशयपर्यन्तानुपावनम् । न चानुमितेस्तादृश नि-
 श्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकान्यत्वेऽपि तदप्रतिबन्धकसिपाद्यविषयाकालीन-

[दी] एवं च तादात्म्येन गवि साध्वे पक्षे गवाभेदस्य,

बोधजनकत्वमादाय प्रतिज्ञाया लक्षणसमन्वयसम्भवतीति सशयपरमनर्थकं
स्वरूपयोग्यतास्वरूपजनकताया एव निवेशनीयस्याऽन्वाप्तेरप्यनवकाशादिति
वाच्यम् । अनिवर्तकत्वं हि प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयिताशून्यत्वं
न तु प्रतिबन्धकत्वाभावः तथा सति अप्रामाण्यज्ञानात्कन्दितबोधमादाय
निगमनातिशयासितादवस्थान् तथाच सिषाधयिषाकाळीनसिद्धेरप्रतिबन्ध-
कत्वेऽपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयिताशालित्वेनानुमित्यनिवर्तकत्वात्-
भवात् । न च सिद्धे पूर्वं परतो वा सिषाधयिषाया उदादस्यने द्वितीय-
क्षणे प्रथमक्षणे वा सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वमश्रुतमेवेति सिषाधयिषाया
मपि सिद्धौ अनुमितिप्रतिबन्धकत्वमश्रुतमेवेति कथं तस्याप्रामाण्यज्ञाना-
त्कन्दिततादृशविशिष्टार्थनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकान्यत्वमिति वा-
च्यम् । यादृशसिद्धेः पूर्वं परतश्च सिषाधयिषोत्पादः तादृशसिद्धेरभावेऽपि
बन्धकत्वात् । मत्प्रत्यक्षनिश्चयेऽपि विशेषदर्शनकाळीनविपरीतनिश्चयस्याप्रतिब-
न्धकतामते तस्यापि प्रतिज्ञार्थनिश्चयत्वावच्छिन्नाप्रतिबन्धकतया उक्तदिशा
सम्भव इति मत्प्रत्यक्षमामान्यमुपेक्ष्य सशयपर्यन्तानुशासनम् । अत्र च तत्तद्वि-
शिष्टार्थविषयकत्वनिश्चयत्वावच्छिन्नमश्रुतप्रतिबन्धकत्वशून्यत्वस्य ज्ञानं
विशेषणत्रोपगमनैवातिरिक्तविषयकस्य हेत्वन्तादिभागजन्यबाधस्य तथाविध-
धूमज्ञानजाप्यत्वादिसशयप्रतिबन्धकताश्रयस्य वारणसम्भवात्तादृशप्रतिबन्ध-
कतात्वेनैव तथाविधनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकान्यसशयप्रतिबन्धकता-
निवेशः न तु तथाविधनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकान्यसशयप्रतिबन्धक-
तात्वेनैव गौरवादित्यवधेयम् । उक्तहेतुवारणात् तादृशबोधान्वतमेति ।
प्रकृतप्रतिज्ञान्यतावच्छेदकीभूत यादृशयादृशबुद्धित्वं तादृशतादृशबुद्धित्वा-
वच्छिन्नान्यतमजन्यतानिरूपितजनकतापर्यन्तस्य विवक्षणीयतयोक्तसमूहा-
लम्बनबोधमादाय न तत्रातिप्रसङ्ग इत्युक्तप्रायम् । गवाभेदस्येत्यादि । सकल-
पट्यन्तैस्तम बोधा विशिष्यदर्तव्या इत्यभिप्रेत्यान्वयः । यद्यपि तादात्म्यसम्ब-

[दी] संयोगेन समवायेन वा बहो, बह्विभेदमेदस्य, समवायेन
पाकस्य कृतौ, पाककृतमित्वस्य, पाककर्त्रमेदस्य, विशेषणतया इतरेभ्योभेदे,
इतरभेदवस्त्वत्तस्य, इतरान्यामेदस्य, इतरभेदवत्तस्य, इतरभिन्नामेदस्य,
भोधा विशिष्य दर्तव्यादिति दिक् ।

येन गोसाध्यकश्चके अनुमित्यन्यूनानातिरिक्तविषयकबोधजनकत्वं प्रतिज्ञा
यास्त्वभवतीति प्रागभिहितं तावत्तैव गवाभेदः प्रतिज्ञाप्रतिपाद्य इत्यस्य ला-
भात्तत्र तादृशबोधमादाय लक्षणं कर्तव्यमिति स्फुटमेव । तथापि तत्र
तादृश एव बोधो लक्षणघटक नत्वन्वयविषो, बोध इति स्फुटीकर्तुं तदुपादानम् ।
तादात्म्येन बहौ साध्येऽयं बहिरित्येव प्रतिज्ञा जायते तत्र च न बह्विभेद-
बोधलक्षणघटकः इत्यतस्संयोगेन समवायेन चेति । तादात्म्यातिरिक्तसम्ब-
न्धनेत्यर्थः । बह्वित्यादिसम्बन्धतत्वं साध्य इति प्राक्नेनाश्वितम् । बह्वि-
भेदभेदस्येति । तत्राप्येतादृशबोधस्य तादृशप्रतिज्ञाजन्यतायाः प्रागुपदर्श-
नत्वेऽपि अन्यविषयबोधासम्भवमाविष्कर्तुमेतदुपादानम् । पाककृतिसम्बन्धस्ये-
ति । पाककृतिसमवायस्येत्यर्थः । पचतीतिप्रतिज्ञातस्तद्बोधादिति
भावः । पाककर्त्रमेदस्येति । पाककृत्यवाच्छिन्नामेदस्य पाककृतमित्वाव-
च्छिन्नामेदस्य चेत्यर्थः । पका पाककृतिभानित्यादिप्रतिज्ञातः तद्बोधाविति
भावः । इतरभेदवत्तस्येत्येति । इतरभेदाश्रयतासम्बन्धस्येत्यर्थः । इतरे-
भ्यो मिधते इत्यादितः तादृशबोधोदयादिति भावः । इतरान्यामेदस्येति ।
इतरभेदावच्छिन्नामेदस्येत्यर्थः । इतरान्येतिप्रतिज्ञातस्तद्बोधादितिभावः ।
इतरभेदवत्तस्येति । इतरभेदसंसर्गस्येत्यर्थः । नेतराणीत्यतः तद्बोधादिति
भावः । इतरभिन्नामेदस्येति । इतरभेदाश्रयतावच्छिन्नामेदस्येत्यर्थः । इतर-
भिन्नेत्यादिप्रतिज्ञातस्तद्बोधावितिभावः । अनतिरिक्तविषयकत्ववच्छादः पूर्व-
वदेव अन्यूनविषयकत्वं तावद्बोधनिवर्त्ययावत्संशयनिवर्तकत्वं दर्शितहेतुज-
न्मबोधस्य ज्ञानज्ञाप्यत्वं घृभीयं नवेत्यादिप्रतिज्ञाजन्यबोधनिवर्तनीयसंशय-
प्रतिबन्धकत्वेऽपि तादृशयावत्संशयान्तर्गतपर्वतो बहिर्मात्र वेत्यादिसंशयनिव-
र्तकत्वेन वारणसम्भवादिति वदतो मतमाह । तावदिति तच्चद्विशिष्टार्थवि-

[दी] तावद्बोधनिवर्त्यसंशयानिवर्तकतावद्बोधनिवर्त्यभावसंशयनिवर्तक-
 बोधजनकत्वं साध्यमित्यापि केचित् । चेन्नः पचति घटे। नेतराणि
 नेतराणीति प्रतिज्ञायां साध्ये विषयत्वानुबोधित्वयोः सम्बन्धविषयशानुपवे-
 शात् यथोदसि उसाध्यगमकत्वापेक्षिकत्वात्तिनिश्चितदेतुमत्वस्य च पक्षे उप-
 नेयत्वात्तथाचाशमिषाकारकः

प्रयत्नेत्यर्थः । तावद्बोधनिवर्त्ययावत्संशयेति । तत्तद्विशिष्टार्थबोधजन्यतम-
 मातिरिक्तबोधनिवर्त्ययावत्संशयेत्यर्थः । तेन भेदादिसाध्यकस्यले भेदतदाप्रव-
 द्यादिकोटिकनानाविधसंशयानावेव प्रकृतसाध्यप्रकृतप्रतिज्ञार्थबोधनिवर्त्य-
 यावत्संशयानुपवेष्टया (तावत्संशयनिवर्तकतायाः पृथिवी नेतराणि पृथिवीसरे-
 ष्वपि भिद्यते इत्यादिप्रत्येकप्रतिज्ञाजन्यबोधेऽसत्त्वेऽपि न सति । साध्यसकक-
 षाकप्रजन्यसमूहालम्बनयोधस्य तावत्संशयनिवर्तकत्वात् ।) तावत्संशय-
 निवर्तकत्वं न कस्यापि निरस्तम् । तावत्संशयनिवर्तकतायाः पृथिवी नेतराणि
 पृथिवीसरेष्वपि भिद्यत इत्यादि प्रत्येकप्रतिज्ञाजन्यबोधेऽसत्त्वेऽप्येतादृशस-
 ककषाकप्रजन्यसमूहालम्बनयोधस्य तावत्संशयनिवर्तकत्वात् । तन्नच निरुक्त्या
 मतिरिक्तविषयकत्वस्यापि सत्त्वात् । तज्जनकत्वमादायैव प्रत्येकप्रतिज्ञा सु-
 लक्षणसमन्वयो (श) बोध्यः । अत्र च स्वप्रतापेक्षया गौरवमेवास्वरसर्वाजं
 बोध्यम् । ननु विषयतासम्बन्धेन साकाशवच्छिन्नकृत्यादेर्यत्र साध्यता तत्र
 कौटशोपनयः न तावत्प्राकृतिन्याम्यकानित्याकारकः तत्र तत्पुरुषवदकप-
 कादिपदस्य साकाशविषयकादिनाशानिकृतया साकविषयकामिलकृतिताद्य-
 वच्छिन्नविरूपितस्यापेक्षे साधात् प्रकृतसाध्यतावच्छेदकत्ववच्छिन्नविरूपितता-
 या व्याप्तेरलमे नार्मान्तरमसद्वादित्यत आह चेत्त इति । साध्ये विदिष्ट-
 साध्यशरीरि विषयित्वानुपयोगिस्वरयोरिति कृतिभेदाच्छावादिः ।
 सम्बन्धविषयैवेत्येवकारेण विशेषणविषयान्यवच्छेदः । विषयताद्युपस्थाप-
 कप्रदानावेन तयोर्विनेषणः सासम्भवादिति शकः । निपातार्थेन नामाथैव
 भेदान्तरविषयोऽप्युपलब्धविरुद्धतया नेतराणीत्यादौ प्रथमायाऽनुयोगितार्थकत्व-
 मधिदापेति हृदयम् । यथोपदर्शितेति मतिज्ञोपस्थापितेत्यर्थः उपनेय-
 स्वात् । उपनेनेन बोधनीयत्वात् साध्यव्यापेरेवाकाक्षितत्वेन यः साककृति

[दी] सुवच एव प्राचागुपनयः । नव्यानां पुनरस्यगतिकठया
तद्याप्यहेतुमान् तद्व्यवस्थाकारो योम्यतावस्था तदा साध्यस्य त-
द्याप्यस्य वा परामर्शः । कोचितु वह्निमात्रवेति विप्रतिपत्तौ संशये च वह्
निमत्तदन्योन्याभावयोस्तादात्म्यविशेषणरथाभ्यां कोटित्वेन जिज्ञासितत्वादि
ति तादात्म्येन वह्निभावेव साधयितुमुचितः ।

सामग्रीमानस पचतीहपुदाहरणेन प्रतिपादनाच्चादृशव्याप्तिविशिष्टस्य पक्षधर्मता
काक्षयेषोपनयप्रालिङ्गो इति भावः । सुवच एवेति । तथाशब्देन तादृशव्याप्ति-
विशिष्टहेतुमत एवोपमानादिविभावः । ननु मणिकृता वारपत्ययार्थं वितर्क्य
तस्मात्तथेति निगमनस्य निराकरणायतया तथा पदघटितोपनयेऽपि तद्दोषमास
इत्यस्यानुमतस्तादृशोपनय इत्यत एतन्मतमनुसृत्याह । नच्यानानामिति ।
ननु तस्येन यथोपदर्शितसाध्यस्येव तादृशसाध्यव्याप्तिविशिष्टहेतोरपि परा-
मर्शसम्भव इति व्यासघाटिपदप्रयोगवैयर्थ्यमित्याशयेनाह तद्वान्वेति-ननु
पक्षादेरपि प्रकाशतत्वात्तस्यैव कथं नोपनयस्यतच्छब्देन परामर्श इत्यत आह
योग्यतेति- तात्पर्यवशादित्यर्थः । व्याप्तिविशिष्टहेतुगत्वस्यैवाकांक्षितत्वेन
उत्तरताया एव तत्र प्रहावेतिभावः । तदा तच्छब्देन साध्यस्येति प्रथम
कल्पं तद्व्याप्यस्येति द्वितीयकल्पमभिप्रेत्य । सर्वतो वह्निमात्रस्यावेत्यापस्य
वह्निसाध्यकारवं निराकृत्य वह्निसाध्यधूमवांश्यामित्यागाकारकोपनवं निराकृ-
र्वतां मतमाह । केचिन्निवृत्तिं विप्रतिपत्तौ कोटित्वं तज्जन्यसृष्टिविषयत्वं त-
ज्जन्यप्रत्येकताद्वयोपप्रकारत्वं वा न तु तदधीनसंशयप्रकारत्वम् । अतो
न संशये चेयस्य वैयर्थ्यम् । तत्प्रदर्शनं च संशये कोटितानिर्वहिकत्वेन तस्य
स्वतो जिज्ञासायामसन्तरातित्यवचेयम् । यद्यपि वह्निमत उपस्थितिवशायां
पहेरुपस्थिततया तादृशप्रतिपत्तिवाक्याद्वह्नि कोटिक संशयो भावितु
मर्हति । तथापि स्वातन्त्र्येण कोट्युपस्थितिस्संशये प्रयोजकत्वमिप्रायेणेदं
पिःपवपेमाह । अथ वा विप्रतिपत्तिवाक्याच्छब्द एव संशय इति मतानुसारे
णेदम् । वस्तुतो वह्न्यभावात् कोटितायामेव वह्निर्कोटिकसंशय उपपद्यते ।
न ॥ वह्निमद्भेदस्य स्वस्वाभावप्रकारकज्ञानस्यैव स्वसंशयत्वात् । प्रकृते च

[दी] नतु वह्निरजिज्ञासितत्वात् । तथाचायमित्याकारको वह्निमद्व्याप्य
धूमवाध्यायमित्याकारको वा उपनयः । नतु वह्निव्याप्य धूमवाध्याय
मित्याकारकः अर्थान्तरत्वादिति प्राहुः । यत्तच्चान्तरातादृशबोधो न जनि
तस्तत्रापि तादृशकांक्षायोग्यतादिसालित्वरूपं तज्जननयोग्यत्वमक्षतम् ।

वह्न्यभावो नोपस्थितः अपि तु तद्वद्वेद एवेति वह्न्यभावस्य कोटित्वात्सम्भ-
वात् वह्निमंशयो न सम्भवतीत्याभिप्रायः । एतत्सूचनायैव च वह्निमद्वे-
दस्य कोटित्वमभिहितम् । तदभिधानस्य प्रयोजनान्तरामावात् । यद्वा धर्मि
णि तरकारकबोधोपपत्तिरकांक्षावत्तदजन्मनदुपस्थितिरेव धर्मिणि तत्कोटि-
कमंशयजनिका पर्वतो वह्निरमात्र इत्यादितो वाक्याद्वह्न्यमाधुपस्थितौ पर्वता-
द्यौ वह्न्यादिमंशयानुदयात् तथा च पर्वतो वह्निमानित्यादिवाक्यस्य च-
ह्न्यादिपदमपि न पर्वनादेः वह्न्यादेर्भेदान्वयौपपत्तिरकांक्षावदिति न तादृश
विपत्तिपक्षिवाक्याद्वह्न्यादिकोटिकसंशय इति परमार्थः । नवीनमतमनुमूत्याह ।
वह्निमद्व्याप्येति प्राहुरिति प्रसङ्गेनात्रास्वरसामावसूचितः । फलोपधा-
यकतात्पजनकज्ञानविषयशङ्कया प्रसक्ता तादृशशब्दबोधानुपपादकप्रतिज्ञा
यामभ्यासि योग्यताविवक्षया निराकरोति यत्र चेति अन्तरेति हेत्वर्थादि-
वैषयकशाब्दबोधमामप्रचनुत्तरानित्यर्थः । एतेन फलोपधानविवक्षणे अवय-
वान्तरार्थविषयकशाब्दबोधमात्रोपपादकप्रतिज्ञायावत्प्रव्याप्तिः प्रसज्यते अ-
नतिरिक्तविषयकशाब्दबोधानुपपादकत्वादिति सूचितम् । तादृशेति तादृश
शब्दबोधजनकज्ञानविषयेत्यर्थः । अकांक्षानिवेशात् पर्वतो वह्निस्त्वन्धी-
त्यादिनिराकांक्षवाक्यमुदासः । नच पर्वतो वह्निमानित्यादिशाब्दप्रतिनिरा-
काक्षतादृशवाक्यविषयकज्ञानत्वेनाजनकत्वात्तादृशशब्दबोधजनकतावच्छे-
दकविषयताकत्वनिवेशनेनैवोपपत्तावाकाक्षानिवेशनमफलमिति आह्वयम् ।
पर्वतो वह्निमानित्यादिवाक्यानुपूर्वोपकारकप्रमात्मकतादृशनिराकाक्षविषयक-
ज्ञानस्यापि तथाविधशब्दबोधजनकतया तदीयविषयताया अपि जनकताव-
च्छेदकत्वेन तज्जनकतावच्छेदकप्रकारताग्रयानुपूर्वोरुपाकांक्षाशालित्व-
निवेशस्यावश्यकत्वात् । तच्छालित्वं च तद्वद्विषयसमुदायात् तज्जनकताव-

[३] तल्लामब्ध जातिविशेषोपस्थापकशब्दवाक्यपदयोरुपसन्धानादेवेति ।

च्छेदकीमृतग्रमान्यर्थोऽत्रिचिन्तानुवृत्तिविषयतानिरूपकवर्णसमुदायत्वमिति
तु पर्यवसितोऽर्थः । ह्यो यद्भिन्नानित्यादिग्रमानुमितिसमानविषयकतादृश
बोधजनकत्वावयवस्य कारणस्य योग्यता निवेशनीया । योग्यत्वं चावाधितार्थक-
त्वं प्रकृतसाध्यविशिष्टमहत्वपक्षबोधकत्वमिति यावत् । वैशिष्ट्यं च बाह्यत्वं
न तु वैशानिकम् । यद्यपि स्वातन्त्र्येण योग्यता निवेशो निरर्थकः अन्यून
विषयकत्वावच्छिन्नजन्यतामतिबोधिकजनकताया अवश्यं विवक्षणीयतया
वास्तववैशिष्ट्यपटितसाध्यविशिष्टपक्षविषयकरूपान्यूनविषयकत्वनिवेशा-
सम्भवेऽपि अयोग्यवाक्यप्रतिपाद्यबिच्छिद्यार्थप्रसिद्ध्या सम्प्रदायसिद्धप्रतिज्ञाप्रति-
पाद्यविशिष्टार्थबोधानिर्भर्यसंशयानिवर्तकस्वरूपानतिरिक्तविषयकत्वपटितलक्ष-
णस्य तत्रातिव्याप्त्यमसङ्कोचः । तथापि वास्तववैशिष्ट्यपटितानतिरिक्तविष-
यकत्व निवेशसूचनाय योग्यत्वपादनम् । आदिपदाणामर्थविशेषपरिमहः तेन
निस्तार्यकस्य शुकाशुचरितप्रतिज्ञासमानाकारकवाक्यस्यार्थान्तरपरतादृशवा-
क्यस्य च उद्भासः । नन्वाकांक्षादिनिवेशे शब्दवाक्यपदयोर्वैयर्थ्यं आकां-
क्षादेर्ज्ञानान्तरिपथिकत्वविरहात् वाक्यातिरिक्तेऽस्तत्त्वाच्च अनुमितिजनकपरा-
मर्शादौ शब्दधीजनकयोग्यताज्ञानादावतिप्रसङ्गानवकाशादित्यत आकांक्षा-
दिमत्त्वलामर्थकतया तादृशपदोपादानं सार्यक्यति । तल्लामब्धेति ।
तल्लामः शब्दबोधं प्रति आकांक्षादिमत एव वाक्यस्य जनकतया आकांक्षा-
दिमत्त्वलामः । तादृशपदद्वयोपादानादेति भावः । शब्दपदस्य योगेन शब्द-
अन्वयार्थकत्वे, न तल्लामः आकांक्षादिरहितस्यापि शब्दस्य शब्दजन्यमृति
हेतुत्वादेव जातिविशेषोपस्थापकेति । रूढशानुभवनिष्ठशब्दस्वरूपजात्यवच्छि-
न्नोपस्थापकार्थकम् । शब्दबोधं प्रति आकांक्षादिरहितस्यापि योग्यताज्ञानादेहेतु
तथा वाक्यपदानुपादाने केवलशब्दपदानं तल्लाम इति वाक्यपदोपादानापेक्षे
ति भावः । यद्यु तल्लामब्धेति अन्यून (नानातिरिक्त) विषयकशब्दवाक्यविच्छि-
न्नोपस्थिकाकांक्षादिमत्त्वलामर्थकः । शब्दपदस्यावयवशक्त्या शब्दजन्यज्ञा-

[दी]अन्यनेत्यादितथा चेद्देश्यानुमितिसमानविषयकलिङ्गाविषयकशाब्दज्ञान
जनकन्यायावयवत्वमर्थः । व्यतिरेकिणि ह्रदो निर्धूम इत्यादौ निर्वहित्वेदेतुके
यथा ह्रदभिन्नमित्यादिदृष्टान्तवतो ह्रदावृत्तिवर्धन-यत्वादिदेतुके वा उदा
हरणस्य वारणाय समानविषयकान्त पक्षमुख्यविशेष्यकार्यकम् । उपनय
वारणाय लिङ्गाविषयकेति ।

नत्वावच्छिन्नार्थकरत्वे शब्दजन्यतावच्छेदकजातिविशेषानुपस्थित्या तदवच्छि-
न्नजन्यताप्रतियोगिक जनकतालाभो न भवतीत्युक्तं जातिविशेषमप्यपकेति । तथा
च कार्यदिशि शाब्दपदेन शाब्दत्वजाते, कारणदिशि च वाक्यपदेनाकाक्षादि-
र्भस्वस्य लाभात्तादृशशाब्दत्वावच्छिन्नौपयिकाकाक्षादिमन्त्रबलम् इतिभावइति
व्याख्यानम् । तदसत् । अवच्छेदकतापर्याप्त्यनिवेशालिङ्गकान्यूनविषयक
त्वावच्छिन्न जन्यतानिवेशमात्रेणैवोपपत्त्या शाब्दत्वनिवेशने प्रयोजनाभावा
त्तदुपस्थितेरप्रयोजकत्वात् । न च तत्तदर्थविषयकत्वस्य शाब्दत्वनिष्ठजन्य
त्वावच्छेदकतायामेवावच्छेदकतया जन्यताया तदवच्छिन्नत्वविरहात् अन्यून
विषयकशाब्दत्वावच्छिन्नजन्यैव जन्यतानिवेशनीयेति वाच्यम् । विनिगमना
विरहेण शाब्दत्वविशिष्टतत्तदर्थविषयकत्वस्यापि जन्यतावच्छेदकत्वात् । नन्व
न्यूनानतिरिक्तपदपरिवागेऽनुमितिविषयकशाब्दधीजनकमित्यवशिष्यते तथा
च पर्वणे बद्धिमानित्यादिप्रतिज्ञावाक्यस्यानुमित्यवोचकतया अव्याप्तिरित्याश
ङ्का परिजिहीर्षुरनुमितिविषयो विषयोमस्येति मध्यमपदलोपिसमासाभिप्रायेण
समुदितलक्षणपर्यवसितां व्याचष्टे । तथाचेति । दृष्टान्तवत् इति । अस्या
भिप्रेतोदाहरणस्येत्यादिनाऽन्वयः । अन्यन्युदाहरणस्य लिङ्गबोधकरत्वाच्च तरे
किपर्यन्तानुधावनम् । यो यो धूमवान् स बद्धिमानिति व्यतिरेकन्युदाहरणस्य
बहून्यमावादिरूपलिङ्गाबाधकत्वात् पञ्चविषयकत्वमात्रनिश्चयेनैव तादृशोदा
हरणवारणसम्भवेन पक्षमुख्यविशेष्यकत्वपर्यन्तस्य विवक्षणीयस्य व्यावृत्तिदा
नाय यथा ह्रदभिन्नमित्यादिदृष्टान्तघटिततदनुसरणम् । दृष्टान्ताघटितोदाह
रणे व्यावृत्तिमाह । ह्रदावृत्तीति । उपनयवारणायेति । पक्षताव

[म] अन्यूनानतिरिक्तपदं विहाय लिङ्गाविषयकत्वं वा ज्ञान-
विशेषणम् । तेनोदाहरणादिव्युदासः । निगमनं च न परा-
मर्दाहेतुः । अयाधितासत्प्रतिपक्षितत्वज्ञानजनकत्वात् ।

हेत्वभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकवाक्यत्वं वा । लिङ्गा-
विषयकालिङ्गिविषयकज्ञानजनकन्यायावयववाक्यत्वं वा ।

इतरावयवानां लिङ्गविषयकज्ञानजनकत्वादिति । प्रति-
ज्ञात्वं जातिः अनुगतानतिप्रसक्तानां विकल्पवहारादिति
केचित् ; तत्र देवश्चप्रभवत्वादिना जातिसङ्करप्रसङ्गात् ।

प्रतिज्ञाजन्यं विज्ञातीयं ज्ञानं व्यवहारादिति तज्जनकवा-
क्यं प्रतिज्ञेत्यपि न । तज्जनकत्वं जनकत्वज्ञानं वा नानु-
गतरूपमन्तरेण सम्भवतीत्युक्तस्यानुसरणीयत्वात् ।

एतेन शब्दोऽनित्य इति लिङ्गधीपरवाक्यजन्यज्ञानवृत्ति-
कृतकत्वादित्यादिवाक्यजन्यज्ञानावृत्तिजातिप्रतियोगिज्ञान-
जनकवाक्यं प्रतिज्ञेति निरस्तम् । ननु प्रतिज्ञा न साध-
नाङ्गम् । विप्रतिपक्षेः पक्षपरिग्रहे तत्र प्रमाणाकांक्षायां हेत्व-
भिधानस्य प्राथम्यादिति चेन्न । विप्रतिपक्षग्रे हि समय-
बन्धानन्तरं शब्दानित्यत्वं साधयेति मध्यस्थस्य वादिनो
वा आकांक्षार्या शब्दानित्यत्वं साध्यम् । न च साध्यनिर्देशं
विना हेतुवाक्यं निष्प्रतियोगिकमन्वयं पोषयितुमीष्टे, न च
यादिवाक्येऽनुपस्थितमपि योग्यतयाऽन्वेति । अतिप्रसङ्गात् ।
न च विप्रतिपक्षितः साध्योपस्थितिः तस्मात् प्रतिवादिविप्र-
तिपत्त्या प्रमाणादिव्यवस्थया चान्तारितत्वात् । परविप्रति-
पत्तिं समयबन्धश्च विना स्थापनाया अभावात् । विप्रतिपक्षि-
वाक्यस्य पक्षपरिग्रहेण पर्यवसितनया निराकांक्षत्वाच्च ।

शास्त्रमुक्तावली ।

आवृत्तौ तु सैव प्रतिज्ञा । न चावयवान्तरात् । हेत्वन्वय-
योग्या साध्योपास्थिति । (पञ्चम्यर्थान्वययोग्यपक्षान्वितसा-
ध्योपोधकत्वात् ।) नाप्यवयवान्तरेणाक्षेपात् । साध्यान्वये त-
दभिधानं तदभिधाने च साध्यान्वय इत्यन्योन्याश्रयात् । त-
स्मात्प्रतीत्यनुपपत्त्या प्रतीतानुपपत्त्या या नेहाक्षेपः ।

अन्ये तु शब्दानित्यत्वे प्रमाणं वदेति यदि मध्यस्थस्या-
नुयोगः । तथापि प्रमाणमाले नाकांक्षा किन्तु विशिष्टे विशेषे-
पणं साध्यमनभिधाय न शक्याभिधानम् । न च वस्तुतो य-
त्साध्यं तत्र प्रमाणं वदेति मध्यस्थानुयोग । यादिद्वयमध्ये
तदसम्भवात् । तस्मात्साध्याभिधानं विना न हेतोराकांक्षा ।
व्यपोधकत्वमिति प्रतिज्ञासाधनाङ्गमिति ॥

इति तत्त्वचिन्तामणौ प्रतिज्ञारक्षणम् ॥

[वी] यद्यपि प्रकृतलिङ्गाविषयकत्वं पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते पृथिवी-
त्वात् गन्धवती वा तथा गन्धादित्यादावव्यापकम् । न चाप्युपनयासम्भवः ।
इदमा गन्धवत्त्वेन परामृष्टे हेतुभूतगन्धत्वान्वयायोगादिति वाच्यम् । सा-
ध्याभावव्यापकगन्धाभावाभावत्वेनान्वयात् ।

च्छेदकावच्छिन्नपक्षविशेष्यकत्वनिवेशस्य प्रयोजनान्तरविरुद्धेऽप्येतदर्थमेव तां नि-
वेशेऽननुपपन्नपक्षे निगमनातिव्याप्तिर्न सम्भवतीत्यभिप्रायेण निगमनोपेक्षा । तस्मा-
त् इतरेभ्यो भिद्यत इत्यादिनिगमनस्य पक्षविशेष्यकबोधजनकस्याभावात् निगमन-
सामान्ये नातिव्याप्तेस्तस्यैव इत्यभिप्रायेण वा । वस्तुतः पक्षमुख्यविशेष्यकत्व-
निवेशेऽपि गोस्वं साक्षाभाववत् गोत्वाभावादित्यत्र साक्षा तत्र गोत्वमित्युदा-
हरणे पक्षमुख्यविशेष्यबोधजनकेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैव पक्षमात्रमुख्यविशेष्यकत्वं नि-
वेशं न विधायकत्वमन्वये मात्रार्थमासेद्व्याप्तिरिति पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न-
मुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वमेव विवक्षणीयं तथाच निगमनेऽननुपपक्षेऽतिव्या-
प्तिर्न सम्भवत्येतेत्यवधेयं लिङ्गत्वस्य केवलान्वयितया सामान्यतो लिङ्गाविषय-
कत्वं ज्ञानेऽपसिद्धमिति प्रकृतिलिङ्गाविषयकत्वं विवक्षणीयं तथापि न निस्तार-
इत्याद्येनाह यद्यपि प्रकृतेति । लिङ्गतावच्छेदकावच्छिन्नविषयकत्व-
विवक्षणे पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यत इत्यादिप्रतिज्ञाया नासम्भवः तज्जन्यभूये-
स्वरूपत एव पृथिवीत्वादिरूपातिव्यापनानादित्याशयेन स्थलान्तरे दोषमाह ।
गन्धवतीति । तथेति । तथा इतरेभ्यो भिद्यते उपनयासम्भव इति ।
तथाच तादृशप्रतिज्ञादिपठितव्याय एव न सम्भवतीति काव्याप्तिशङ्केति भावः ।
इदमा-इदं शब्देन गन्धवत्त्वेनेति । उपनयस्येदं शब्दस्य प्रतिज्ञाप-
दक्षितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षत्वादिति भावः । गन्धवत्त्वान्वयेनेति
गन्धवत्त्वभेदान्वयस्येत्यर्थः । अयोगादिति उद्देश्यत्वविधेयत्वावच्छे-
दकयोरैक्ये अभेदस्यान्वयबोधस्याप्युत्पन्नत्वात् । अन्यथा घटो घटइत्यादावन्वय-
बोधप्रसङ्गादिति भावः । साध्याभावेति । साध्याभावव्यापको यो गन्धा-
भावः तदभावेत्येतेत्यर्थः । तथाच भिन्नरूपेण गन्धादेरुद्देश्यत्वविधेयत्वा-
वच्छेदकगर्भेऽन्तर्भावाच्चान्वयबोधानुपपत्तिरिति भावः । ननु हेत्वभावात्

[६८] अत एव व्यतिरेकिणि न च नेयं पृथिवीत्यादिकः प्राचां प्रयोगः ।

न हेतुपस्थापकपदाम्भावात्कथमुपनयवाक्यात्तेन रूपेण पक्षे हेतुमानमत आह ।
 अतएवेति साध्याभावव्यापकतावच्छेदकहेत्वभावत्वाद्यवच्छिन्नाभावत्वेन
 हेत्वन्वयबोधोदेवत्यर्थः । न च नेयं पृथिवीति । ननु द्वयेनाभावामावत्वेन
 हेतुबोधनादिति भावः । यद्यपि पृथिवीत्वहेतुकस्थले तादृशोपनयप्रयोगो न
 युज्यते पृथिवीपदात्स्वरूपत एवोपस्थितस्य पृथिवीत्वरूपपदार्थतावच्छेदक
 स्य नान्यभावे अन्वयासम्भवेन हेत्वभावाभावत्वेन हेत्वल्लामात् । न च हेतु
 मद्भेदाभावोऽपि हेतुरेषान्योन्याभावामावस्य प्रतियोगितावच्छेदकरूपत्वात्
 एवं(च) हेतुमद्भेद एव साध्याभावव्यापकता यत्र नेतरभेदस्तत्र पृथिवीत्युदा
 हरणेन बोध्या इति पृथिवीभेदाभावत्वेन पृथिवीत्वबोधकस्तादृशोपनयो युज्यत
 एवेति वाच्यम् । एवमपि पृथिवीत्वादि हेतुवाक्योपस्थितपृथिवीत्वत्वविशिष्ट
 हेतुकानुमित्वाप्यधिकतद्रूपविशिष्टवद्भेदत्वावच्छिन्ने साध्याभावव्यापकताया
 एवाकाक्षिततया तस्या एव यत्रेतरभेदाभावस्तत्र पृथिवीत्युदाहरणेनोपदर्श
 नीयतया यद्रूपविशिष्टवद्भेदत्वावच्छिन्नाभावत्वेन हेतुमत्ताया एवोपनयनत्वा
 तादृशोपनयासङ्गतः अन्वया पृथिवीतरेष्यो भिद्यते गन्धसमवायिकारणता
 वच्छेदकरूपवत्त्वादित्याद्यापि तथोपनयप्रयोगापत्तेरिति । तथापि तादृशमेव
 न पृथिवी हेतुकस्थलाभिप्रायेणेदम् । अविपदाच्च न नेयं गन्धवर्तित्याकारक-
 स्य न च नात्र गन्ध इत्याकारकस्योपनयस्य परिग्रहः । अत्र हेत्वभावादौ सा
 ध्याभावव्यापकत्वामानेऽपि न क्षति प्राचीनमते उदाहरणादेव व्याप्तिरभेन
 वक्ष्यमतामात्रस्य उपनेयत्वादत्त एव प्राचामित्युक्तम् । साध्याभावव्यापके
 त्यादौ च व्यापकान्तमुपलक्ष्यपार्यक्रमम् । ननु न च नेयं पृथिवीत्यादिकं प्राची
 नानुमतोपनयो सङ्गतः नान्यभावावस्य प्रतियोग्यनुयोग्युपरागेणैव शाब्दानु
 मन्मानानुन्योन्याभावबोधे समानाविमक्तिप्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदसमामि
 व्याहारस्य, संसर्गाभावबोधे च सप्तम्यन्तानुयोगिवाचकपदसमामिव्याहारस्या
 मोक्षितत्वात् यदनेनानुयोगिवाचकपदामावेन पृथिवीभेदगन्धामावादिबोधा
 मन्मवादिति नवीनानुमतइतरन्यापक्षीमूनाभावप्रतियोगिपृथिवीत्ववती ता

[२] एताविशेषणत्वेन साध्याविशेषणत्वेन तदविषयकारक,

द्वितीयात् अतः वक्ष्यतावच्छेदक प्रकारकतानिरूपकविशेष्यतानिरूपितप्रका
रताः परस्परैव तदर्थो वाच्यः वक्ष्यतावच्छेदकप्रकारतान्तःपातिनी सर्वैव प्रका
रता तादृशविशेष्यतानिरूपिता इवास्तु विशेषः कचित्साक्षात्कृतित्परम्परया
समेति विशेषकोटिप्रविष्टप्रदार्थप्रकारता च न धर्मितावच्छेदकप्रकारता
निरूपितविशेष्यतानिरूपिताविषयनिरूपितविशेष्यताया धर्मितावच्छेदका
वच्छिन्नतया धर्मितावच्छेदकप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाश्च स्वस्य स्वध-
र्मितानवच्छेदकत्वेन तदनवच्छिन्नतया विधेयधर्मितावच्छेदकप्रकारतानि
रूपकविशेष्यतयोर्भेदादिति निगमनादित्यन्वयोपीयविशेषकोटिप्रविष्टलिङ्ग
विषयता न वक्ष्यतावच्छेदकप्रकारतानिरूपकविशेष्यतानिरूपेताविशेषणानिमके
ति न निगमनाद्यतिव्याप्तिः एवंच बहिःप्रमाणान्तरैरित्यादावव्याप्तिः
मत्तज्जत एवेति एतेन पर्यतो बहिःप्रमाणं धृत्वादित्यादिवसिद्धस्याव्याप्त्यतिव्याप्त-
मेतिव्याप्तिमस्यजज्ञेन नैतद्विषयता साक्षात्परमाहोति । न चाप दोषोऽस्ति
व्यापकनोपनयस्थेत्वेन स्वयमेव वक्ष्यत इति नात्रुपपत्तिरिति वाच्यम् ।
उपनयकारणार्थकतयैव लिङ्गाविवक्षितविशेषणत्वं स्वयं प्राग्व्याख्याततया
उपनयमात्र एव सादृशनिष्ठातामसिन्वातिस्नादृशविवक्षाया सन्दर्भविशेषस्य
जागरूकरादित्यापि समाहितं न चैवमसिन्वापकप्रधानपर्येति प्रमासङ्गतिः ।
सादृशप्रत्यक्षं धूमवान् बहिःप्रमाणं धृत्वादित्यादिन्वायान्तर्गतोपनयविशेषपर-
त्वात् सन्न हेतुरेववक्ष्यतावच्छेदकतया वक्ष्यतावच्छेदकावच्छिन्नतया पक्षिशेष-
णत्वं तस्यापि वक्ष्यतावच्छेदक प्रकारकनिरूपकविशेष्यतानिरूपितत्वात् एवं
रूपकनिरूपकतया हेतुविषयताया अपि स्वात्मकप्रकृत्यावच्छेदकप्रकारता
निरूपकाविकरणनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारात्मकतया व्यतिव्याप्तिमत्तः ।
केचु पक्ष्यतावच्छेदकहेतुकव्यतिरेक्युपनयपर्यन्तपरतया तादृशप्रमाणमनवस्थ-
न्युपनयज-यकोधे व्याप्तिपटकतया लिङ्गाविवक्षितवक्ष्यत्वेनातिव्याप्तिर्न सम्भवती
स्याभिमानेन केवास्त्वन्मतम् । तदेतेन न शङ्केयम् । वक्ष्यताविशेषणत्वेन
साध्याविशेषणत्वेन चेति । वक्ष्यतावच्छेदकप्रकारकनिरूपितविशेष्यता

वच्छेदप्रकारतायां तत्तदुक्तञ्च तदनिरूपकत्वात् कथंचित्तिरूपकत्वोपपाद-
नेऽपि यत्र संयोगेन बह्वेसाध्यता बहिसंयोगत्वेन हेतुता तत्रत्यप्रतिज्ञायाम-
व्याप्तिः । हेतुमूतवैशिष्ट्यविषयतायाः स्वनिरूपकत्वविरहात् , एवं साक्षा-
त्परम्परासाधारणानुगत निरूप्यनिरूपकभावोऽपि दुर्बलः परम्परया निरूपि-
तत्वस्य तन्निरूपितनिरूपिज्ज्ञातकत्वात् । एतेन तादृशवैशिष्ट्यविषयता
निरूपकविषयत्वानिरूपितत्वं तादृशविषयताबहिर्भूतत्वं तच्च वैशिष्ट्यविषयता
साधारणं तन्निरूपकप्रकारकता विशेष्यतानिरूपितत्वमादाय तन्निरूपकविशे-
ष्यस्य प्रकारतासाधारण्येऽप्युक्तावपि न निस्तार इति चेन्न । तथाविध-
वैशिष्ट्यविषयताशालिनिश्चयत्वसमनियतप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वमेव—
तद्वहिर्भूतत्वम् । निगमनजन्यबोधीयहेतुविषयता च तादृशप्रतिबन्धकता
वच्छेदककोटौ निवेद्यते तादृशी न कापि प्रतिबन्धकता तथाविधनिश्चयत्व-
व्यापिका हेतुविषयकत दृष्टवैशिष्ट्यविषयताशालिज्ञानसाधारण्यात् अतस्त-
थाविधहेतुविषयतायास्तद्वहिर्भूतत्वोपपत्तिरित्यनुपपन्नोऽपि निगमनातिव्या-
प्तिः तादृशनिश्चयत्वव्यापकत्वमात्रस्य प्रतिबन्धकताविशेषणत्वे धुमादानोक्त-
वान् पर्वतो बहिमान् धूमादित्यत हेतव्ययेऽतिव्याप्तिः तादृशहेतुनिष्ठायाः
हेतुत्व धूमोपपत्तिरिति संशयप्रतिबन्धकतावच्छेदकतादृशबोधविषयताया निरुक्त-
विषयताबहिर्भूतत्वानुपपत्तेः अतस्तादृशनिश्चयत्वव्याप्यत्वमपि प्रतिबन्धकता
विशेषणम् । न च पञ्चतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताकथनविशेष्याव-
श्यकतया नैतादृशतिव्याप्तिस्तन्मावनेति न्ययः व्याप्यत्वनिवेशनमिति वाच्य-
म् । तथाप्यनुपपत्तेः धूमाद्वहिर्भूतत्वस्य पर्वतो बहिमान् धूमादित्यादिन्या-
मस्थलीयनिगमने हेतुत्व प्रमेयाद्व्याप्यत्ववत् प्रमेयादित्यादिन्यामस्थलीय हेतु-
त्वमेवातिव्याप्तेर्दुर्बलात्तन्निवेशमावश्यकत्वमिति । न च धर्मितावच्छेद-
कनिष्ठं प्रकारत्वं न प्रतिबन्धकतावच्छेदकमपि तु तत्तत्प्रतिविशेष्यतावच्छेद-
कत्वमेव तथा च गन्धवतीतरेभ्यो मिषते इत्यादिप्रतिज्ञाजन्यबोधीयहेतुप्रकार-
तायास्तद्वहिर्भूतत्वादव्याप्तिरिति वाच्यम् । विशेष्यतावच्छेदकताया एव
प्रकारतात्वोपगमेन तादृशबोधे तदन्यप्रकारतान्मुपगमात् । एवं सति प्रप-

[दी] तथापि पक्षतावच्छेदकविशिष्टे पक्षे यत्साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यावगाहितं तद्विहिर्गोवेन छिन्नविषयकत्वसाध्याभावो वाच्यः । वस्तुतो लिङ्गं लिङ्गत्वम् । तथा च प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नस्य प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य मकतौषमिकं यद्व्याप्तिविषयकत्वं तच्छून्यत्वमर्थः ।

कस्य मूलं घटवदित्यादिज्ञानस्य मूलत्वांशे तद्वर्तितावच्छेदकत्वस्य प्रकारान्तरेण वारणसम्भवात् । अस्तु वा विशेष्यतावच्छेदकतादुषविषयता प्रकारतातोऽन्यैव, तथापि न क्षतिः । तादृशविषयता यद्विर्भूतविषयताशून्यत्वं वेक्षेणपुपेक्ष्य तादृशवद्विर्भूतविषयतानवच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकताया रावविशेषणत्वोपगमेन विशेष्यतावच्छेदकताभिन्नगन्धादिविषयतायाः प्रतिज्ञाजन्यबोधे सत्त्वेऽपि तस्याः प्रतिज्ञाजन्यतावच्छेदककोटिनिषेधे प्रयोजनभावेन तन्निष्ठवर्तितावच्छेदकताया एवतन्निवेशनीयतया अन्यसम्यजनवकाशात् । तादृशवद्विर्भूतविषयतासायान्यशून्यत्वनिषेधे अनुमितिसमानविषयकत्वं नेवेक्षनस्य लुकोपात्तस्य वैयर्थ्यमसम्भवं इति हेतुशक्तिविषयताशून्यत्वं नेवेक्षनम् । असंख्यतावच्छेदकता न सिद्धांशवैयर्थ्यम् । उक्तरीत्या द्विर्भूतत्वनिर्दिष्टतायासन्निधेयाकस्यान्तरमाश्रयते । वस्तुत इति । लिङ्गत्वमिति—व्याप्तिरित्यर्थः । नन्वताननुगतयोरेवमन्यतिरेकव्याप्तयोस्तद्वदकव्यापकतयोर्वा एकतरमात्रविषयताया उपादाने अन्यतर बोधकोपनपादाति व्याप्तिरित्याशङ्कया तादृशव्याप्तिघटकव्यापकताद्वयविषयत्वबोरेनुगतरूपेणाभावं निवेद्यमिति । तथा चेति । प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नस्येति गमकत्वान्वितम् । व्याप्तिविषयकत्वमित्यत्र व्याप्तिपद व्यापकत्वविषयताभिन्नतास्यतावच्छेदकादिविषयतान्यावृत्तनिरुपणौषधिकतानिवेशमूचनम् ।

अथ किमिदं तादृशमकतौषमिकत्वं न तावत्प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नस्य प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यकानुमितित्वावच्छिन्नजनकता—वच्छेदकत्वम्, पक्षधर्मताविषयकोदाहरणजन्यबोधीयव्यापकत्वादिविषयताया अनुमितिजनकतावच्छेदककोट्यापनिष्ठतया तत्रातिव्यामे । न च हेतु

व्यापकत्वादिविषयतात्वेनैव तद्विषयतानां जनकतावच्छेदककोटौ निवेशादनु-
मित्यजनकस्यापि तादृशज्ञानस्य विषयतानां तादृशरूपाक्रान्तानां तथात्वं
मक्षतमेवेति वाच्यम् । तादृशविषयतात्वेन पक्षविशेषणतापन्न हेतुविशेषणता
पक्ष सामानाधिकरण्य विशेषणतापन्नसाध्यादिविषयतानिरूपितव्यापकत्वं
विषयताया एव कारणतावच्छेदकघटकत्वादतादृश्यास्तदवच्छेदकत्वाभावात् ।
यद्रूपावच्छिन्नविषयिता जनकतावच्छेदिका तद्रूपावच्छिन्नविषयताशून्यत्व
निवेशे च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताया अप्यनुमितिजनकता
वच्छेदककोटिप्रविष्टतया तादृशविषयताशून्यत्वस्य तादृशप्रतिज्ञाजन्यबोधे
ऽप्यसत्त्वादसम्भवः । यद्रूपावच्छिन्ननिरूपितव्यापकत्वविषयिता जनकतावच्छे-
दिका तद्रूपावच्छिन्ननिरूपितव्यापकत्वानवगाहितनिवेशे च किञ्चिद्रूपावच्छि-
न्नव्यापकत्वं साध्यस्य पक्षस्य वा घटकं यत्र तत्संश्लेषप्रतिज्ञाया असङ्गमः ।
यत्त्वतत्त्वनिवेशादनुगमा नवकाशाच्चेति चेत्—पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न पुरुष
विशेष्यतानिरूपितविषयतानिरूपिता या विषयतातान्निरूपितविषयतानिरूपित
विषयतांशे विशेषणविषया मङ्गलानुमिति जनकतावच्छेदकतावच्छेदकतायाः
पर्याप्त्यधिकरणधर्मवत्त्वेन हेतुव्यापकताविशिष्टमाध्यविषयत्वं साध्याभाव-
व्यापकत्वं विशिष्टहेत्वभावविषयत्वेऽनुगम्यत्वं तदभावस्य निवेशनेनानुपपत्त्य
भावात् । तथाहि मङ्गलानुमिति जनकतावच्छेदिकाया, अन्यविपरामर्शोयहेतु
व्यापकत्वावच्छिन्नसाध्यविषयतायाः पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न विशेष्यता
निरूपितहेतुविषयता निरूपिताभेद्यत्वं विषयितानिरूपिताधिकरण । विषयता
निरूपितत्ववत् व्यतिरोक्तिपरामर्शो साध्याभावव्यापकत्वावच्छिन्न हेत्वभाव
विषयताया अपि तादृशविशेष्यतानिरूपित ससर्गाविविधनानिरूपितहेतु
विषयतानिरूपितप्रतियोगित्वविषयतानिरूपितत्वेन साध्याभावव्यापकता
विशिष्टहेत्वभावविषयतात्वस्यापि हेतुव्यापकताविशिष्टमाध्यविषयतात्व
वन्निरूपितविषयत्वे विशेषणविषया अनुमितिजनकतावच्छेदकतावच्छेदकता-
याः पर्याप्त्यधिकरणत्वान् । यद्यपि यथा परम्परया पक्षविशेष्यतया अनिरूपि-
तादाहरणजन्यबोधोयहेतुव्यापकताविशिष्टमाध्यादिविषयता नानुमितिजन

कतावच्छेदिका तथा तन्निरूपितव्यापकत्वादिविषयतापि न तथेति तदीय
साध्यादिविषयताविशेषणतया व्यापकत्वं विषयत्वं निरूपितत्वं स्यादनुमिति
जनकतावच्छेदकतावच्छेदकप्रवेशो न सम्भवति जनकतावच्छेदकविषयता
वृत्तेरेव धर्मस्य तादृशविषयताविशेषणतया जनकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वं
सम्भवदिति निरुक्तपक्षविषयता पञ्चमविषयताश्चेति विशेषणतया अवच्छेदक
त्वपर्याप्त्यधिकरणं यत्साधनादिन्यापकत्वं विषयतानिरूपितत्वं सहितं सा
ध्यादिविषयतात्वं तन्नोदाहरणं जन्यबोधीयसाध्यादिविषयतासाधारणं तथा
चोदाहरणेति न्यासितुं वै । तथापि निरुक्तजनकतावच्छेदकतावच्छेदकता
पर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नविषयत्वावच्छिन्नता या प्रतिपन्नकता तदवच्छे-
दविषयतात्वेनोदाहरणजन्यबोधीय हेतुव्यापकसाध्यादिविषयतायां संक्रमण-
बोध्यं । अनुमितिजनकतावच्छेदकपरामर्शव्यसाध्यादिविषयतायां हेतुव्या-
पकत्वादिविषयतानिरूपितं साध्यादिविषयतात्वेन साध्यं हेतुव्यापकं नवत्यादि
संशयप्रतिपन्नकतावच्छेदकत्वात् तादृशप्रतिपन्नकतायां तादृशरूपेणोदाहरण-
जन्यबोधीय साध्यादिविषयतायां व्यप्यवच्छेदकत्वात् । मुख्यविशेष्यनानिषे-
शाद्गोत्वाभावः । प्रमेयत्वव्यापकवाच्यत्वसाक्षाभाववात् गोत्वाभावादित्यत्र
तादृशविशिष्टसाध्यकं प्रकृतानुमितेजनकपरामर्शव्य स्वात्मकपक्षविशेषणता
पक्षं गोत्वाभावविषयतानिरूपेतापेयत्वं विषयतानिरूपिताधिकरणं विषयता
निरूपितं साक्षाभावविषयता निरूपितविषयताश्चेति विशेषणविधया अवच्छेद-
कतावच्छेदकतायां पर्याप्त्यधिकरणधर्मवत् प्रमेयत्वव्यापकवाच्यत्वविषयता
या प्रतिज्ञाजन्यबोधेसत्त्वेऽपि न क्षतिः । (जनकता न साध्यव्याप्यत्वावच्छिन्न-
धर्मिताकान्यवगमर्शाव्याप्राप्ता । तेन तद्वर्त्मिकपरामर्शमादायापि नोक्तप्रतिज्ञा-
यामन्यासि) न च साध्याभावव्यापकहेत्वभावप्रतियोगिहेतुमानिति पराम-
र्शव्यपक्षविशेष्यतानिरूपितहेतुविषयतानिरूपितं प्रतियोगित्वविषयतानिरू-
पिताभावविषयता निरूपितव्यापकत्वविषयतायां अपि निरुक्तविषयतात्वात्
तादृशविषयत्वविशेषणतया अवच्छेदकीभूतं साध्याभावव्यापकविषयतात्वं न
पतिः बह्व्यभावव्यापकप्रमेयत्ववाच्यत्ववत्त्वो बहिर्मानित्यादिप्रतिज्ञायामन्या-

[दी] तच्च हेतौ साध्यव्याप्यत्वावगाहित्वं हेतुभूताभावप्रतियोगितावच्छेदका
वच्छिन्ने साध्याभावव्यापकत्वावगाहित्वञ्च । द्रव्यत्वव्याप्यसंयोगवद्बुद्धिधर्म-
वानयं द्रव्यत्ववान् गुणात् । गुणव्याप्यरूपवानयं स्पर्शवान् रूपादित्यादौ
प्रतिज्ञासङ्ग्रहवावच्छेदकद्रव्योपादानम् ।

सिरिति वाच्यम् । किञ्चिद्व्यापकत्वविशिष्टविषयताये विशेषणनयाऽवच्छेदक
त्वम्येष निवेशनीयत्वात् । वस्तुतस्तु चतुर्थविषयतायां अभावनिष्ठप्रकारता
भिन्नत्वम्य निवेशनीयत्वात् कोऽपि दोषः । व्यापकत्वविषयतायाश्चा तथात्वात्
व्यतिरेकपरामर्शविषयत्वविषयताया एव अभावप्रकारनारूपत्व त् अन्वयव्यतिरे
कव्याप्तिपटकव्यापकताद्वयविषयतयोर्विशिष्टाभावद्वयनिवेशयो नाय ग्रन्थः ।
तथाच सति प्रकृतहेतुतावच्छेदकेत्यनुगतशब्देनोभयोत्कीर्तनैव पर्यायात् ।
विशिष्ट्यापि तदुभयावगाहित्वम्य तच्चेत्यादिना दर्शनीयतया प्रथमत एव
विशिष्ट्य तदुभयावगाहित्वाधैरुक्तवैयर्थ्यनानावित्यात् तच्चेति-तद्वद्व्यगम-
कत्ववैयर्थ्यविषयत्वं चेत्यर्थः । हेताविति । हेतुव्यापकताविशिष्टम्यविषय
त्वमित्यर्थः । अतो नोक्तानुगमविरोधः । हेतुभूताभावप्रतियोगितावच्छेद
केति । तद्वद्व्यगमप्रतियोगितावच्छेदकञ्च धूमादिभावहेतुकस्थले घूमाभावरत्ना
दिक बहुधमावादिहेतुकस्थले च बहिःत्वादिक एतदसङ्ग्रहमयने हेत्वभावरत्ना
वच्छिन्न इति नोक्तम् । तथामति अप निर्धूमा निर्वाहत्वादित्यादौ यत्र घूमम्य
बहिर्गमव्यापकवद्व्यगमवत्त्वावगायमित्यापाकारकयोरेवोदाहरणापनययो प्रयो
गाद्वद्व्यगमवच्छिन्न एव साध्याभावव्यापकतायामन्तु प्रतीतिर्न तु बह्व्यमा
वापमावरत्नावच्छिन्न इति तत्रातिव्याप्त्यभावावधिपादनेन न्यूनतापत्तेः ।
हेतुतावच्छेदकमावतावच्छेदकनिवेशनप्रयोजनमाह द्रव्यत्वेति प्रतिज्ञा
सङ्ग्रहायेति । प्रथमोपदर्शितप्रतिज्ञाविषयसंयोगत्वावच्छिन्नानिस्पृश्या
क्याया अपि संयोगत्वेन गुणहेतुकद्रव्यत्वत्वावच्छिन्नानुमितद्वितीयवनिज्ञा
विषयगुणत्वावच्छिन्नव्यापकताया गुणत्वेन धर्ममाध्वकस्यत्वावच्छिन्नहेतु
कानुमितेः प्रयोजकतावच्छेदकद्रव्यानुपादाने नञ् तथाव्याप्तेरिति भावः ।

[दी] अपूनातिरिक्तेति च प्रकृत्युद्देश्यानुमित्यनूनातिरिक्तभागपरम् । हेतुत्व
प्रतिषेधे प्रमेयत्वादित्यादौ पञ्चम्यर्थपक्षकहेतुवारणाय पञ्चम्यन्तान्यत्वस्य
हेत्वन्वयस्य सादृश्यस्य वाच्यत्वात् । सकृदातिरिक्तसुबर्थस्य प्रकृत्यर्थविशे-
ष्यत्वेनैवान्वयात् । प्रातिपदिकार्थयो क्रियाप्रातिपदिकार्थयोश्च

नन्वेव लिङ्गत्वाविषयकत्वविशेषणो नैवोदाहरणस्यापि वारणे पूर्वोक्तानुमिति
समानविषयकत्वविशेषणस्य व्यावृत्तिर्न सङ्गच्छत इति सत्यन्तोद्यविषयान्त
भागपरित्यागस्यैवाऽवश्यकत्वेनापूनातिरिक्तपदमात्रपरित्यागपरमूलविरोध-
इत्यालोच्य तादृशगूलाय च स्याद्विधनमुदायपरित्यागरत्नमेवाह अन्यूनेति ।
नन्वेतत्पक्षे हेतुवारणायैव पक्षविशेष्यकत्वपर्यवसिततादृशविशेषणोपादान
मावश्यक तत्त्व-प्रबोधस्य व्यापकत्वाविषयत्वेन लिङ्गत्वाविषयक वदानेना
वारणादिति कश्च समुदायपरित्याग इत्यत आह हेतुत्वमिति पञ्चम्यर्थपक्षक
इति । तथाच पक्षमुख्यविशेष्यकत्वपरि तादृशहेतुत्व-प्रबोधे अक्षतमिति न
तेन तद्वारणसम्भव इति भावः । पञ्चम्यन्तान्यत्वस्य निषेधे घटो दण्डात्
पटो न दण्डादित्यादि प्रतिज्ञाया असमप्रमालोच्य कल्याणतरमाह । हेतु
न्येति । अत्राप्य वाच्यत्वादिति । तथा च अत एव सकृदहेतुवारणे
तत्त्वसमुदायदलपरित्यागो न क्षतिमावहतीति भावः । ननु ज्ञापकत्व पक्ष
मर्थ स च प्रकृत्यर्थस्य विशेषणतयैव भासते न तु विशेष्यतया तथा च
कथं पञ्चम्यर्थपक्षक-यागान्तर्गतहेतोः पक्षमुख्यविशेष्यकत्वोपजनकत्वमत
नाह । सूक्ष्मेति । विमर्कत्रयस्यैकत्वादे प्रकृत्यर्थस्य विशेषणतया बोध
अनुमायिक तस्य विशेष्यत्वे घटमित्यादित एकत्व कर्मत्व च घटीयमित्याकार
कस्य सर्वानुभवविरुद्धसमूहालम्बनबोधस्यापत्तरत् सकृदातिरिक्तेति सुबर्थ
विशेषणम् । तिङ्गर्थस्येष्टसाधनत्वादे प्रकृत्यर्थस्य विशेषणतया भावात् प्रत्य
यार्थसामान्योपेक्षा । विशेष्यत्वेनैवेत्यत्र युक्तिराल् । प्रातिपदिकार्थयो
रिति । समानविभक्तिक्रानामर्थयो क्रियाविशेषणीभूताद्वितीयः तन्नामार्थ
यात्यर्थयोः भेदावयवबोधोत्पत्त्या भेदेनति । तत्रोरपि विमर्कत्रयमन्तराकृत्य

[दी] साक्षाद्देवा-वयस्याप्युत्पत्तेर्वक्ष्यमणत्वात् । चैत्रस्येद न मैत्रस्य मैत्रस्येद
न चैत्रस्य द्वयोरिद नेदमेकस्यापीत्यादौ चैत्रादिसम्बन्धाभावबोधस्य
विभक्त्यर्थविशेष्यता दिनानुपपत्ते ।

परम्परया मेदान्ववाधात्साक्षादिति । अच्युत्पत्तेर्वक्ष्यमाणत्वादिति ।
मूत्रं घट इत्यादावाधाराधेयमावादिसम्बन्धेन घटमूत्रलाघो तण्डुल पत्र
तीत्यादौ च क्रियाकर्मान्निभावेन तण्डुलपाकघोरन्वयबोधानुदयादिनिभा ।
तथा च तद्व्यातिरिक्तमुत्पत्तये प्रातिपदिकार्यविशेषणत्वे विभक्त्यर्थस्या-तरा
ऽमानेन प्रातिपदिकार्यस्य मूलतण्डुलादे घटपाकादावाधाराधेयत्वं कर्मत्वा
दिसम्बन्धेन साक्षादेवा-वयबोधस्यमूत्रले घट तण्डुल पत्रतीत्यादित स्वी-
करणीयतया सादृश-पुत्पत्तिविशेष इत्याशय । न च मूत्रले घट इत्यादौ घटाधि-
करण मूत्रलमित्याधाकारक एवान्वयबोध उपपद्यते नात उपदर्शित-पुत्पत्ति
विशेष इति वाच्यम् । तथा सति शाब्दबोधेऽनुभवसिद्धस्य प्रथमा-सार्थ
मुख्यविशेष्यकत्वस्य मङ्गलमज्ञात् । ननु विभक्त्यर्थं समर्गस्यैव भासते
न तु विशेष्यतया घटादावाधेयत्वादिसम्बन्धेन मूत्रलादिप्रकारकबोधे च सप्त
म्यादिविभक्त्यन्तमूत्रलादिवाचकपदसमभि-व्याहारस्य नियामकत्वान्नोक्ताति
मसङ्ग । न चैव मूत्रले घूमादित्यादिमागमात्रस्यासनुभावकत्वमसङ्ग ।
इष्टत्वात् । अस्तु वा विभक्त्यर्थविकरणत्वज्ञापकत्वादिविशेषितस्यैव प्रक-
त्यर्थस्य तुल्यबोधिवेद्यबोधत्वज्ञाप्यत्वादिसम्बन्धेना-वय इत्यतो विभक्त्यर्थ
स्याविशेष्यत्वे नेद मैत्रस्येत्यादौ मैत्रादिविशेषितस्वत्वादिरूपस्याभावप्रति-
योगिनोऽवान्तरवाक्यादनुपपत्तित्वा ननर्था-वयवाधानुपपत्तिमाह । चैत्रस्य
दमित्यादि । मैत्रादेरवाधाना नष्टा माध्यत न तु स्वस्वस्येत्याशङ्का निराचिकी
पुंजा तदुपगमे चैत्रीयधनेऽपि सयोगसमवायादिना चैत्राद्याभावसत्त्वेन यत्र
चैत्रस्येदमिति व्यवहार तत्र चैत्रस्येत्यपि व्यवहार स्यादिति सूचयितु
चैत्रस्येत्युक्तम् । ननु चैत्रप्रतियोगिकाभावबोधन प्रथमा-तचैत्रपदसमभि-
व्याहार एव नियामक इत्यत आह । मैत्रस्येदमित्यादि । न स्वत्वादि
सम्बन्धेनैव प्रकृत्यर्थस्याभावो दर्शितव्यः नञा बोध्यते तथाच नोक्तानिप्रमङ्ग

इति वाच्यम् । वृत्त्यनियामकतया स्वत्वादेरभावप्रतियोगितावच्छेदक
सम्बन्धत्वाभावात्, नानार्थप्रतियोगिकामावस्यानुयोगिनि सप्तमी विना
नञा बोधयितुमशक्यत्वाच्च । वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगिता
वच्छेदकत्वोपगमेऽपि स्वत्वादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य षष्ठ्याद्यन्तसमामिव्या
हृतमत्रा बोधगे अनुयोगिनि सप्तम्यनपेक्षणेऽपि द्वयोरिदं नेदमेकस्येत्यादा
वगतेऽथ । तथाहि— स्वत्त्वस्य विशेष्यत्वे स्वनिरूपकनिष्ठमेदाप्रतियोगि
निरूपित यत्स्वस्वन्तदभावो घननिष्ठस्तत्र प्रतीयते अप्रतियोग्य-तमेकपदार्थ
सर्वत्र समामिव्याहृतपदार्थससर्गिनिष्ठमेदाप्रतियोगित्वरूपजातीयाद्वितीयरहि
तत्वस्यैकपदार्थत्वात् स्वत्त्व षष्ठ्यर्थं तथाविध चैकमात्रनिरूपित स्वत्त्व
न तुमयनिरूपित तन्निरूपकस्यैकपुरुषस्य तन्निरूपकपुरुषान्तरनिष्ठमेदमपि
योगितया तथाविधमेदाप्रतियोग्यमसिद्धेरिति तादृशस्वत्त्वाभावात् उभयघने
अवाधित । स्वत्त्वसम्बन्धेन एकपदार्थत्वाभावात् यदि नञा बोध्यते तदा तु
स्वत्वामिनिष्ठमेदप्रतियोग्येकपदार्थो वाच्यस्तत्र यदि स्वममावस्यानुयोग
धनम्, तदाऽप्रतिसिद्धिं प्रमेयमात्रस्यैवोभयस्वामिकं यद्वन तत्त्वामिनिष्ठ
मेदप्रतियोगित्वात्, यदि घना-तरमेकमात्रनिरूपितस्वत्त्ववत् तदा तस्य
समामिव्याहृतपदार्थत्वाभावादेकपदस्य तादृशार्थसम्बन्धनिष्ठमेदाप्रतियोगि
बोधकत्वोपपत्तिमत्र । एकमात्रस्वत्त्ववद्भावात् तत्त्वामिचैत्रभैत्रोभयघने नेद
मेकस्येति व्यवहारानुपपत्तिश्च । एतदभिप्रायेणैव द्वयोरिदमित्याद्यनुसृतम् ।
इदमत्रावधेयम् । नेदमेकस्येत्यत्र स्वनिरूपकनिष्ठमेदाप्रतियोगिनिरूपितम्
त्किञ्चित्स्वत्त्वस्याभावबोधने एकमात्रधनेऽपि तथाविधघना-तरनिष्ठस्वत्त्वा
भावसत्त्वात्तादृशप्रयोगप्रसङ्गः तादृशस्वत्त्वसामान्यस्य चैकमात्रो न
सम्भवति प्रतियोगितावच्छेदकस्य स्वत्त्वघटितत्वेनानुपगमात् अभावकूटस्य
चासर्वज्ञदुर्ज्ञेयत्वमित्येकत्वस्वरूपावच्छिन्न एकपदार्थं तदन्वितस्वत्त्वस्यचो
भयस्वत्त्वानिरूपितविशेषणताविशेषेण स्वत्त्वस्य समवेतत्वे तादृशसमवायेन
वाऽभाव प्रतीयत इत्युपगन्तव्यम्, तथा च उभयानिरूपितस्वत्त्वसम्बन्धेन
प्रकृत्यभावबोधोऽपि सम्भवति उभयानिरूपितं च स्वनिरूपितत्वस्वामिनि

[दी] चैत्रो न पचतीत्यादौ तिष्ठत्येव विनाप्यनुयोगिनी सप्तमी
 सुवर्धस्याप्यभावान्वयात् । हेतुविषयकज्ञानजनकत्वव्याप्यावयवतावच्छे-
 दकरूपशून्यत्वे सत्युदाहरणान्यन्यायावयवत्वं, तत्त्वम् । तादृशावच्छेदकं
 हेतुत्वादिकमिति केचित् । हेत्वभिधानेति जिज्ञासाजनकत्वं तद्योग्यता
 वाक्यत्वम्-न्यायावयवत्वम् ।

निरूपितत्वोभयसम्बन्धेन विच्छिद्विशिष्टं यत्तदन्यत्वमिति । ननु स्वस्वरस्य
 विशेष्यत्वेऽपि नेद मैत्रस्थेत्यादितः कथं स्वत्वसप्तमीभावबोधः सप्तमीमात्र
 बोधमात्र एव नञाऽनुयोगिनि सप्तम्यपेक्षणादित्यत आह चैत्रो न पचती
 ति । नामार्थप्रतियोगिकामावबोध एवानुयोगिनस्तप्तम्यपेक्षणादिति भावः ।
 यथाश्रुतविज्ञाविषयकत्वनिषेधे गन्धवतीतरेभ्यो भिद्यते गन्धादित्यादाव
 व्याप्तिं प्रकारान्तरेण वारयता मत्तमाह । हेतुविषयकेति । कासाचित्प्रति
 ज्ञाना हेतुविषयकज्ञानजनकत्वेऽपि प्रतिज्ञास्वरस्य हेतुविषयकज्ञानजनकत्वानि-
 यतत्वात्तन्निमित्तान्यायावयवतावच्छेदकानि हेतुत्वोपनयस्वनिगमनत्वान्येव
 न तु प्रतिज्ञासमिति नान्याप्तिः हेतुबोधकप्रतिज्ञानिष्ठतत्प्रतिज्ञात्वादेस्तादृश
 ज्ञानजनकत्वनिमित्तत्वादव्याप्तितादवस्थ्यमतोऽवयवतावच्छेदकेति । अत्रापि
 हेतुकत्वतिरेक्युदाहरणस्य विज्ञाविषयकज्ञानजनकस्य सम्भवादुदाहरणस्वरस्य
 तादृशज्ञानजनकत्वानियतत्वादुदाहरणातिव्याप्तिरत उदाहरणान्येति । प्रति
 ज्ञात्वादेर्हेतुपक्षसाध्यभेदेन भिन्नत्वाद्गन्धवतीतरेभ्यो भिद्यते गन्धादित्यादाव
 व्याप्तिः तदवस्थैव तादृशप्रतिज्ञानिष्ठप्रतिज्ञात्वस्य हेतुविषयकज्ञानजनकत्व
 नियतत्वात् हेत्वादिभेदेन प्रतिज्ञात्वाद्यभेदे तु प्रकृतहेतुविषयकज्ञानजनकत्व
 नियतावयवतावच्छेदकस्यैवामिद्विनाहेतुकहेत्ववयवादिसाधारणहेतुत्वादे-
 रप्यनुयायादित्यस्वरसूचनाय केचिदिति । जिज्ञासा फलोपघायकत्व-
 म्यात्याभिमाणं कथम् । जिज्ञासामेति । उदासीनातिव्याप्तिवारणाय न्यायावयव
 त्वस्यावयवत्वं निवेशनोक्तमात्रं वाक्यभिज्ञानिन्याप्यप्रसक्तैर्वाक्यपदोपादान
 मनर्थकनित्याशङ्कार्या वाक्यपदस्यैव न्यायावयवत्वार्थकतामाह वाक्यत्वरमिति ।

[दी] लिङ्गत्यादि लिङ्गाविषयकेति पूर्वोपदर्शितार्थकम् ।
अभावहेतुकव्यतिरेकपुदाहरणवारणाय लिङ्गीति लिङ्गी साध्य तद्विषयक
तद्विशेष्यकम् ।

गन्धवतीतरेभ्यो भिद्यते गन्धादित्यादावग्याप्तिवारणाय लिङ्गाविषयके
तीति पूर्वोपदर्शितार्थकमिति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यविशिष्टपक्ष
तावच्छेदकावच्छिन्नपक्षविषयतावहिर्भूतलिङ्गाविषयताशून्यार्थकमित्यर्थः ।
अभावहेतुकेति बह्वचभावहेतुकेत्यर्थः यो घूषयान् स बहिमानित्पुदाहरणस्य
लिङ्गाविषयकत्वादिति भावः । भावहेतुकस्य व्यतिरेकपुदाहरणस्य हेत्वभावत्वे-
नेव व्यतिरेकबोधकतया न लिङ्गाविषयकत्वसम्भवः । एवमभावहेतुकस्मान्वा-
न्यपुदाहरणस्य न तथात्वसम्भवः । इत्यभावहेतुकत्वव्यतिरेकित्वानुपावनम् ।
लिङ्गिसाध्यामिति लिङ्गमस्यास्तीति न्युत्पत्त्या लिङ्गिपदस्य लिङ्गत्वनिरूपकार्थ-
कत्वादिति भावः । बध्यमाणोदाहरणे साध्यविषयकत्वसत्त्वादतिव्याप्तेराह ।
तद्विषयकत्वमिति । तद्विशेष्यकम्—तद्वन्मुख्यविशेष्यक निस्कोहत्वशून्य-
त्व खेद एव तद्वैशुत्वे उदाहरणजन्यबोधस्य न लिङ्गाविषयकत्वसम्भव इति
तत्प्रकारकप्रमाविषयत्वशून्यत्वानुपावनं तच्च भावप्रतियोगिकतया अति-
रिक्तमिति हृदयम् । जलत्वसन्देहदशायां जलान्यत्वस्य सन्दिग्धतया तत्प्र-
कारकप्रमाविषयत्वमपि सन्दिग्धमिति तच्छून्यत्वस्य हेतुसंबोधन्यासो न स-
म्भवतीति मध्यमसाध्ये तदुपेक्षित उत्पत्तिकाले जलस्यापि निस्कोहतया द्रव्यत्व-
साध्यकजलान्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वशून्यत्वहेतुकत्वकालान्तरमनुसृतम् ।
अत्रोक्तयुक्तया जलत्वसाध्योपेक्षा । यच्च जलान्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्व-
शून्यत्वमपि लघवाज्जलत्वस्वरूपमवेति जलत्वस्य साध्यत्वयोदाहरणजन्य-
बोधस्य साध्यविषयकस्य लिङ्गाविषयकत्वमम्भव इति द्रव्यत्वसाध्यकानु-
पावनमिति । तत्र, जलान्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वशून्यत्वस्य जलत्वस्व-
रूपत्वे यत् द्रव्यं स जलान्यत्वप्रकारकप्रमाविषय इत्पुदाहरणजन्यबोधस्याप्य-
न्यत्वं गतिर्योगितावच्छेदकदहनया लिङ्गाविषयकत्वेन सज्जते । पूर्ववदा-

[दी] तेनेदं जलं निजेहत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वशून्यत्वात्, इदं
इदं द्रव्यं जलान्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वशून्यत्वादित्यादौ यत्र जलं तत्र
येहत्वप्रकारकप्रमाविषयः इत्युदाहरणेनातिप्रसङ्गः । लिङ्गाविषयकेत्यस्य
पूर्वोक्तव्याप्यत्वाविषयकार्यकत्वे तु हेतुवारणाय लिङ्गीति । लिङ्गविषयकत्वं
च प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्टहेतुत्वविषयतावहिर्भावेण वा-
च्यम् । तेन बहिमाम् बहिमामग्रीमत्वात् अयं हेतुरेवं वा हेतुत्व उत्त्वेन
प्रतीयमानत्वादित्यादौ हेतौ नातिप्रसङ्गः ।

अथविषयकत्वस्य लिङ्गाविषयकपदार्थत्वे उदाहरणस्य व्याप्तिबोधकतया तत्र
लिङ्गविषयकत्वविशेषणव्यावृत्तिर्न सम्भवतीत्याशयेन तन्मते स्थलान्तरे
व्यावृत्तिमाह । लिङ्गेति पूर्वोक्तेरि- उक्तानुगतरूपावच्छिन्नेत्यर्थः ।
हेतुवारणायेति । इतरेषां त्रयाणां व्याप्तिविषयकत्वेनैव वारणादिति भावः ।
प्रकृतेति हेतुतावच्छेदकहेतुत्वविषयतानां भेदनिवेशे साध्यस्य हेतुतावच्छे-
दकाविरूपत्वे हेतुतावच्छेदकादिविषयताभिन्नसाध्यविषयत्वाप्रसिद्ध्या व्या-
प्तिरिति विशिष्टविषयतावहिर्भावनिवेशः । तादृशविषयतावहिर्भावः पूर्व-
वर्जित्वाच्यः न च तादृशविषयतावहिर्भूतविषयतामात्रनिवेशेनैव हेतुवा-
रणसम्भवे साध्यान्ननिवेशान् व्यर्थमिति वाच्यम् । तादृशविषयतान्तर्भूत
माध्यविषयमाभिन्नत्वस्यैवात्र बहिर्भावेणत्यन्तेन विशक्षिततया दक्षितहंतौ ता-
दृशसाध्यविषयताभिन्नहेतुत्वादिविषयतामादायातिप्रसङ्गस्य वारकतया त-
त्सार्थक्यात् । भेदप्रतिबोधिकोटौ निविष्टस्य साध्याशस्य चाखण्डाभाव
धटकतया उच्येयत्वात् । यत्र च प्रकृतहेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुविशिष्टहेतु
त्वविषयतान्तर्भूतमाध्यविषयताया अप्रसिद्धिः । तत्र बहिर्भूतत्वान्तमनुपादेय
मेव छन्दैक्यस्याविवक्षितत्वादिति नाव्याप्तिः । तादृशविषयतान्तर्भूतत्वसा-
धीमत्वं उभवाभाव एव वा बहिर्भावेणेत्यन्तार्थः । हेतुतावच्छेदकहेतुहेतुत्वः
नां निवेशस्य प्रयोजनं क्रमशः प्रदर्शयति । तेनति । तत्त्वेनेति- हेतुत्वेन
हेतुत्वत्वेन चेत्यर्थः । हेतुत्वहेतुत्वयोरेक्यदात्म्यसम्बन्धेन माध्यत्व बोध्यम् ।

हेतुत्वावच्छिन्नसाध्यकस्थले हेतुत्वेन प्रतीयमानत्वरूपमकृतहेतोरपि साध्यतावच्छेदकाकान्ततया हेतुजन्यबोधस्य साध्यविषयकत्वमस्यतमेव साध्यतावच्छेदकविशिष्टनिरूपितविषयतापर्यन्तस्याविवक्षितत्वादिति हेतुविषयताबहिर्भावनिवेशस्यावृत्तिसङ्गतिः । न च हेतुविषयिताबहिर्भूतत्वनिवेशापेक्षया साध्यतावच्छेदकविशिष्टविषयकत्वनिवेशनमेव साधयेनोनितमिति वाच्यम् । त्रिशिष्टविषयताबहिर्भावे निवेशनीये हेतुविषयताबहिर्भावस्य स्वातन्त्र्येणानिवेशनीयतया गौरवानवकाशात् । हेतुत्वमनिवेश्य विशिष्टस्य दुर्निवेशतया निशिष्टनिवेशेनैव तल्लिवेशात् हेतुत्वमनिवेश एव हेतुतावच्छेदकविषयत्वहेतुत्वविषयत्वयोर्बाहिर्भावस्य पृथङ्निवेशनीयतया गौरवात् । एवं च प्रमेयसाध्यवच्छिन्नसाध्यकस्थलेऽपि हेतुत्वमनिवेशेन प्रयोजनसम्भवादयं हेतुरित्युपलक्षणपरं बोध्यम् । किञ्चिविषयकेत्यस्य पूर्ववरसाध्यवद्विशेष्यकार्यकावोपममेव हिमान्बहिर्भावमप्रीयत्वादयं हेतुः सत्त्वेन प्रतीयमानत्वात् अनयोरातिप्रसङ्गवारणसम्भवेऽपि इदं हेतुत्वमित्यादौ पञ्चम्यस्य तादात्म्यसम्भवेन साध्यवत्तया साध्यप्रकारतानिरूपितविशेष्यतार्थकत्वेऽपि स्वरूपसम्भवेन हेतुत्वसाध्यकस्थले निरूपितत्वसम्भवेन ज्ञानावाच्छिन्नसाध्यकजनकतयावच्छिन्नपञ्चकस्थले च हेतुत्वतित्यागित्यारणं न सम्भवतीति गुरुतरारम्भः । किञ्चिविषयतायाः पूर्वोपदिशितविषयिताया बहिर्भावनिवेशं लिङ्गपदस्य धर्मपरता च विभेदलिङ्गबोधकप्रतिज्ञाविशेषेऽव्याप्तिरिति लिङ्गपदविषयपदयोः साध्यवद्विशेष्यपरतां विभेदं दर्शितव्यतिरेकपुदाहरणेऽतिव्याप्तिं प्रकाशन्तरेण वारयतां मतमुपपन्नस्य दूषयति । लिङ्गेति-निगमनस्योदाहरणस्य वा वारणाय निवृत्तान्तद्वयमवयवतावच्छेदकविशेषणम् । प्रतिज्ञात्वोदाहरणत्वयोरपि लिङ्गलिङ्गविषयकज्ञानजनकत्वममानाधिकरणतया असम्भवादतिप्रसङ्गोभयतस्तमानाधिकरण्यमुपपन्नोभयत्र नियतत्वप्रवेशनश्च । उदाहरणविशेषत्वमोदायातिप्रसङ्गवारणावावच्छेदकान्तम् । आदिपदात्पञ्चमीविभक्तिमत्त्वानियतलिङ्गविषयकज्ञानजनकत्वनिवृत्तावयवतावच्छेद

[दी] लिङ्गविषयकज्ञानजनकत्वानिवृत्तालिङ्गविषयकज्ञानजनकत्वनिवृत्त्या-
वयवतावच्छेदकरूपवत्त्वं तत्त्वमित्यादिकं तु तादृशरूपान्तरापरिवये
दुर्ग्रहत्वादनुपादेयम् ।

इति दीर्घितौ प्रतिज्ञालक्षणम् ।

—०—

दृक्कल्पवत्त्वादियरेमहः । रूपान्तरेति यद्यपि निरुक्तस्यापि रूपस्योपरि
यदादन्तरमनर्थकम् । तथाप्यात्म्यप्रवर्धनेन तथाविधरूपान्तरपरिचयोपेक्ष
णीयः । तच्च रूपमनुमित्यनूनातिरिक्तविषयकशाब्दबीजनकवाक्यत्वादि
क्रमेण तथा च तस्मैव तद्वृत्तकस्य सकृत्त्वसम्भवादर्थविशेषणता । नच तस्य
विशिष्ट्याद्यटकराज्यवर्धविशेषणत्वेति वाच्यम् । प्रतिज्ञात्वे हेतुत्वादिसाधा
रणत्वावच्छेदकत्वस्य दुर्घटतया विशिष्ट्यैव तन्निवेशनस्यावश्यकत्वादित्ये
तत्ताभासान्तरवदम् । अत्र च साध्यादिभेदेनाभिज्ञप्रतिज्ञात्वं यदवच्छेदक
त्वेन निवेदयते तत्र तस्य प्रकृतसाध्यविषयकत्वनिवृत्त्यासम्भवाद्भ्रमसिद्धिः ।
यदि च साध्यादिभेदेन मिल तत् तदा यादृशसाध्यपक्षकपान्तिज्ञाया प्रकृत
लिङ्गबोधकत्वं निवृत्त तत्र व्याप्तिरित्यपि दूषण बोधवम् ।

इति गदाधारीये प्रतिज्ञालक्षणम् ।

—१०—

[म] साध्यनिर्देशानन्तरं कृतव्याकांक्षायां साधनताव्यञ्जक-
विभक्तिमल्लिङ्गवचनमेवोचितम् । अन्यथाज्ञाकांक्षिताभि-
धानेनिग्रहापत्तेः । लोकेतयैवाकांक्षानिवृत्तिरिति व्युत्पत्तेरिति
प्रतिज्ञानन्तरं हेतूपन्यासः । हेतुत्वञ्चानुमिति कारणीभूत-
लिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकसाध्याविषयकशाब्दधी-
जनकहेतुविभक्तिमच्छब्दत्वम् ।

[क्षि] अनुमितीत्यादि जनकान्तं न्यायावयवार्थकम् । निगमनवारणाय साध्या-
विषयकेत्यादि । साध्याविषयकत्वञ्च प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्न हेतुवि-
शिष्टहेतुत्वविषयतावहिर्भावेण पूर्वोपदर्शितसाक्षात्परम्परासाधारणप्रकृत-
पक्षाविशेषणत्वेन वा ।

निगमनवारणायेति प्रतिज्ञोदाहरणोपनयविशेषणार्थं विवक्षणीयहेतु-
विभक्तिमत्त्वविशेषणेन वारणमन्वयाज तदुक्तम् । ननु साध्याविषयक-
बोधजनकत्वविशेषे षड्विधाऽवद्विभागप्रागुक्त्यादि पाशुकहेताव्यव्याप्तिरत आह
साध्याविषयकत्वं चेति बहिर्भावेणेति विवक्षणीयमिति शेषः । साध्या-
ज्ञापादान हेतुविभक्तिमत्त्वद्वल्लसार्थक्याय । एतत्कस्मै तादृशसाध्याविष-
यकत्वप्रतिपादिकोऽहं साध्याभापुपदाय दल्लान्तरेणादान प्रक्षालनाद्धीति-
न्यायेन सन्दर्भविरुद्धमत पक्षान्तरमाश्रयति पूर्व्वेति तन्माद्वहिमानित्यादि
निगमने मत्पर्यायस्य एव साध्यस्य विशेषणस्या अतिव्याप्तिरित्यतः साक्षा-
त्परम्परासाधारणेति । तस्यापि तत्र साध्यस्य परम्परया पक्षविशेषणत्वात्
क्षेपः । हेतुस्य प्रमेयं प्रमेयादित्यादौ प्रमेयत्वादिभाष्यके हेत्ववयवेऽ-
व्याप्तिः हेतुतावच्छेदकीभूतमाध्यस्य परम्परया पक्षविशेषणत्वादतः पूर्व्वो-
पदर्शितेति । प्रकृतसाध्यपक्षकप्रतिज्ञाअन्वयोधे तादृशतादृशं पक्षोमेमाध्यस्य
विशेषणत्वं तादृशेत्यर्थः । नच साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नं साक्षा-
त्परम्परान्वितं पक्षाधे अभेदादेमन्वयेन विशेषणतापक्षपक्ष-ध्यादिविरु-
धितं च तादृशविशेषणतात्पर्यकसाध्यविषयत इत्यतः समुचितार्थः । अथ
बहिर्भान् बहिर्भावेतावृत्तिधर्मस्यत्वादित्यादिहेतुवन्धासिधारणाय प्रकृते ते,
पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नार्थकम् । नचैवमनुपपत्तौ निगमनजन्यबोधे
साध्यस्य पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नाविशेषणत्वादतिव्याप्तितादवस्थामिति

[दी] तेन पूर्वोपदर्शितहेतौ नाभ्यगति । इदं न दण्डाज्जात
दण्डमयोगाज-यद्रव्यत्वात् अथ न घूमादालोकवान् आर्द्रन्धनशून्यत्वादित्या
दौ व्यतिरेकयुदाहरणस्य, हेतुत्वपक्षके साध्यान्वितस्वार्थबोधकेद पदशान्तिन

वच्यम् । अननुपपन्नपक्षे पक्षानिष्ठमुखविशेष्यतानिरूपितप्रकारता-
पक्षत्वरूप पक्षविशेषणतापक्षत्व यदि निवेद्यते, तदा पक्षतावच्छेदकावच्छि-
न्नत्वाविशेषणेऽपि तस्मादितरेभ्यो भिद्यते इत्यादिनिगमनातिव्याप्तिरशक्यपरि-
हारतया एतत्फलवस्थानुपपन्नपक्षाभिप्रायकत्वात् । अथ घूमाभाववान् बहुधा-
भावादित्यादौ यो यो धूमवान् स बहूनिमानित्यादेर्न्यतिरेकयुदाहरणस्य यथा-
श्रुतहेतुविभक्तिमत्त्वनिवेकनेनापि वारणसम्भवाद्विवक्षणीयस्य प्रकृतसाध्या-
न्वयबोधनक्षमार्जोपस्थितिमयोजकहेतुविभक्तिमत्त्वस्य नव वृत्तिस्थलमाह ।

इदमिति । उदाहरणस्य साध्याविषयकत्वरक्षणाय अभावसाध्यकनुधाव-
नम् । हेतुविभक्तिपदस्य ज्ञापकत्वरूपहेतुत्वबोधकविभक्त्यर्थकत्वे प्रथमो-
दाहरणे नातिव्याप्तिस्तत्र अनिघात्वर्थोत्पत्त्यन्वितप्रयोजकत्वस्यैव पक्षमर्थत्वा-
वतस्थलान्तरमाह-अयमिति । व्यतिरेकयुदाहरणस्येति । यदण्डाज्जात
तदण्डसयोगाज-यद्रव्यत्वाभावात् यो यो घूमादालोकवान् स आर्द्रन्धनवा
नित्याद्याकारकस्येति शेष । साध्याविषयकत्वरक्षायै न्यतिरेकिपर्यन्तानुधाव-
नम् । यद्यप्यन्ययुदाहरणस्य साध्याविषयकत्वाप पक्षतावच्छेदकविशिष्ट-
साध्याविशेषणकत्वादतिव्याप्तिस्तद्वत्स्यैव द्वितीयकले । तथापि प्रथम-
कल्पे व्यावृत्तिघटनाय अभावसाध्यकव्यतिरेकयुनुसरणम् । एतादृशोदाह-
रणस्य साध्यान्वितस्वार्थबोधकपदशान्तिनिवशननेव वारणसम्भवा-
त्तादृशविभक्तिमत्त्वपर्यन्तस्य व्यावृत्तिस्थलमाह हेतुत्वपक्षकेति । साध्या-
न्वितेति । नियमनोपस्थाप्य साध्यान्वितेत्यर्थः । विशेषणतया साध्या-
न्वितत्वस्यानिवृत्त्यादिति भावः । नचोपनये व्याप्तिघटकतया साध्याविष-
यकत्वसत्त्वज्ञातिव्याप्तिः प्रसज्यते अनुपपन्नपक्षे निगमनोपस्थाप्य साध्येन
समभिदपदार्थस्य हेतुत्वस्यानवयवव्यावृत्तिदानस्याननुपपन्नपक्षे अभिप्रायक

[दी] उपनयस्य च वारणाव हेतुविभक्तिमदिति । तदर्थश्च प्रकृतसाध्यान्वित
स्वार्थबोधनक्षमार्थोपस्थितिजनकविभक्तिमत्त्वम् । हेत्विति सम्पातोभावात् ।

तथा अननुपपन्नपक्षे च निरुक्तविशिष्टविषयतावहिर्भूतसाध्यविषयताशून्य-
त्वस्यैव साध्याविषयकत्वपदार्थतया पक्षविशेषणतया साध्याविषयकत्वस्या-
प्रयोजकत्वादिति वाच्यम् । उपनयपदस्य इतरत्रव्यापकीभूताभावप्रति-
योमिमादिदृष्टित्याकारकाभावसाध्यक्यतिरेक्युपनयपरत्वात् । प्रकृतसा-
ध्येति । प्रकृतसाध्यान्वितस्वार्थबोधप्रयोजिकाकाक्षादिप्रहेतुविभक्तिमत्त्वमि-
त्यर्थः । उपदर्शितस्थले च धूमज्ञानशाप्यालोकापावादिरूपसाध्यां पक्ष-
व्यर्थानुपपत्त्याप्तातिव्याप्तिरिति भावः । नन्वय हेतुपदगन्तव्यं साध्यान्वित-
स्वार्थबोधकविभक्तिशालिनो हेत्वतिरिक्तावयवस्य साध्यविषयकत्वनिश्चय-
नातिप्रसङ्गानवकाशात् । नच पक्षविशेषणतया साध्याविषयकत्वनिर्देशपक्षे
ज्ञानादिसाध्यैव इच्छति ॥ जानातीत्युदाहरणेशानादिरूपसाध्यान्वितस्वार्थ-
बोधकारुण्यविभक्तिशालिने विशेषणविभक्त्यभेदार्थकत्वमतेप्रमेयत्वाविपक्षक
प्रमेयत्वादिसाध्यकोपनये पक्षीभूतसाध्यान्विताभेदबोधकप्रथमाविभक्तिशालि-
नि च अतिव्याप्तिवारणाय हेतुपदोपादानमावश्यकमिति वाच्यम् । पक्षविशेषण
तया साध्याविषयकत्वनिवेशपक्षे हेतुपदोपादानेऽपि यो यो धूमवान् स वह्नि
गाम् यथा धूनाद् द्वेयममहानसमिनि सदृष्टा-तोदाहरणेऽतिव्याप्ते तद्वारणाय
प्रकृतिपक्षविशेषणतापन्नसाध्यान्वितार्थबोधकत्वस्यावश्यं निवेशनीयतया
तादृशोदाहरणोपनयो तथाविध साध्यान्वितस्वार्थबोधकविभक्तिमत्त्वविरहे-
णातिप्रसङ्गानवकाशादित्यत आह । हेत्विति ॥ इदमुपलक्षणम् । पक्षवि-
शेषणतया साध्याविषयकत्वनिवेशकले विभक्तिमत्त्वमपि तादायिकम् । तत्क-
रस्यानुपपन्नपक्षपरतया तत्पक्षे उपनयस्य निगमनैकवाक्यनाविरहेण साध्या-
न्वितस्वार्थबोधक पदशालित्वाभावादर्शितविभक्तिपदव्यावृत्तेश्च अननुपपन्नपक्ष-
सप्ततस्तत्कले व्यावृत्त्यभावादिति केचित् — वस्तुतस्तु अनुपपन्नपक्षे
उपनयस्यैव पक्षबोधकद्वयस्य निगमनघटिकीभूत साध्यान्वितार्थबोधक-
तया तादृशबोधे च प्रयोजनान्तरविरहेण स्वतन्त्रत्वानिवेशनादुपनये विभक्ति

[दी] यदि च पर्वते पर्वतभिन्नत्वप्रकारकज्ञानस्य विशेष्यतया अभावस्य साध्य-
त्व हेतुत्व च सिद्धावधिपथा च न्यायप्रयोगे तत्र यथा तादृशज्ञानाभावादुत्पन्न
ज्ञानमिति दृष्टान्तशालिनि व्यतिरेकपुदाहरणेऽतिव्याप्तिरित्युच्यते ।

पक्षपातवृत्तिस्मरमर्षनीत्यवधेयम् । ननु पक्षममाध्याविषयकत्वं निर्वचनपक्षे
पर्वत-पर्वतभिन्नत्वप्रकारकज्ञानाभाववान् नादृशज्ञानाभावात् य पर्वतभिन्न-
त्वेन ज्ञायत स पर्वतभिन्नत्वेन ज्ञायते यथा पर्वतभिन्नत्वज्ञानाभावादुत्पन्न ज्ञान
इत्यादौ विशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकामावसाध्यहेतुकव्यतिरे-
कपुदाहरणेऽतिव्याप्तिः तत्र हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुविशिष्टहेतुत्वविषयता
न्तर्भूताया एव साध्यविषयतायास्तरयात् । सादृश्यतादृशमावर्तिवत्त्वार्थ-
बोधकपक्षमीविमक्तिमत्त्वाच्च प्रथमकले साध्यं पक्षविशेषणतापक्षत्वानिवेशा-
त् दृष्टान्तोपस्थाप्यस्य तादृशमाध्यस्य पक्षान्वितत्वस्याकिञ्चित्करत्वादि-
त्यत आह यद्विद्येति सिद्धावधिपथा न्यायप्रयोगस्य विवादतया यदि
चेष्टुक्त तस्य चोच्यत इत्यनेनान्वयः । समवायसम्बन्धावच्छिन्नज्ञाभाव य
साध्यत्वे ज्ञानस्य समवायेन ज्ञानरूपप्रतियोग्यनाधिकरणतया न व्यतिरेक-
दृष्टान्तत्वमस्मभव इति विशेष्यतयेष्टुक्तम् । अत एव महानसत्त्वादिप्रकारक
ज्ञानाभावसाध्यतया उल्लेखित विशेष्यतयापि ज्ञानस्य तादृशज्ञानवत्त्वा-
भावात् । साध्यस्य हेतुताय मेव हेतुत्वावशेषणतापक्ष तयाविषयसाध्यविषय-
ताया हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुविशिष्टहेतुत्वविषयानन्वर्भावमस्मन्नतीति
तदादरः ज्ञानाभावादुत्पन्नमिति अममर्गप्रदविषया तादृशज्ञानाभावं
पर्वतत्वप्रकारकज्ञानेतादृक्त्वं बोध्य व्यतिरेकि त्वं तानुधावन विशिष्टविष-
यनावर्तिभूतसाध्यविषयत्वाभावावनिर्वाहय प्रकृतमाह । विश्लेषणतया अन्वि-
ता मत्त्वार्थं तद्वैधेयत्वं च दर्शितहेतुत्वपक्षकापनव्येदपदस्य नास्तीति
तद्विश्लेषणे विमक्तिरद्वैतवैधेयमिति विशेष्यविश्लेषणमाचारणमेवान्वितत्वं निव-
शनीय इत्युक्तोदाहरणजन्यत्वात् पक्षमर्थस्य साध्यविश्लेष्यत्वेऽप्यनिप्रम

[दी]तदा अवयवान्तरोपस्थापितार्थान्वितस्वार्थबोधकविभक्तिमत्त्वं चक्ष्यम् ।
उदाहरणान्यत्वेन वा विशेषणपदम् । केचित्तु साध्याविषयकधीजनकत्वानिय-
तहेतुविभक्तिमत्त्वनियतावयवतावच्छेदकरूपवत्त्वं समुदितलक्षणार्थं इत्याहुः ।

एवेत्यभिप्रायः अवयवान्तरेति स्वभिजावयवघटकपदजन्योपस्थितिसहकारे-
ण स्वाघटकपदज-योपस्थितिसहकारेण वा तत्पदार्थान्वितस्वार्थबोधकविभ-
क्तिमत्त्वमित्यर्थः । तेन तादृशमाध्यस्य प्रतिज्ञाद्यवयवस्वपदोपस्थापितत्वेऽपि
नातिव्याप्तिः । न चैवमनुपपन्नपक्षे साध्याविषयकत्वं विशेषणमनर्थकं निगमनस्य
तत्पक्षे उपनयैकवाक्यताविरहेणावयवान्तरोपस्थापितार्थान्वितस्वार्थबोधकवि-
भक्तिमत्त्वाभावाद्यावृत्तसङ्गतेरिति वाच्यम् । चैत्रपचति धाककृतितामग्री-
मत्त्वादित्यादौ पाककृत्यादिसाध्यकप्रतिज्ञाया हेत्ववयवस्वपञ्चम्युपस्थाप्य हेतु
त्वान्वितस्वार्थबोधकाख्यातविभक्तिमत्त्वामतिव्याप्तिवारणाय साध्याविषयक-
त्वोपादानस्यावश्यकत्वात् । प्रथमरीत्या साध्याविषयकत्वं निर्वचनस्याननुपप-
न्न इव अनुपपन्नपक्षेऽपि न सम्भवात् अननुपपन्नपक्षे एवैव विवक्षा अनुपपन्नपक्षे
उदाहरणप्यस्वविशेषणेनानुपपदोक्तोदाहरण वारणीयमित्यपि वदन्ति ।

साध्यघटितार्थबोधकोक्तहेतावबोधाति हेतुविभक्तिमदुक्तोदाहरणे
ऽतिव्याप्तिश्च प्रकाशान्तरेण वारयता मवमाह । केचित्त्विति । निगमनं
हेतुविभक्तिमत्त्वनैसत्यादतिव्याप्तिवारणाय अभियतान्तम् । हेतुत्वस्यापि
साध्यबोधकोक्तहेतुवृत्तितया असम्भवइति असामानाधिकरण्यमुपेक्ष्य अनिय-
तत्वनिवेशः । उदाहरणोपनययोस्ताध्याबोधकयोरपि सम्भवादुदाहरणोपनय-
सामान्यवारणाय नियतान्तम् । हेतुविभक्तिमदर्थितोदाहरणवृत्त्युदाहरणत्वमा-
दायतिप्रसङ्गवारणाय सामानाधिकरण्यमुपेक्ष्य नियतत्वनिवेशनम् । विभक्ति
मरामनुपादेयं हेतुत्वप्रतिपादकपदवत्त्वैवत्यनिवेशेनैवानतिप्रसङ्गात्
हेतुत्वप्रतिपादकपदवत्त्वैवत्यर्थमातिपादकविभक्तिमत्त्वनैसत्ययोर्बेकाहिक—
मुपादानं वा । तत्र च द्वितीयकल्पो विशेषणविभक्त्यनिर्णयत्वमता-

[म] हेतुत्वप्रतिपादकविभक्तिमन्यायावयवत्वं वा ।

[दी] तच्चिन्त्यम् । हेतुत्वप्रतिपादकेति विभक्त्यर्थहेतुत्वविशेषकान्वयबोधजन-
कन्यायावयवत्वमर्थः । हेतुत्व प्रमेयमित्यादिप्रतिज्ञावारणाय विभक्त्यर्थेति ।
तस्मादितरेभ्यो भिद्यत इत्यादिनिगमनवारणाय हेतुत्वेति विशेष्येति च ।
घटो दण्डात् वद्विधमादित्यादिका न प्रतिज्ञा । तदवृत्तेरनदात्मनश्च तद्वर्ग-
व्यापकत्वायोगात् । सम्प्रदायविरोधाच्च । तेन तत्रत्य निगमने नातिप्रसङ्ग-
इति भावः ।

भिप्रायेण । उदाहरणविशेषत्वमादायान्नादाहरणेऽतिप्रसङ्गवारणायवयव-
तावच्छेदकेति चिन्त्यमिति चिन्तावीज पूर्ववत् । यथाश्रुतप्रतीताद्वितीय-
लक्षणार्थस्य निगमनसाधारणतयाऽयन्त्यावच्छेदे विभक्त्यर्थेति विभ-
क्तिजन्यहेतुत्वोपस्थितिद्वारा हेतुत्वपुरुषविशेष्यकशाब्दधीजनकन्याया-
वयवत्वमित्यर्थः । तेन हेतुत्वे विभक्त्यर्थत्वविशेषणस्याव्यावर्तकत्वेऽपि न
क्षति निगमनवारणायेति तत्र तिङ्मर्त्यत्व विशेष्यत्व इति मय विशेष-
्येतीति हेतुत्वविशेष्यकत्वस्य सत्रापि सत्त्वेन मुख्यविशेष्यतापर्यन्तानिवे-
शन सत्तातिव्याप्तिरेवेति भावः । ननु घटो दण्डादित्यादिप्रतिज्ञाघटितघटादि-
पक्षकनिरूपकतासमगकदण्डादिनिष्ठहेतुतासाध्यकन्याया-तर्गत तस्य ह-
ण्डादित्पाकारकनिगमने अननुषङ्गपक्ष विभक्त्यर्थहेतुत्वविशेष्यक-
बोधजनकेऽतिव्याप्तिरत आह । घटोदण्डादिति ज्ञापकत्वरूपहेतुत्वस्यैव
प्रकृते निवेशनीयतया जनकत्वरूपहेतुत्व साध्यकप्रथमस्थलेनानिबन्धातिप्रसक्ति-
रित्येवो वद्विपक्षकधूमनिष्ठहेतुतासाध्यकस्थलांतरानुसरणम् तदवृत्तेरिति ।
तादात्म्यातिरिक्तवृत्त्यनियामकसम्बन्धेन व्यापकत्वानभ्युपगमादिति भावः ।
तादात्म्येन स्वस्य स्वधर्मव्यापकत्वसत्त्वादाह । अतदात्मन इति ।
तद्वर्मेति । तदवृत्तचर्मेत्यर्थः । ज्ञाप्यताया एव नवानमते पक्षस्य तया
ज्ञाप्यत्वसाध्यकतादृशपातिज्ञासम्भवत्येव तथाचासम्भववारणाय लक्षणस्य-
हेतुत्वपदेनापि तादृशस्य हेतुत्वरूपार्थस्यैव विवक्षणीयतया तत्रत्य निग-
मनऽतिव्याप्तितादवस्थमित्याशङ्क्याह सम्प्रदायविरोधाच्चेति

[म] उदाहरणप्रयोजकाकांक्षा जनकशब्दज्ञानजनकन्यायाव-
यवत्वं वा ।

साध्याविषयकज्ञानजनकहेतुपञ्चम्यन्तानुमितिपरशब्दं वा ।

। दी) उदाहरणेति कचिजिज्ञासानुत्पावेऽपि तद्योग्यतासत्त्वात्वाति ।

अनुक्तोदाहरणस्थलेऽपि तादृशस्वरूपयोग्यतासत्त्वात्तद्वारणाय न्यायावयवेति ।

उदाहरणत्वं चेदं न न्यायावयवत्ववर्गम् । वैयर्थ्यात् साध्याविषयकेत्यादि

अयं न दण्डात् दण्डसंबोधाजन्यद्रव्यत्वादित्यादौ प्रतिज्ञानिगमनयोर्वारणाय

साध्याविषयेत्यादिव्याख्यातार्थकम् । उपनयविशेषवारणाय हेतुपञ्चम्यन्तेति ।

न्यायानन्तर्गतस्य धूमादित्यादिवाक्यस्योदाहरणप्रयोजकजिज्ञासोपधायक-

त्वविरहेऽपि तत्स्वरूपयोग्यतामादायातिव्याप्तिं प्रसज्य न्यायावयवत्वद्वलं

सार्यकीचिकीर्णजनकपदस्य स्वरूपयोग्यतापरत्वं स्फुटयति । कचिदिति ।

अभ्युपेक्ष्य फलोपदाननिवेशेऽपि न्यायावयवत्वनिवेशनमावश्यकमित्याह ।

उदाहरणत्वं चेति वैयर्थ्यात् । प्रयोजनान्तराभावात् । तथा च

यत्रोदाहरणान्तरेव प्रयुक्तं तत्रा'पुदाहरणप्रयोजकजिज्ञासाफलोपदानसम्भवे-

नातिव्याप्तिवारणाय न्यायावयवत्वनिवेशनं जनकपदस्य फलोपदानपरत्वेऽ

प्यावश्यकमेवेति भावः । चतुर्थलक्षणे प्रसिद्धप्रतिज्ञानिगमनयोस्तसाध्यावि-

षयकत्वविशेषणम्यावृत्तिर्न घटते पञ्चम्यन्तत्वाभावादिति पञ्चम्यन्ततद्विशेषे

तस्यावृत्तिमाह अयं न दण्डादिति । अयं दण्डादित्यादिप्रतिज्ञाया-

स्तम्प्रदायविरुद्धत्वं प्रागभिहितमित्यभावरूपकानुपादनम् । वह्निमान्वाहि-

सामग्रीमन्त्रादित्यादौ यथाश्रुतेरव्याप्तेराह-व्याख्यातार्थमिति । हेतुता-

वच्छेदकविशिष्टेत्यादिनेत्यादिः उपनयविशेषेति । साध्याविषयकबोध-

जनकाभावसाध्यकत्वतिरेक्युपनय इत्यर्थः । उदाहरणस्य च पञ्चम्यन्तस्यापि

सम्भवात्तद्वारणयोदाहरणान्यत्वस्य निवेशनीयतया तत्र यत्रोदाहरणसा-

मान्यवारणसम्भवादुपनयपर्यन्तानुपादनम् । धूमादालोकाभावादित्यादौ

धूमादालोकव्यापकाभावप्रतिबोधिमानवमित्याद्युपनयेऽतिव्याप्तिवारकतया

[दी] हेत्विति हेतुत्वबोधकार्यक्रम । हेतुपञ्चम्योर्वैकल्पिकमुपादानम् ।
 उपनयस्य चान्तेऽनुमन्धीयमाना प्रथमैवान्त । एव दण्डादित्यादे स्वपरस्यापि
 दृष्टान्तस्य पञ्चम्यन्तत्वे अन्वयायोगात् । कस्यचिद्व्यतिरेकजोदाहरणस्य पञ्च-
 म्यन्तत्वसम्भवे तु तद्वारणपूर्वम् । अत्र चार्थवद्भागस्य हेतुपञ्चम्यन्तत्व बो-
 ध्यम् । तेन निरर्थकनभिलन्ने वद्विप्रभात इत्यादौ नान्यासि ।

अन्तपदमायक्यबोध्यम् । उपनयस्य कस्यचिदपि पञ्चम्यन्तत्वात् सम्भावेतु
 पदवैयर्थ्यमाशङ्क्याह— हेतुत्वबोधकार्यमिति हेत्विति तादृशार्थक-
 हेतुपदस्य पञ्चमीपदस्य च वैकल्पिकमुपादानमित्यर्थ । तथाच हेतुत्वबोध-
 कन्तत्वं पञ्चम्यन्तत्वं पृथङ्निवेद्य लक्षणद्वय करणीयमित्यर्थ । नन्वेव प्र-
 थमलक्षणे हेतुत्वपक्षके नद्वोषकेर पदान्तोपनयेऽतिव्याप्तिरित्यत आह—
 उपनयस्य चेति । श्रूयमाणविमक्त्यन्तत्वाभावादनुसन्धीयमानेति । तथा च
 तस्य हेतुत्वबोधकान्तत्वाभावादेव नातिव्याप्तिरिति भाव । ननु द्वितीयलक्षणे
 अयं न गुणो द्रव्यासम्भवतत्वादित्यादौ यथा दण्डादित्यादिस्वपरपञ्चम्यन्तपद
 घटितदृष्टान्तशालिनि व्यतिरेकमुदाहरणे अतिव्याप्तिरित्यत आह एवमिति ।
 दृष्टान्तस्येत्यत्रानुसन्धीयमानप्रथमैवा-त इत्यनुपपत्त्ये— अन्वयायोगादि-
 ति । प्रथमान्तत्वं विना समानविमक्तिकत्वाभावेन तादृशशाब्दबाध प्रथ-
 मा-तपदोपस्थाप्य साध्याभाससाधनाभाववदभेदा-वयानुपपत्तेरित्यर्थ ।
 नन्वेवमपि अयं न घटोदण्डाज यत्नात् यो घटस्सदण्डादित्यादौ उदाहरणे
 लक्षणद्वयातिव्याप्तिर्दुर्वैव साध्याविषयकबोधजनकत्वात् पञ्चम्यन्तत्वाच्च-
 त्यत आह कस्यचिदिति पूर्ववदिति । अत्रयथाऽपि पस्थापितार्था-
 निवृत्तस्वार्थबोधकत्वोदाहरणान्यत्रयोर-यस्यविशेषणेनेत्यर्थ । ननु पञ्चम्यास्त-
 सिरित्यत्र पञ्चम्या इत्यस्य पञ्चम्यन्त इत्यर्थकनापक्षे पूर्वतो वद्विप्रभात
 इत्यादौ इत्ययस्य हेतुपञ्चम्यन्तताविरहाद-व्याप्तिरित्यत आह अत्रचेति
 हेतुपञ्चम्यन्तत्वमिति हेतुत्वबोधकान्तत्व पञ्चम्यन्तत्व चत्यर्थ ।
 अर्थवद्भागस्येति । स्वघटकार्थवद्भागपूर्वत्वाभाववद्धेतुत्वबाधकादिघटित-
 त्वमेव तदन्तवामह विवक्षितमिति भाव अर्थवत्त्वमाकाशानिर्नाहक वम् ।

[म]प्रतिज्ञावाक्यधीजन्यकारणाकांक्षानिवर्तकज्ञानजनकहेतु-
विभक्तिमहाक्यत्वं वा ।

[श्री] पञ्चम्यादेः तत्सिलाद्यादेशत्ववादिनां नये तु नानुपपत्तिरित्युच्यते ।
केचित्तु । हेतुपञ्चम्यन्तत्वं हेतुत्वप्रतिपादकपदशालित्वं पूर्ववत् ।

तत्सिलं विनापि तत्पूर्वपञ्चम्येव प्रकृतान्वयबोधोपबिक्काकाङ्क्षानिर्वाहात् न
तत्सिलादेराकाङ्क्षानिर्वाहकत्वं न तु किञ्चिदर्थवाचकत्वं तत्सिलादेरवाचक-
त्वेऽपि तद्वदकप्रत्येकवर्णानां वाचकत्वात् एकाक्षरकंशे सर्वेषां वर्णानां
वाचकत्वबोधनात् उक्तसूत्रे पञ्चमीपदस्य पञ्चम्यन्तत्वमपि सम्भवसीत्याम-
प्रायेण यथाश्रुतस्यैव साधुतां समर्थयति । पञ्चम्यादेरिति आदिपदाभ्यां
सप्तम्यादेशत्वविशेषा परमहः नानुपपत्तिरिति तथापि तत्सिल एव हेतुत्व-
प्रतिपादकत्वात् पञ्चमीत्युच्यते भावः । तत्सिलादेः पञ्चम्यन्तत्वप्रतिपादके
उक्तहेतावन्वाप्तिवारणाय पञ्चम्यन्तत्वमविवक्षता यतमाह केचित्त्विति
हेतुत्वप्रतिपादकपदशालित्वमिति । तथा च पञ्चम्यन्तत्वानिवेशा-
त्प्राप्तः पञ्चम्यन्तत्वप्रतिपादकेऽपि न तदन्तत्वावस्थाप्तिरिति भावः । ननु हेतुत्व-
प्रतिपादकपदस्यान्तत्वाविवक्षणे दर्शितव्यनिर्देशमुपनये अतिव्याप्तिताद्-
वत्त्वमित्यत आह — पूर्ववदिति । प्रकृतसाध्यान्वितत्वार्थबोधकतादृश-
पदशालित्वरूपमित्यर्थः । एवं च प्रथमलक्षणे सादृश्यावबोधकविभक्ति-
शालित्वं सत्त्वाविषयकधीजनकत्वं च निरुक्तविशिष्टविषयतावद्भिन्नतमाध्य-
निषयताशून्यधीजनकत्वरूपं निवेष्ट तत्र तु सादृशहेतुत्वप्रतिपादकपदशालि-
त्वं साध्याविषयकज्ञानजनकत्वं च निर्वहणमात्रमविवक्षितं प्रविष्टमिति भेद-
इत्यवधेयम् । पूर्वोक्तवद्विमानित्यादिन्यायान्तर्गमनप्रतिज्ञादेशोपपत्त्या-
विषयकज्ञानजनकताशालिनोपपत्त्याय हेतुत्वप्रतिपादकपदवादानम् । बह्वे-
द्रव्यवशात् बहिमान् हेतुत्वं समेयमित्यादिन्यायान्तर्गमनप्रतिज्ञादावति-
व्याप्तिवारणाय विशेषणपथा साध्यान्वितत्वविषयज्ञेऽपि सुन्दरवशुनिर्माण-
पथा पूर्वोक्तवद्विमानित्येव द्वातेत्यादिवारणाय तदावदवकत्वम् । न चैवम-

[१६] साध्याविषयकबोधजनकत्वस्य इतरनैरपेक्षेण प्रकृतहेतुत्वविशिष्टसाध्य-

प्यालोकाद्वह्निमतस्तथर्था पर्वतो वह्निमानित्यादावतिष्ठासिर्दुर्बारेव तत्रापि
विवक्षणीयप्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्ट हेतुता विशिष्टसाध्यविष-
यकज्ञानजनकत्वस्याक्षतत्वादिति वाच्यम् । हेतुत्वप्रतिपादकेत्यस्य प्रकृतहेतु-
तावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्टहेतुत्वप्रतिपादकार्यकत्वात् । यथाश्रुत सा-
ध्याविषयकज्ञानजनकत्वं अथ वह्निमा-वह्निभामग्रीमन्त्रादित्यादिन्यायस्थले
हेत्ववयवे अन्वयात् पूर्वनिरुक्ततन्निवेशे च साध्यान्वितस्वार्थबोधकहेतुत्व-
प्रतिपादकपदशालित्वविशेषणे हेतुत्वप्रतिपादकेत्यस्य वेद्यर्थं प्रतिज्ञाया
निरुक्तसाध्याविषयज्ञानजनकत्वाभावादेव वारण्यदतस्तसाध्याविषयकज्ञान
जनकत्वम यथा निर्वक्ति साध्येति । एव च पर्वतोवह्निमानित्यादि
प्रतिज्ञायास्तसाध्याविषयकज्ञानजनकत्वेऽपीतरनैरपेक्षेण हेतुत्वविशिष्टसाध्य-
विषयकज्ञानजनकत्वस्य साध्याविषयकेत्यादिनाऽवारणात् हेतुत्वप्रतिपाद-
कत्वं पदविशेषणमर्थवद्भवति हेत्ववयव्यापि प्रतिज्ञामहकारेण हेतुत्ववि-
शिष्टसाध्यविषयकज्ञानजनकतया असम्भववारणायेतरनैरपेक्षेणेति ।
स्वाघटकपदामहकारेणेत्यर्थः अजनकेत्यस्य प्रतियोगिविशेषणम् । तथा च
स्वेतरावयवजन्यहेतुत्वविशिष्टसाध्यविषयकज्ञानजनकत्वमिति
समुदायार्थः । जनकपदस्य जनकतावच्छेदकत्वमप्यस्य अयसमुदायत्व-
काभायेतरनैरपेक्षेणेति । हेत्ववयस्य प्रतिज्ञामहकारेण तादृशबोधजनकत्वेऽ-
पि तादृशवर्मपर्याप्तचाग्रयसमुदायमदस्याक्षततया इतरनैरपेक्ष्यापेक्षेऽपि
लक्षणसमन्वयात् अथ धूमाद्वाहिमान धूमाद्वाहिवताऽन्यत्रावर्तमानवर्मा-
दित्यादिहेतोर्धूमनिष्ठहेतुताविशिष्टसाध्यज्ञानजनकत्वस्य सप्रदाय प्रकृतेति
प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नावशिष्टेत्यवकम् । प्रकृतहेतुतावच्छेदका
वच्छिन्नहेतुविशिष्टहेतुत्वमितराविशेषणतया अवगाहिना एव ज्ञानस्येतर-
निरपेक्षहेतुत्ववयेन जननात्तादृशहेतुत्वप्रकारकज्ञानमामान्याजनकत्वस्यैव
व्यवसायसाधारण्यात् साध्याशोपादानमनर्थकमिति नत्परित्यजति ।

[म] पञ्चम्यन्तलाक्षणिकपदवदनुमिति परवाक्यत्वं वा ।

[दी] विषयकज्ञानजनकत्वं साध्यं चेह नविवक्षितम् । वैयर्थ्यादित्याहुः पञ्चम्यन्तेति । अनुमितिपरवाक्यत्वमश्वयत्वं हेतुत्वादौ पञ्चमीलाक्षणिकी । वृक्षादिभजत इत्यादौ लाघवेनावधित्वे अवधिमत्त्वेवाशङ्कत्वात् ।

साध्यंचेति । अत्र साध्यान्वितस्वार्थबोधकत्वनिवेशेऽपि हेतुत्वपक्षकोप-
नये साध्यान्वितार्थबोधे स्वजन्यत्वनिवेशे अनुपपन्नपक्षे साध्यान्वितपक्षबोध-
स्योपनयान्मयतया तद्वारणेऽप्यनुपपन्नपक्षे दिगमनोपस्थापितसाध्यान्वितहेतु-
स्वबोधकत्वं पदशालिष्यविन्यासिः । नच हेतुतावच्छेदकावाच्छिन्न हेतुविशिष्ट-
हेतुत्वप्रतिपादकपदशालिरवनिवेशेनान्न तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । गोत्वा-
भावविशिष्टहेतुत्व साक्षाभाववत् गोत्वामावादित्यादिन्यायान्तर्गतोपनये
तथाप्यतिव्याप्तेरवारणात् अनुपपन्नपक्षेऽप्युक्तन्यायान्तर्गतप्रतिज्ञाधामति-
व्याप्तेश्च विशेषणतया साध्यान्वितस्वार्थबोधकत्वं निवेद्य तद्वारणे साध्या-
श्ववैयर्थ्ये अनुपपन्नपक्षेऽप्युपनयस्थं पदार्थस्य कुत्रापि विशेषणताविरहात्
पदान्तरोपस्थापितेन प्रकृतहेतुना साक्षाद्विशेषितहेतुत्वप्रतिपादकपदशालित्वं
निवेद्योक्तविशिष्टहेतुत्वपक्षकप्रतिज्ञोपनययोः वारणेऽपि प्रकृतहेतुत्वविशिष्टा-
विषयकज्ञानजनकत्वनिवेशेनैवोपपत्तौ नन्वप्यस्यास्येतरनेरवेषेणेत्यभिधा-
नत्वाकिञ्चिदस्त्वमित्यस्वरतः— पञ्चमा लाक्षणिकत्वं व्यवस्थाप्य तद्व-
ारणेन निगमनेऽतिव्याप्तिं प्रसक्तयन् पञ्चम्यन्तपदं सार्थकयति हेतुत्वादा-
विति । हेतुत्वं जनकत्व आदिना ज्ञापकत्वपरिमहः जनकत्वोपादानं
दृष्टान्तविषया । गुरुभरीरं तल्लियःनाश्रयत्वे सति तज्ज-यविभागाश्रयत्व-
रूपमपादानत्वं वा दृष्टान्तविषया आदिपदमाद्य हेतुत्वं ज्ञापकत्वमेव । तर्हि
कुत्र तच्छक्तिरित्यपेक्षायामाह— वृक्षादिति इत्यादौ इत्यादिवाक्यस्थ-
पञ्चमी प्रातिपाद्ये । यिनिगमन्याविरहं निराकरोति लाघवेनेति । वृक्षादि-
निपादवित्त्वस्य निरूपकत्वादिसम्बन्धेन विभागे अन्वयसम्बन्धेऽपि न वृक्षादि-

वच्छिन्नस्पन्दस्पर्शान्तरजात्यवच्छिन्नो वा पतत्यर्थः । उभयत्र वृक्षादि-
निष्ठविभागजनकत्वं पञ्चमीऽभ्यसेवेति प्रवृत्तिनिमित्ततापवाद्विभाग एवैत-
स्याः शक्तिरित्यर्थः । नन्वेवं जनकत्वं कुतो लब्धं तदन्तर्भावेण शक्नो-
च न ह्यपक्त्वाद्यपेक्षया जायवमित्यत्र आह जनकत्वं चेति अथ पत्रादेः
स्वनिष्ठविभागानुकूलक्रियाश्चयत्वाद्द्विभागमात्रस्य पञ्चम्यर्थेस्वे स्वस्मात्पत्रं
पततीत्यादेरपि प्रयोगस्त्यादिति भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसहित एव
विभागः पञ्चम्यर्थो वाच्यः स्वनिष्ठक्रियायास्वनिष्ठविभागजनक-
त्वेऽपि स्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वविरहात्शोकादिप्रसङ्ग
इति कुतो जायवमिति चेन्न । भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे
लक्षणयैवोपपत्तौ तदन्तर्भावेण शक्नोत्तरूपनादेति तात्पर्यवशाच्छ-
यलक्षणार्थयोरपि युगपदन्वयोपगमादिति लक्षणार्थभेदप्रतियोगितावच्छे-
दकत्वविनिर्मुक्त्येन पञ्चम्या विभागाद्योपकल्पव्युत्पत्तेर्न विभागमात्रतात्पर्ये-
ण स्वे स्वस्मात्पततीति प्रयोगप्रसङ्गः । अथवा केवलविभागे पूर्वपूर्वप्रयोगा-
मावादेव न पयोधः । यस्तुतो भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य पञ्चम्यर्थेऽपि
वृक्षात्पत्रं पततीत्यत्र पत्रात्पत्रं पततीति प्रयोगो दुर्वाहः पत्रान्तरनिष्ठभेदमाश्रय-
ततः प्रत्येतन्मस्य पत्रनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सति पत्रनिष्ठविभाग-
जनकत्वस्य पत्रनिष्ठक्रियायामवाचात् । नच भेद एव पञ्चम्यर्थः तस्य स्व-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वात्स्वनिष्ठविभागजनकत्वेन भवसम्बन्धेन क्रियाम्बवो
वाच्य इति नोक्तातिप्रसङ्गः तत्पत्रनिष्ठक्रियावच्छिन्नप्रतियोगिताकमेवाभय
पत्रान्तरनिष्ठविभागजनकतावात्तरात्रक्रियायामसत्त्वेन तस्या उभयसम्ब-
न्धेन पत्रान्तरान्वितेन वाच्यमिदं वाच्यम् । पत्रान्तरनिष्ठतत्क्रि-
यावच्छिन्नभेदस्य वृक्षेऽपि सत्त्वेन तद्भेदाद्यवृक्षनिष्ठविभागजनकतावात्त-
त्क्रियाया सत्त्वेन पत्रान्तरनिष्ठभेदस्योक्तसम्बन्धेन तत्क्रियाम्बवयोग्यता-
या अशक्तेः अधिकरणभेदेनाभावभेदाभावात् । अथ पत्रादेस्तत्राभेदता
सम्बन्धेन पत्रविशिष्टभेद उपतिष्ठते विशिष्टस्यैव च स्वाश्रयनिष्ठविभागजनक

[दी]अत्र पञ्चम्येति लाक्षणिकविशेषणम् । तस्मादित्यत्र च तत्पदे न लक्षणा ।

तद्वदितो मयसम्बन्धेनाप्यथ विशिष्टस्याधिकरणमेव विशिष्टनिरूपितपर
 म्प्रासम्बन्धघटक पत्राधेयत्वविशिष्टस्यैव चाधेयतासम्बन्धेन पत्रवि
 शिष्टस्याधिकरण विशेषणीभूतपत्रमेव न तु वृक्ष अतो नांक्तो मयसम्ब
 धेन पत्रविशिष्टभेदस्य तत्क्रिया वययोग्यता । भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे
 वल्लभायै स्वपदेन पत्रान्तर्विशिष्टभेदस्यैवोपादेयत्वात् तदुपादाने तदाश्रय
 पत्रा तरविभागजनकत्वस्य तत्क्रियायां घटपितुमशक्यत्वादिति चेत् तर्हि विभा
 ग एव शक्तिरस्तु तस्यैवाधेयतासम्बन्धेन प्रकृत्यर्थविशिष्टस्य स्वात्माश्रय
 निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसहितजनकतासम्बन्धेन तत्क्रियायामन्वय
 ठोयता तावताप्युक्तस्थले पत्रात्पत्र पततीति प्रयोगशरणसम्भवात् आधेयतया
 अत्रविशिष्टविभागजनकत्व तत्क्रियायास्तद्वद्विशिष्टाश्रयताप्रतिष्ठभेद
 प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य तत्क्रियायां प्रमाणादित्यस्य अधिकेन । अत्र ज
 नकतासम्बन्धस्य वृत्त्यनिवामकतया पूर्ववदाकाशात्पतति न वृक्षादित्या
 दावनुपपत्तिरिति विभागजनकत्वमेवार्थो वाच्य इति क लाघवमित्यस्वरस
 अत इति । निगमनस्यायतस्मादिति पञ्चम्या लाक्षणिकत्वाग्निगमनवार
 णायति शब्द । पञ्चम्यन्तेति । तथा च पञ्चमीपदस्य पञ्चम्यन्तत्वा
 भाषाज्ञानिन्वासिरिति भा । नन्वेवमपि पञ्चम्यन्तत्वादस्य तादृशधूमादि
 पदवद्धूमादिज्ञाने लाक्षणिकत्वादुर्ध्वरेव निगमनानिन्वासिरत आह ।
 तस्मादित्यत्रेति । तत्पदे न लक्षणेति । न धूमादिज्ञाने शान्तिविरह
 इत्यर्थे । तन् तत्पदशक्यधु । दिना तज्ज्ञानस्य सम्बन्धसत्त्वात् लक्षिज्ञानशून्य
 काल अकथसम्बन्धप्रहात्पदान्तरस्येव तत्पदस्यापि तादृशार्थबोधकताया
 अशक्यतापत्त्याच्च तत्पदे लक्षणमास्तथा बोधकत्वस्य च दुरपवदक
 तेऽपि न क्षति लक्षणे च लाक्षणिकत्व शक्यार्थानात्पर्यरहित्य अत्र निग
 मन तत्पदस्य तात्पर्यविषयीभूतधूमज्ञानलाक्षणिकत्वेऽपि नातिन्वासिरित्यव

[दी] शक्त्यैव तादृशज्ञानोपस्थितिसम्भवात् । पर्वतो वह्निमान् वह्निसामग्री-
मान् वा तस्मादित्यादिकस्तु न प्रयोगः । सम्प्रदायविरोधादिति वदन्ति ।
यत्तु । हेत्वन्वयानुरोधात् वह्निमानित्यादावपि ज्ञानलक्षणेति । तदसत् ।

येयम् । शक्त्वैवेति । तत्पदस्य वक्तृबुद्धिस्थवाचकत्वाद्धूमादिज्ञाने
तात्पर्येण च प्रकृते तत्पदप्रयोगेण ज्ञानस्य वक्तृबुद्धिस्थताया आवश्यकत्वात् ।
विक्षिप्तहेतुज्ञानस्याप्रका तत्वेऽपि न क्षतिरिति भावः । नन्वेव तत्पदेन यत्र
हेतुनिर्देशः तत्र पञ्चम्यन्तलाक्षणिकपदभावादलयातिरिक्त्यत आह- पर्वत-
इति । वह्निमान् तस्मादित्यत्र हेतुभूतधूमादेरप्रका-तत्वाद्धेतो प्रका-तत्व-
रक्षायै वह्निसामग्रीमानिति । अत्र वह्नि-पहेतो. प्रका-तत्वेन तत्पदेन स्फुट-
तरतः परामर्शानिति भावः । सम्प्रदायानुरोधेना तथा प्रयोगो दुर्वारपदे-
त्यत्र लक्षणे वदन्तीत्यस्वरस सूचिनः । प्रतिज्ञास्यसाध्यवाचकपदस्य ज्ञान
लाक्षणिकत्वात् प्रतिज्ञायागपि पञ्चम्य-तत्पदव्यावृत्तिः सम्भवतीति मतमुप-
न्यस्य दुषयति यत्त्विति । अथवा निगमनस्य बहुधादिपदस्य बहुधादि-
ज्ञाने लाक्षणिकतया तस्मादिति पञ्चम्या जनकत्व जन्यत्वार्थः । तथा
च पञ्चमीमादाय निगमनेन व्यावृत्तिरुच्यते अवधित्वादेरिव जनकत्वादेरपि
स्वरूपसम्बन्धरूपतया विनिगमकाभावेन जन्यत्वस्यापि वाच्यत्वेन पञ्च-
म्याऽलाक्षणिकत्वादिति वादिनो मतं दूषयति । यत्त्विति । एवञ्चामे ज-
न्यत्वे शक्तावपि ज्ञाप्यत्व लक्षणेवेत्युपसंहारसमञ्जस्यते । हेत्वन्वयानुरो-
धादिति । हेत्वनुशिष्टपञ्चम्या जन्यजनकमव एवार्थः न तु ज्ञाप्यज्ञाक
भावः-“हेतुर्ना कारण बीजमि”ति कोशाद्धेतुकारणपदयो पर्यायतास्थिते. ज्ञा-
पकार्यकताया हेतुपदस्य काशादवदर्शनात् । तथा ॥ प्रातर्ज्ञास्यबहुधादिपद-
स्य मुख्यार्थपरत्वे मुख्यार्थस्य बहुम्यानेर्भूतज्ञानाद्यजन्यत्वेन ज्ञाने लक्षणा-
विना पञ्चम्यार्था मयानुपपत्तिरित्यादिति भावः । ज्ञानलक्षणा ।
बहु-यादिज्ञानलक्षणा, तत्पदे च तस्य विषयता सम्भवं पदं मनुष्यं ज्ञान-

[दी] पक्षस्या ज्ञापकत्वे ज्ञाप्यत्वे वा लक्षणेयैवोपपत्तौ तत्र लक्षणाया माना
मानात् । अत एवोक्तमावृत्तौ सैव पतिज्ञेति ।

विषयतापर्यन्तमेव वा वह्न-यादिपदार्थ इति भाव ज्ञापकत्व इति । प्रकृ
त्यर्थवृत्तिकर्मत्वादीना सुबर्णतावादिमाचो नमतेन ज्ञाप्यत्वेति । न-य
मतेन । तत्र बह्वादिपदे । लक्षणायां । लक्षणा निर्वाहकतात्पर्ये ।
मानाभावादिति । ज-यजनकभावस्य पक्षस्यर्थत्वेऽपि तल्लक्षणाकताया
व्यावश्यकत्वात्तत्रैव ज्ञानान्तर्भावोपापत्तायुभयत्र लक्षणाया अयुक्तत्वादिति
भाव । न च सुविभक्तेरानुशासनिकातिरिक्तार्थेन लक्षणा अनुशासन विनापि
तल्लक्ष्यार्थे विभक्तेस्माधुत्वे कर्मत्वादिरूपलक्ष्यार्थे पञ्चाद्यनुशासनवैयर्थ्यादिति
कथमेतदिति वाच्यम् । हेताविति तृतीयबोधकसूत्रस्य हेतुपदस्य कारण
ज्ञापकोभयपरतया तदनुवृत्तिमत्ता 'विभाषागुणऽस्त्वियमिति' सूत्रेण ज्ञापक-
त्वेऽपि पक्षस्या अनुविष्टत्वात् । यद्यपि तत्र गुणपद न वैशेषिकसिद्धगुण
पर पुण्याभावात् सुखीत्यादी पक्षस्या अनुपपत्तिरिति पराशितपर तत् परा
श्रितत्वस्य साध्यवदधिकरणाश्रितत्वं तथा सति उक्तस्थले पुण्याभावप्रयोज्य
सुखाद्यभावाश्रयवृत्तितया तत्प्रयोजकत्वात्पक्षस्युपपत्ते तथा च ज्ञानकरण
ताव निमित्ते धूमादिपदार्थज्ञानरूपहेतु साध्यवति न समवायादिना वर्तते ।
तथापि विषयतमैव तल्ल वृत्तिरिति नानुपपत्ति । एवं सति धूमज्ञानाद्वह्नि
मानिति प्रयोगस्तथादिति तु न देश्यम् । ज्ञापकताबोधकपक्षस्य तत्तत्तदर्थ
वाचकपदस्य तत्तदर्थज्ञान एवानादितात्पर्यात् धूमज्ञानपदस्य धूमज्ञानज्ञान एव
तात्पर्यात् । ज्ञानज्ञाप्यत्वस्य पक्षस्यर्थमनागत च ज्ञानविषयधूमादिरूपहेतो
प्रयोगादिनैव साध्यपदाश्रित्यतस्त्वं ज्ञानुपपत्तिरिति चोऽपि प्रतिज्ञास्त्यवह्न-यादि-
पदस्य मुख्यार्थपरत्वे मणिकृतोऽपि स्वरस दर्शयति अत एवोक्तमिति ।
आवृत्ताविति । तेन म-येन पुनरनुसन्धीयमानस्य प्रतिवादिवाक्यसह
कारेण मध्यस्थसञ्चयजनकस्य पूर्वोक्तसाध्यवद्विभाषकत्वादिवैयर्थ्यस्य
प्रतिज्ञात्वमभ्युपगत तत्र च वह्न यादिपद न नञ्ज्ञानादपर तथा मति विषय

(२०) अत एव व्यावर्तने यतो द्रव्यं गुणाः कर्मत्वत्र हेतुत्वे यथासम्भवमुपादा-
कत्वा ज्ञापकत्वं भवेति । अत एव लोके किं बहूनिमदिति पृष्टे तद् गृहं
बहूनिमदित्युच्यते इति ज्ञाता प्रत्यक्षादित्युत्तरं । नहि तत्र ज्ञाने
प्रश्नः । येन लक्षणया ज्ञानेनेत्यर्थः ।

संज्ञाव्यवस्थामभ्यासिपतिपतिवाच्यत्वा । कोट्युपादित्यतिद्वारा मानसम्भ-
वाभ्यो अभ्यस्त इति सिद्धन्तिभिरपि बद्धिः पर्वतोऽभावे इत्यादित आकाशादि-
रदित्याद्युत्तरात्मनश्चानुदयेन धर्मिणि तत्तदभावे लोकोः प्रत्येकं शास्त्रार्थ-
जनकमाभ्यासयोगेन परस्परविरोधेन शाब्दबोधमनुत्वात् मानसम्भवाभ्यो ज-
न्मन् इत्युत्तरात् । अत एव मनिरादेर्निवृत्तये पर्वते बहूनिमदभावात् इत्यभिप्रायेः
प्रमाणोऽनवयमात् शाब्दशब्देन पर्वते बहूनिमदभावात् नहि प्रतीत्यभिप्रायेणापि
प्रथमं पर्वतो बहूनिमदिति भवो गतार्थपक्षे बहूनिमदस्य सर्वत्र ज्ञानपरत्वा-
त्सम्भवाभ्येति भावः । पर्वतानोपाध्याय नामपि पद्यस्या ज्ञातकत्वबोधकत्वे सं-
वादात् — अत एवेति । यथासम्भवमिति । समभिप्रायत्वाद्भावादि-
पक्षार्थं जन्मनित्यत्वे तत्तदस्य बोधनानुमोदनेत्यर्थः । नन्वावृत्तौ सैव मदि-
तेति मणिर्गुणोऽप्युपागमवादः नतु तत्र निमित्तः । मध्यस्थसंज्ञावारात्तो हेतु-
वाक्यसमभिप्रायत्वाद्भावादिनिर्देशस्य भावप्रशयिकत्वात् । हेतुत्वं यथा सम्भव-
मिदुपाध्यायस्य योऽपि पक्षोऽपि प्रतिपाद्य हेतुत्वं कचित्तु समभिप्रायत्वाद्भावा-
धर्मित्वपिन क्वचित् तद्वार्थान्तरपिन कारणत्वमित्यर्थः । योऽप्युत्तर-
मुपपदे लक्षणाऽनौचित्यमिति, तदपि शिथिलं ज्ञापकताया पद्यार्थत्वे
सूत्रार्थहेतुपदस्योपपत्तया वाक्यभेदापत्तेः । अनुशासनानुरोधेनोपपत्तौ लक्ष-
णाया एवाचित्वादित्यनो युक्त्यन्तरमाह । अतएवेति । जिज्ञासाप्रश्नः ।
पूमवत्यादित्युत्तरं चेति । प्रयुज्यते इति शेषः । उपपत्त्यभिप्रायंति ।
नहीति । ज्ञाने प्रश्न इति । प्रश्नस्य बद्धिः न हि ज्ञानपरमित्यर्थः । बहूरेव
जिज्ञासितत्वादिति शेषः । लक्षणया ज्ञानेनोत्तरयेदिति । श्रद्धार्थ-
ज्ञानप्राप्त्यर्थं वाक्यमित्यर्थः । अपि प्रश्नसमानविषयकत्वानुरोधः प्रयुक्त्यर्थ-

[दी] नवा परकीयमाविप्रश्नानुरोधादजिज्ञासिताभिधानम् । नवा कुतइति प्रश्ने
ज्ञातमित्यध्याहारः । मानामावात् ।

बहिर्परमेव तादृशोत्तर प्रयुक्तमिति शेषः । तथा च तत्र बहूनि कुतइति
धूमादिति च प्रश्नोत्तरवत्त्वयोर्ध्वे पञ्चम्यौ तदर्थान्वयानुरोधेन ज्ञापकत्व
ज्ञाप्यत्वे वा पञ्चम्यर्थो वाच्य इति भावः । ननु प्रथमप्रश्नानुरोधाद्वह्निपदस्य
बहिर्परत्ववत्कुत इति प्रश्नस्य पञ्चम्यर्थान्वयानुरोधात्तदुत्तरधूमादिति पञ्च-
म्यर्थान्वयानुगोपाय ज्ञानपरत्वमप्यविराधादकदा तत्र पञ्चम्यर्थान्वयेऽपि
बहूनि वाच्यमित्वा बह्निज्ञान बोधयित्वातीत्याभिप्रायेर्नैकपदप्रयोगे वाचका-
मावादत एव तथाविधोत्तरानुगोचेन नानार्थस्थले आशुतिरित्यत आह-
नचेति । परकीयमाविप्रश्नानुरोधादिति । तादृशप्रश्नान्वयितदु-
त्तरवाक्यद्वयस्य पञ्चम्यर्थान्वयानुरोधादित्यर्थः । अजिज्ञासिताभि-
धानम् । प्रथमजिज्ञासाऽविषयज्ञानप्रत्यायनेच्छया बह्निपदप्रयोग पर-
कीयत्वेन भावित्वेन च मध्यम कुत इति प्रश्नस्याज्ञानात् परकीयबह्निज्ञान-
हेतुजिज्ञासायाः अज्ञानेन बह्निज्ञानप्रत्यायनच्छाया प्रथममसम्भवारिनि
हेतुमूचनाय परकीयत्वभाविताभिधानम् । ननु तत्र ज्ञातमित्यध्याहारा
कुत इत्यादिपञ्चम्यर्थस्य ज्ञाने ऽवयो न तु बह्निपदज्ञानित्यत आह-
नचेति । प्रश्नस्यादस्य उत्तरवाक्यऽनुपपन्नस्य व्युत्पत्तिरिति तत्त्वज्ञानात्
इत्यत्र ज्ञातमित्यध्याहारेणैव धूमादित्यत्रापि ज्ञानावयवसम्भवात् तत्राध्या-
हारान्तरविरहऽपि न ज्ञातिरित्यत कुत इत्यस्यैव अध्याहारदर्शयित ।
मानामावादिति । पदार्थान्तरावयवस्य वक्तुरनभिप्रेतत्वाभिप्रायेऽपि बोध-
स्यानुमाचि कृत्वा तत्त्वज्ञानात्पदकल्पनासम्भवादित्यर्थः । इदं त्ववधेयम् ।
गृह बह्निमदिति प्रयोक्तुर्बह्निपदे ज्ञानतात्पर्यं कुत इति वाक्यज्ञानज्ञान
हेतुजिज्ञासाबोधेऽनुपपुक्त स्वाभिप्रायस्य स्वबोधाहेतुत्वात् कुत इति पृच्छक
पुम्बतात्पर्यस्यैव तत्रोपयोगात् । तथा च स्वजिज्ञासा बोधयितुकामस्य
कुतइति प्रयोक्तुः परपुक्तबहिरदोषस्यापितज्ञानमादाय कुत इति पञ्च-

मर्थान्वयबोधो यवस्वित्यभिप्राय ज्ञात्वैव प्रतिवक्ता प्रष्टुर्वह्निज्ञानहेतुजि-
ज्ञासा कुत इतिशब्ददनुषज्यमानस्वोक्तवह्निपदसहितान् ज्ञास्यति एवं गृहं
बहिमदिनि प्रयोक्तुः प्रथमं बह्निपदे ज्ञानतात्पर्यविरहेऽपि कुत इति प्रभा-
नन्तः प्रष्टुर्वह्निज्ञानहेतुविज्ञानाया ज्ञाने किमर्थवन्वह्निपदं प्रयोक्तव्यं
पूर्वं बह्निपदाङ्गभूषणोपस्थापितज्ञानमादायैव धूमादिति वाक्यं धूमज्ञाने
बह्निज्ञापकता बोधवस्वित्यभिप्रायवन्मवात् तज्ज्ञानेन धूमादिति पञ्चम्य-
र्थस्य ज्ञानान्वयो भविष्यतीति किमनुपपन्नम् । नहि प्रयोक्तृपुरुषस्यैकार्थ-
तास्यै पुरुषान्तरस्यान्वयार्थनात्यर्थविरोधि अन्यैरप्यन्वयतात्पर्येण प्रयुक्तान्यपि
पदान्यादाः । न्यार्थपरलोक्तस्य भोजिना निवन्धनात् । न वा स्वयमप्राथ-
मिकमन्यतात्पर्यमुदीच्यमपरतात्पर्यं विरुणद्धि बीजाभावात् । युज्यते च
वह्न्यादिपदस्य बह्न्यादिप्रकारकज्ञानविषयत्वे लक्षणा, साध्यान्वादि
जन्यज्ञानविषयत्वस्य पञ्चम्यर्थस्य गुणस्त्वावान् द्रव्यत्वादित्यादिप्रयोगस्य
दुर्वारनापातात् द्रव्यत्वादिज्ञाप्यत्वादेर्गुणाद्यावपि सत्त्वात्
साध्यवश्यकपदस्य लाक्षणिकत्वे पक्षाः वयि साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्य-
प्रकारकज्ञानविषयत्वरूपसाध्यवश्यकपदार्थे पञ्चम्यन्तार्थलिङ्गज्ञानप्रयो-
ज्यत्वावयवात् द्रव्यत्वादिप्रकारकज्ञानप्रयोज्यसत्त्वादिप्रकारकज्ञानविष-
यत्वस्य गुणादौ बाधेन कथितातिप्रसङ्गवाणसम्भवात् । नच जन्यज्ञान
विषयत्वरूपपञ्चम्यर्थस्य साध्यविशिष्टपक्षे ऽन्वयस्वीक्रियते सत्तादिरूप-
साध्यविशिष्टगुणादिरूपपक्षस्य च न द्रव्यत्वादिलिङ्गज्ञाप्यतेति नातिप्रसङ्ग-
बह्न्यादिमत्तपर्वतादेः द्रव्यत्वादिरूपसाध्यविशिष्टस्य पृथिवीत्वादिसाध्य-
त्वेऽपि बह्नादिदेशिष्टस्य न तथात्वमिति निषेधनावच्छिन्न एव पञ्चम्या-
ज्ञाप्यत्वबोधकत्वात् न पर्वतो बह्निमान् पृथिवीत्वादित्यादिप्रयोगः विषय-
ताया पर्याप्तिसम्बन्धेन विशिष्टेऽन्वयोपगमात् द्रव्यत्वादिरूपसाध्यवत्त्वेन
बह्न्यादिरूपपक्षतावच्छेदकविशिष्टपर्वतादौ पृथिवीत्वादिसाध्यत्वेऽपि न
क्षतिरिति वाच्यम् । एवमपि द्रव्यत्ववान् पर्वतो बह्निमान् धूमाज्ज पृथिवी-

दाहो दहनात् न जलात् जल स्पर्शवत् रूपात् न ग-भात् नापि शब्दादित्यादौ
 न नर्थांश्च यानुरोधात् अन्यत्वरूपहेतुमत्त्वं ज-वज्ज्ञानविषयत्वरूपज्ञाप्यरन्ध्र
 त्वादित्यादौ । न नर्था यानुपपत्तेर्दुर्भारत्वत् पृथिवीत्वज्ञाप्यतापर्याप्तपक्षि
 करणद्रव्यत्वविशिष्टपक्षधर्मौ बहुधादिरूपविशेषणान्तरावच्छिन्नेऽपि तज्ज्ञाप्य-
 त्वाविरहाम्भवत् । अस्म-मत्ते च तत्र पक्षताद्य-वयिनि बहुधादिप्रकारकज्ञान-
 विषयत्वे पृथिवीत्वादिरूपमिदं ज्ञानप्रयोज्यत्वस्य पञ्चम्यन्तार्थस्याभावात्-
 यात्तदभावस्य तथावाधेनानुपपत्तिविरहात् । एवं स ध्ये ज्ञाप्यत्वात्तदपक्षेऽपि
 उक्तप्रयोगानुपपत्तिर्दृष्टव्या बहुधादेरपि प्रमेयत्वादिना पृथिवीत्वादिसाप्य-
 त्वात् । यदपि प्रयोज्यत्वं सधमि-भाहृतपक्षनिष्ठपक्षानिरूपितसाध्यताव-
 च्छेदकावच्छिन्नविधेयता च स्वच्छन्दो लक्षणवा पञ्चम्यर्थ अ वयदनात्साध्ये
 पक्षाधे तत्तद्रूपेण हेतुज्ञाप्यतालाभ नन्मममि-भाहारम्यले च मिदं ज्ञान-
 विषयप्रयोज्यत्वरूपैकार्थस्य निरूपकविधेयत्वरूपापरपञ्चम्यर्थेऽभावे नञा
 मत्याप्यत इत्युच्यते, तदा साध्यतावच्छेदकपक्षतावच्छेदकादेर्द्विषयानादौ-
 रव साध्या-वयिनी पक्षविज्ञानानिरूपितविधेयता, पक्षा-वयिनी साध्य-
 विधेयतानिरूपितविधेयता वा पञ्चम्यर्थ इति विनिगमनाविरहः, एकपक्ष-
 र्थद्वये स्वच्छन्दो लक्षणा, पदद्वयस्यैव वा प्रत्येकमर्थद्वये लक्षणोत्पन्न को
 विशेष इति । प्रसक्त पञ्चम्या जनकत्वज्ञापकवार्थकत्वे न नर्थांश्च याम्यले
 अनुपपत्तिप्रदक्षणेन निराकुर्वन् ज-वत्त्वज्ञाप्यत्वात्कृता त्ववस्थापयति ।
 दाहो दहनादित्यादिना । ग-व-भाज्ञापकत्वं पक्षधर्मताविरहेण दाह-
 स्यात्तथात्वं व्याप्तेरपि विरहेणेति प्रदर्शनार्थमुपबोधादनम् । न नर्थांश्च
 यानुरोधादिति जनकत्वज्ञापकत्वयो पञ्चम्यस्य निरूपकतासम्भवा
 वच्छिन्नतामावाप्तिसध्या आश्रयतासम्भवावच्छिन्नतामावप्रत्यय एव दाह-
 र्थादौ स्वीकार्य तथा च तत्र जल-व-भावेन जनकत्वज्ञापकत्वयोरपि दहन-
 रूपादिनिष्ठयोरपि तथोरभाववत्त्वेन दाहो न दहनात् जल स्पर्शवत् रूपा-
 दित्यपि स्मादिभिमाव । नच दाहादिविशेषिजनकत्वादेरेवाभाव तत्र

जलादिरूपप्रकृत्यर्थे प्रतीयत इति वाच्यम् । प्रथमान्तार्थस्य पञ्चम्यर्थ-
विशेष्यतयैव शब्दात्प्रतीतेर्दाहादिविशेषितजनकत्वादिरूपप्रतियोगिन-
दशब्दादनुपस्थितस्य नञाऽभावबोधनासम्भवात् पञ्चम्यर्थस्य प्रकृत्यर्थान्व-
यपदार्थविशेषितस्यापि नञस्तमभिध्याहारस्थले भानोपगमे व्युत्पत्तिमेदादौ-
रवम् । सर्वत्रैव प्रकृत्यर्थे विमल्यर्थो विशेषणं तत्र निरूपकतया समभि-
व्याहृतपदार्थान्तरमिति चानुभवसिद्धप्रथमान्तपदार्थविशेष्यतामन्नेनासम्भ-
वदुक्तिकम् । इन्धनस्य दाहो दहनादित्यादौ तुल्यव्युक्त्या दहनादेर्दाहजन-
कत्वादिविशेष्यत्वबन्धिन्यनादेरपि दाहसम्बन्धादिविशेष्यतया इन्धनं दाह-
सम्बन्धि दहनो दाहजनक इत्यादि समूहात्म्यनबोधस्य स्वीकारेण वाक्यभेद-
प्रसङ्गात् । यत्रान्वयस्य दाहो दहन, जैतुदिन्धनस्य तत्रैतदिन्धनस्य दहो-
न दहनादिति प्रयोगानुपपत्तिश्चेति । अत्र वदन्ति । अन्यतायाः पञ्चम्यर्थ-
त्वे दाहो दहनात् परमाणुपरिमाणादित्यादिप्रयोगानुपपत्तिः । पारिमाण्ड-
ल्यस्य कार्यतामान्येऽजनकतया परमाणुपरिमाणादिविजन्मत्वाप्रसिद्धेः नवर्थे
प्रतियोगितया अन्वयासम्भवात्, दाहाद्यन्वदिनि अन्यत्वे प्रकृत्यर्थस्य
निरूपितत्वसम्बन्धेनाभावबोधोपगमे च वृत्तनियामकसम्बन्धावच्छिन्ना-
भावाभ्युपगमः, लक्षणया प्रकृत्यर्थनिरूपितत्वस्य प्रकृत्यर्थस्याभावाभाव्यो-
पगमेऽपि गमनं न परमाणुपरिमाणादित्यादौ जन्मत्वान्वययोगस्यानुपपत्तिः,
पारिमाण्डल्यनिरूपितत्वाभाववज्जन्मत्वभाववद्गमनमित्याकारिकायाः द्विधा
मज्ज्यावगाहिप्रतीतेरुपगमे च घटो न घटजनकान्दित्यपि स्यात् घटजनकाद्य-
निरूपितजन्यत्वाभावस्य घटादाववगाहात्, दण्डाद्यनिरूपितजन्यत्वत्वा-
च्छिन्नाभावस्य घटादौ बाधेन घटो न दण्डादित्यादेरनुपपत्तेश्च, गगनादे-
र्जन्यत्वममदशायां गमनं न पारिमाण्डल्यादित्यादिवाक्यस्यापेक्षकतापत्तेः
पञ्चम्यर्थजन्यतासामान्ये लक्षणया प्रकृत्युपस्थाप्यपारिमाण्डल्यनिरूपितत्व-
गमनवृत्तित्वेोभयत्वावच्छिन्नाभावबोधोपगमे च जनकतायाः पञ्चम्यर्थत्वेऽपि
तत्सामान्ये लक्षणया प्रकृत्युपस्थाप्यपारिमाण्डल्यवृत्तित्वागमननिरूपि-

तत्त्वोभयत्वावच्छिन्नाभावबोधोपगमेन साधनज्ञस्यम् । नच तत्र लक्षणाया
 आवश्यकत्वेऽपि दाहो न अलादित्यादौ कञ्चना त्रिनेबोपपत्तये अन्यत्वेऽप्य
 पञ्चमर्थत्वमिति वाच्यम् । जलादेरपि कार्यजनकत्वप्रमदज्ञाया दाहो
 न पारिमाण्डल्यादित्यादाविवा-वधवापस्यानुमाधिकृतया तदनुरोधेन तत्रापि
 अन्यताया जलादिनिरूपितत्वाभावबोधस्यावश्योपेतत्वादिति । अत्रेदं तत्त्वम्
 शशविषाण मांसीति वाक्यवत् दाहो न पारिमाण्डल्यादित्यादिवाक्यमप
 माणमेव तद्वाक्यस्य प्रामाण्यानुरोधेन लक्षणया पारिमाण्डल्यादिनिरूपि
 तत्वाभावबोधस्य कचिदभ्युपगमेऽपि दाहो न अलादित्यादिवाक्यनो लक्ष-
 णाज्ञानशून्यकालेऽप्यन्यबोधस्यानुमाधिकृतया अन्यत्वाभावबोधकतापि
 तादृशवाक्यस्योपगमत्वेति अन्यत्वं पञ्चमर्थं इति । अन्यज्ञानविषय
 स्येति । अन्यत्वाभावप्रकृत्यर्थज्ञान प्रमभिन्न प्राद्यम् अतो व्याप्तिपक्षधर्मता
 वगादिप्रमत्तत्वं हृदत्वादित्यादिसम्य पर्वतादौ बह्मवाचनुमापकत्वेऽपि पर्वतो बहि-
 मान् हृदत्वादित्यादिप्रयोगस्याभावात् , न वा पर्वतो बहिमान् धूमात् न
 हृदत्वादित्यादिप्रयोगानुपपत्तिः । यद्यपि यत्किञ्चिद्विषयकप्रमान्यत्वं प्रमत्ता
 धारण प्रमत्तामान्यान्वत्वं च तदभाववति तत्प्रकारकत्वरूपधर्मत्वस्य तत्
 त्वकारकसम्बन्धविशेषवदितत्वेनाननुगततया अयद्वनमावद्वस्तुप्रमाणा तत्-
 द्वस्तुप्रमत्तावच्छिन्नभेदकूटरूपमिति दुर्ज्ञेयम् । तथापि प्रकृतसाध्यहेतुपक्षक
 परामर्श प्रकारीभूता ये ये तत्प्रकारकप्रमभिन्नत्वमेव विशेषण दमम् ।
 यद्यपि धूमादिमत्त्वपि पर्वतादौ समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नधूमाद्यमाव
 सत्वात् पर्वतादौ धूमादिप्रमाणास्तप्रहाय यत्सम्बन्धेन हेतुप्रकारक ज्ञान
 यत्र हेतुत्वान्न रूपदेन विवक्षितं तत्र तत्सम्बन्धावगाहितत्प्रकारकप्रमान्यत्वं
 प्रतीयत इत्युपेय तथाच स्वरूपादिसम्बन्धेन पमेवत्वादे यत्र हेतुत्वं तत्स-
 म्बन्धेन तद्गमाप्रभिद्वया तदन्यत्वं दुर्महम् । तयारि तत्र तादृशप्रमान्यत्वं
 प्रतीतिरेव न स्वीक्रियते अतो न दोषः । वस्तुतस्तु स्वानुयोगेनिष्ठविशे

[दी] पञ्चम्यर्थः । एवंच हेतुमत्त्वे शक्यापि ज्ञाप्यत्वे लक्षणैव । नच भूमा-
दालोकवान्पर्वतो बह्निमान् घूमात् घूमाद्बह्निमत्सर्वमा पर्वतो बह्निमान्
घूमादित्यादौ प्रतिज्ञायाम्, पर्वतो घूमाद्बह्निमानित्यादौ च तत्रत्यनिगमने चाति-

प्यतानिरूपितरश्च स्वपतियोगिनिष्ठत्वं स्वावच्छिन्नत्वेतत्तितयसम्बन्धेन
सम्बन्धविशिष्टान्मप्रकारताशालिरमेवानुगतप्रमत्वं सुवचम् अतो अमाविषयस-
यैव प्रमेयत्वादि । वाच्यत्वादि ज्ञापकमिति प्रमदशायां वाच्य प्रमेयत्वा-
दित्यादिप्रयोगस्य सादृश्यप्रयोगाधीनबोधस्य वारणाय प्रमेयत्वादिज्ञान-
स्यापि तदप्रमान्यत्वमेव पञ्चमीप्रकृत्यर्थेता वाच्यता सा चाप्रसिद्धा न सम्भव-
तीति दूषणमनवकाशम्, निगमनस्यपञ्चम्याः काल्पनिकस्वमुपसंहरति ।
एवञ्चेति एवञ्च पञ्चम्या जन्मज्ञाप्यभावार्थकत्वसिद्धौ चाहेतुमत्त्वेजन्म-
त्वे । ज्ञाप्यत्वे लक्षणैवेति । जन्मत्वापेक्षया तस्य शरीरगौरवादिति भावः ।
नचेति । घूमादालोकवान् पर्वतो बह्निमानित्यादिप्रतिज्ञापटितन्याये ना-
लोकादेहेतुत्वे प्रकृतहेत्वन्वितार्थकपञ्चमीनिवेशनेनाभ्यासिवारणसम्भवाद्-
मादिति हेत्वभिधानम् अत्र पञ्चम्या प्रकृतसाध्यान्वितस्वार्थबोधकत्वविशेषण-
मात्रेणातिव्याप्तिवारणसम्भवात् सादृश्यसाध्ये विशेषणीयोपस्थापितान्तविशे-
षणस्यावृत्तये स्थलान्तरेऽतिव्याप्तिं दर्शयति । घूमाद्बह्निमत इति । अत्र
बह्निमत्त्वेन पक्षस्यापि अनात् विवक्षणीयविशेषणे पक्षतावच्छेदकपर्यन्तनि-
वेशस्यात्रैव व्यावृत्तिः, साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वाशमिनेशनाय स्थला-
न्तरेऽतिव्याप्तिं दर्शयति । पर्वतो घूमाद्बह्निमानिति । तत्रत्यनिगमने
तस्माद्घूमाद्बह्निमानित्याकारके । अत्र च पञ्चम्यर्थविशिष्टबह्नित्वमेव साध्यता
वच्छेदकमिति तदवच्छिन्ने पञ्चम्यर्थानन्वयात् साध्यतावच्छेदकविशिष्टा-
न्वितस्वार्थबोधकत्वनिवेशने नातिव्याप्तिं घूमाद्बह्निमतस्तत्तत्पदोपस्थापित-
पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने यस्य साध्यस्य द्वितीयबह्निपदजन्योपस्थितिव-
शादन्वयः प्रथमबह्निपदोपस्थापिते तत्रैव प्रतिज्ञापटकपञ्चम्यर्थस्यान्वयात्

व्याप्ति । प्रकृतपक्षान्वितस्वार्थबोधकपदोपस्थापित प्रकृतसाध्यान्वित-
स्वार्थबोधकपक्षस्य तत् साक्षणिकपदद्वयव्यवस्थस्य विवक्षितत्वात् । यत्तु ।
अयमात्मा ज्ञानादित्यत्राव्याप्ति शक्त्यैव ज्ञानोपस्थितिसम्भवे लक्षणाविरहा-
दिति । तत्र । यद्विषयकज्ञानस्य हेतुत्वमवगत तस्य व्याप्त्यादिजिज्ञासाया
उदाहरणादिप्रयोगः ।

साध्यान्वितस्वार्थबोधकत्वविशेषणेन तद्व्याप्यसम्भवात्साधये प्रकृ-
तपक्षान्वितत्वं विहाय प्रकृतपक्षान्वितस्वार्थबोधकपदोपस्थापितत्वं निवेशि-
तम् । यद्यपि उभयत्र बहुविधेनैकमेव साध्यमुपस्थाप्यते अतो नैतावताऽ-
प्युक्तातिव्याप्तिवारणसम्भवे । तथापि प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्न वि-
शेष्यतानिरूपिता या विशेषणता तदवच्छिन्न साध्यतावच्छेदविशिष्टसाध्याय
विशेष्यतानिरूपितस्वार्थविषयताप्रयोजकत्वं बोधकात्तार्थः । अतः पक्ष-
मीश्वरमनिवेश्य प्रयोजनमावाप्त्युपसर्गोपस्थापितपक्षविशेषणतापक्षसाध्या-
न्वित स्वार्थबोधकपक्षस्य तत्त्वदमादायाननुपपत्त्येऽपि नियमनेऽतिव्याप्तेर्वारण-
साक्षणिकपदप्रयोजन अयमात्मा ज्ञानादित्यादौ ज्ञानपद मुख्यार्थपरमेव पक्ष-
स्यार्थान्वयस्य तत्रैव सम्भवेन लक्षणाधीनतान्त्रयानुपपत्तिविरहादित्यभि-
मानिनामुक्तलक्षणेऽव्याप्तिश्चक्रामुद्धर्तुमुपगम्यति । यस्त्विति । शुद्ध-
ज्ञानत्वावच्छिन्नेन सन् पक्षस्यार्थान्वयसम्भवेऽप्यनुमितेजनकज्ञानविषयतयोप-
स्थितावेव ज्ञानरूपहेतौ तद्विषयतन्निर्वहकाव्याप्त्याकाश्रया यो ज्ञानवान्
■ आत्मैतदुदाहरणादि प्रयोगसम्भवे इति ज्ञानविषयकज्ञानत्वावच्छिन्ने ता-
त्पर्यानुपपत्त्या लक्षणाया आवश्यकत्वमिति समाश्रये । तन्नेत्यादिना ।
यद्विषयकज्ञानस्य यद्विषयकज्ञानत्वावच्छिन्नस्य हेतुत्वं अनुमिति
जनकत्वम् । तस्य व्याप्त्यादिजिज्ञासायाम् । तुल्यविश्लेषतया
अर्थतो वा तत्र प्रतीतानुपापकज्ञानविषयताः निर्वहकाकाशाध्यामित्यर्थः ।
उदाहरणादिप्रयोगः । उदाहरणोपनयाम्या तन्निष्ठव्याप्तिवक्ष्यमताः प्रदर्श-
नम् । यद्यपि ज्ञानविषयकज्ञानत्वावच्छिन्ने ज्ञानपदतात्पर्येऽपि मुख्यार्थज्ञान-

[दी] न चेह ज्ञानविषयकत्वेनोपस्थितिर्विना लक्षणात् । अन्यथा सुखादेरेषि
 व्याप्त्याद्युपदर्शनप्रसङ्गात् । केचित्तु । पञ्चम्यन्तलाक्षणिक पदवत्त्वनिमित्तवय-
 वतावच्छेदकरूपवत्त्वं तादृशपदवत्त्वव्याभिचार्यवयवतावच्छेदकशून्यावय-
 वत्वावच्छिन्नपरस्वमश्रुतमेवेति पूर्वोपदर्शितमुख्याद्येतारत्तराहित्यरूपं ला-
 क्षणिकत्वं नोपपद्यते इति । तथापि शवयवतावच्छेदकनिलक्षणरूपावच्छिन्न
 तात्पर्यकत्वमेव लाक्षणिकत्वमतीतं न दोषः । न शुद्धज्ञानत्वावच्छिन्नेऽनुमापक-
 त्वबोधेऽपि लक्षणादिप्रदर्शनसङ्गतिरित्यत आह— । अन्यथेति ।
 जनकज्ञानविषयत्वेऽप्यतीतेऽपि ज्ञाने वास्तिवतादृशनिर्वयता पुंरङ्केत्य
 व्याप्त्युपदर्शने सुखादेरप्यात्मरत्त्वानुमापकज्ञानविषयतया अयमारम्भा ज्ञाना
 दित्यत्र मस्तुखी स आत्मेत्युदाहरणप्रयोगप्रसङ्गादित्यर्थः । तथाच सुखादौ
 व्याप्त्यादिपदक्षेपेऽपि ज्ञानेऽनुमापकत्वनिर्वाहकव्याप्त्यादिमद्विषयकत्वपर्य-
 न्ताभावादाकांक्षाया अपूरणात् यथा सुखादौ न तत्प्रदर्शनं तथैवेतन्मते
 ज्ञानेऽपि न तत्प्रदर्शनमश्रुतमेव इति भावः । उक्तपक्षिज्ञादावतिव्याप्तिवार-
 णाय प्रकारान्तरेण लक्षणं परिष्कुर्वन् मत्तमाह । केचिद्विनि । पञ्चम्य-
 न्तेति । कस्याभित् प्रतिज्ञायाः पञ्चम्यन्तलाक्ष णिकपदवत्त्वेऽपि धूमज्ञान
 ज्ञाप्यालोकवान्वतो बद्धिमान्त्वादिप्रतिज्ञाया व्याभिचारेणावयवतावच्छेदक
 प्रतिज्ञात्व पक्षदिभेदेन भिन्नमपि न तादृशपदवत्त्वनिमित्तमिति नतिप्रसङ्ग-
 इति भावः । तादृशवच्छेदकं हेतुत्व दुर्बलं सुवचने तदेव लाक्षणमित्यन्य-
 था परिष्कुरे । तादृशेति । तादृशपदम् । पञ्चम्यन्तलाक्षणिकपदम् ।
 प्रतिज्ञात्वादिकं च तादृशपदावपटितस्यापि प्रतिज्ञादेस्तत्त्वेन तादृशपद-
 वत्त्वव्याभिचारीति तच्छून्यत्वाभावात् प्रतिज्ञादावतिव्याप्तिः । तादृशपद-
 वत्त्वव्याभिचारिमेव तादृशवत्त्वमितिद्वयाऽवयवतावच्छेदकोति । अत्र
 प्रतिज्ञात्वहेतुसंसाध्यावयवतावच्छेदकत्वस्यैकस्याभावात् प्रतिज्ञात्वा-
 दिकं विशिष्टोपादाय तच्छून्यत्व निवेदयत् तथाच हेतुत्वव्यावर्तनायोपात्त
 तादृशपदवत्त्वव्याभिचारित्वविशेषजननर्थकम् । यदि च प्रतिज्ञात्वहेतुत्वादि-

[दी] वत्त्व वा विवक्षितमिच्छाहु । नव्यास्तु पञ्चम्या ज्ञानज्ञाप्यत्वे लक्षणपैवो-
पपत्तौ न प्रातिपदिकेऽपि लक्षणा । आकांक्षावैचित्र्याच्च पदार्थकदेशेपि

साधारण प्रतिज्ञात्वादिवृत्तान्धसमत्वमवयवतावच्छेदकत्वं तदा तत्र
हेतुत्वप्रवेशे तस्यान्यादृशस्य दुर्बलत्वात् सुबलत्वे तदेवास्तु लक्षणम् । अन्य-
तममध्ये हेतुत्वमन्तर्भाव्य तद्व्यावृत्तये विशेषणान्तरदानं च प्रकृष्टनाद्वीति-
न्यायेनायुक्तमित्यस्वरस — पञ्चम्यन्तेत्यादिलक्षणकर्तुरनुमता धूमादित्यादि-
वाक्यस्थधूमादिपदस्य ज्ञाने लक्षणा स्वातन्त्र्येण दूषयति । नव्यास्त्विति ।
ज्ञानज्ञाप्यत्वे लक्षणयेति । ज्ञाप्यत्वलक्षणाया अवश्यकत्वात्तत्रैव ज्ञा-
नाशस्याप्यभिकस्य प्रवेशेनैव धूमादिपदस्य मुख्यार्थपरत्वेऽपि धूमादिज्ञान-
ज्ञाप्यत्वलाभसम्भव इत्यर्थः । न प्रातिपदिके । न पञ्चमीमकृतिधूमादिपदे ।
नन्वेव ज्ञानस्य पञ्चम्यर्थकदेशतया तत्र धूमादिपदार्थस्यानवयवयोगात् धूमा-
दिज्ञानालाभः । नच ज्ञाप्यत्वस्य पञ्चम्यर्थत्वेऽपि अन्यत्वरूपतवेकदेशे कथं
धूमादिपदार्थतज्ज्ञानानवयवसम्भव इति वाच्यम् । चैत्रस्य पुत्रो घटादन्य-
इत्यादौ सप्तम्यन्विपदार्थकदेशे अन्यत्वादौ पदार्थान्तरस्यानवयवदर्शनाभि-
प्रतियोगिक एव पदार्थकदेशे इतरानवयवस्याऽन्युत्पत्तत्वात् । नच स्वतन्त्रो-
पस्थित एव पदार्थे इतरानवयवमिज्ञासा जायते नत्वेतरविशेषणतयोपस्थिते
अत एव गौर्नित्येत्यादौ स्वतन्त्रगोत्राद्युपस्थितये लक्षणेत्यत आकाशादि-
विग्रह एव पदार्थान्तरस्य पदार्थकदेशेऽनवयवे बीजं नच सप्रतियोगिनिष्प्र-
तियोगिकैदेशसाधारण इति वाच्यम् । फलानुरोधेन सप्रतियोगिकपदार्थे
विशेषणतयोपस्थितेऽपि प्रतियोगिमिज्ञासा जायत इति कल्पनात् । नच ज्ञा-
नादिसविषयकपदार्थेऽपि तयोपस्थिते विषयविशेषाजिज्ञासा जायत इति युज्यते
कल्पकामावादित्याद्यङ्गस्य सविषयककृतिदृष्टान्तेन पदार्थकदेशे ज्ञानेऽपि वि-
पदाकाशा व्यवस्थापयति । आकांक्षावैचित्र्याच्चेति । कुत्रचित्स्वन-
त्रोपस्थित एवेतराकाशा कुत्रचिद्विशेषणतयाऽन्युपस्थिते कस्याचिदाकाशे-

[दी] ज्ञाने प्रातिपदिकार्यो विषयित्वेनान्वेति कर्तृकृतीवकृतौ धारवर्धः ।

ति विषयस्वभावाधीनतयाऽऽकांक्षावैचित्र्यादित्यर्थः । कर्तृकृतीवेति ।
वक्तेत्यादौ तृजाधर्मकत्रयिकदेशे कृतौ यथा विषयित्वेन पाकादिक्रियाऽन्वेती-
त्यर्थः । इदं तु बोध्यम् । जिज्ञासारूपाकांक्षायाः शब्दार्थहेतुत्वं भजिज्ञासो-
रपि शब्दबोधोदयान्मणिकृता निराकृत तथाचाकांक्षाविरहः पदार्थैकदेशे
पदार्थान्तरान्वये न बीजम् । गौर्निमित्तेत्यादौ पदार्थैकदेशे गोत्वे निमित्तादि-
पदार्थभेदान्वयबोधप्रयोजकायास्तमान्वयमिच्छितत्वेदसमभिव्याहाररूपाया
आकांक्षाया अक्षतत्वादतः पदाधीनायास्त्वतन्त्रतदुपस्थितेः पदार्था-
न्तरस्य तन्त्रान्वयबोधे हेतुता वाच्या । एवं च ज्ञानविशिष्टार्थकास्मादिपदव-
टितादाना न द्रव्यमित्यादिबाधयारपदार्थैकदेशे ज्ञाने द्रव्यभेदान्वयवारणाय
दण्डजन्यो न दण्डजन्य इत्यादिबाधयारपदार्थैकदेशजन्यत्वादौ दण्डजन्य
भेदान्वयबोधवारणाय च कल्पनीये ज्ञानाद्यंशे इतरान्वयबोधे स्वतन्त्रज्ञाना-
द्युपस्थितिहेतुत्वे कार्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टेतरविषयताया विषयतासम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रकारतान्यत्वं विशेषणं देयम् । वस्तुतो ज्ञानादिविषयकशा-
ब्दबोधे स्वतन्त्रज्ञानाद्युपस्थितेहेतुत्वेऽपि पञ्चम्यादिजन्यज्ञानज्ञाप्यत्वोपस्थि-
तिप्रकृतिजन्यधूमाद्युपस्थितिथोग्यताज्ञानादिपाटितशब्दसामग्र्याः पदा-
र्थैकदेशे ज्ञानादौ विषयतादिसम्बन्धेन धूनादिप्रकारकशाब्दबोधजनने बाध-
काभावः तादृशसामग्र्या स्वतन्त्रज्ञानाद्युपस्थितेरनन्तर्भावात्तादृशोपस्थिते-
ज्ञानादौ द्रव्यभेदान्वयबोधप्रयोजकसामग्र्यान्तरेष्वेव निवेशात् । नचैवं
स्वतन्त्रज्ञानाद्युपस्थितेर्व्यभिचारेण हेतुत्वमेव न सम्भवतीति वाच्यम् । यतो
यत्रैकरूपावच्छिन्ने पदे पदान्नराकाक्षा गृहीता अन्यरूपेण च वृत्तिः गृहीता
तत्रातिप्रसङ्गवारणाय तत्तदानुपूर्वीविशेषरूपपदविशेषत्वप्रकारेण गृहीत
वृत्तिकपदजन्यतत्त्वदाय्योपस्थितेहेतुता वाच्या तथा सति तद्वर्त्मकाराकां-
क्षादिप्रसङ्गस्य तद्वर्त्मकारेण गृहीतवृत्तिकपदाधीनोपस्थितेश्च परस्परसह-
कारेणैव फलजनकत्वोपगमेनोक्तातिप्रसङ्गवारणसम्भवात् तथाच नानानुपूर्वी

[दी] यद्वर्गविशिष्टस्य हेतु पयुज्यते आकाशादिवशात्तद्वर्गविशिष्टस्यैव व्याप्य-
त्वमुपदर्शयते अन्यथा यथार्थधूमज्ञानादित्यादिप्रयोगेऽपि धूमादेर्वाप्यत्वोप-
दर्शनप्रसङ्ग इति भाट्ट ।

प्रकारकपदज्ञानजन्योपस्थितौनामैकविषयाब्दबोधे विभिन्नरूपेण हेतुतया
व्यभिचार आकश्यक इति तद्वारणवर्त्मनैव दर्शितव्यमिचारस्य वारणमिति ।
एतेन ज्ञप्तिवांशे इतरावयवबोधे स्वतन्त्रज्ञानत्वोपस्थिते कार्यकारणभावे
कार्यतावच्छेदकफोटिप्रविष्टेतरविषयताया निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्र-
कारताभेदनिवेशनमुपयवादिसिद्धय अन्यथा औपगव इत्यादौ तद्विषयार्थ-
त्येकदेशजन्यत्वे निरूपितत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थान्वयानुपपत्तेर्ज्ञानज्ञाप्यत्वस्य
पञ्चम्यर्थत्वमते च स्वतन्त्रज्ञानोपस्थितिन्यतावच्छेदकपदकज्ञानविषयता
निरूपितेतरविषयताया विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताभेदनिवेशनमाधि-
कमिति मत्तुक्तम् । तदनिवेशेऽप्युपदर्शितरीत्या सामञ्जस्यात् । नैषाकरण
इत्यादौ तदधीते तद्वेदेत्यनेन निहिततद्विषयार्थस्य वेत्तुरेकदेशज्ञाने विषयतया
प्रकृत्यर्थस्यावयवपदत्वमे उक्तस्थले विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताभेद-
निवेशस्य सर्वमत एवावश्यकत्वाच्चेति । प्रकृतेर्गुरुत्वार्थपरत्वे युक्त्यन्तर-
माह । यद्वर्गविशिष्टयेति । यद्वर्गविशिष्ट पञ्चमीप्रकृत्यर्थं तद्वर्गवि-
शिष्टस्यैव व्याप्यत्वमुपदर्शयते इति ज्ञानज्ञाप्यत्वस्य पञ्चम्यर्थनामते तद्वर्ग-
विशिष्टस्यैव पञ्चम्या जनकज्ञानविषयत्वोपलम्भादिति भाव । अन्यथा ।
पञ्चम्या ज्ञानजनकत्वेन बोधितप्रकृत्यर्थेन ने विषयत्वेन विशिष्यतामवलम्ब्य वि-
षये व्याप्युपदर्शनमङ्गमने । यथार्थधूमज्ञानादित्यादिप्रयोगेऽपीति ।
तत्तापि शुक्लपुष्पसितज्ञाने पञ्चम्यर्थज्ञापकतान्वयेन धूमादे ज्ञापकज्ञानविष-
यत्वलाभेन धूमादौ व्याप्यत्वदर्शनं स्यात् अन्यन्मते च ज्ञानज्ञाप्यत्वस्यैव
पञ्चम्यर्थतया धूमज्ञानज्ञानस्यैव तत्र ज्ञापकत्व प्रतीयते न तु ज्ञानज्ञानस्येति
नातिप्रसङ्ग इति । नच पञ्चम्या केवलज्ञाप्यत्वार्थमतेऽप्युक्तस्थले ज्ञानपदस्य
लक्ष्यार्थे ज्ञानविषयकज्ञान एव तात्पर्यात् न धूमज्ञान मुख्येऽप्यर्थे ज्ञापकता

लाभ इति ॥ धूमादौ व्याप्यत्वोपदर्शनप्रसङ्ग इति वाच्यम् । मुख्यार्थपरत्वे
 बाधकविरहेण तत्तात्पर्येणापि प्रयोगसम्भवात् । नवा यत्र एवे अर्थान्तरे
 निरुद्धलक्षणाशक्त्युपस्थापितार्थत्वेन न बोध्यते, तद्वैधौषयिकाकांक्षादिसा-
 मग्रीकाले तद्वैधस्य दुर्वारत्वात् । अथ तत्र शक्यार्थबोधस्यापि सम्भवेन
 तत्रापि कस्यचित्कदाचित्तात्पर्यं सम्भवतु तथापि तत्रानादितात्पर्यविरहात्
 न तत्तात्पर्येण न्यायान्तर्गतपदप्रयोगसम्भव इति चेत् । मामून्युक्तार्थतात्पर्य-
 कज्ञानपदघटितयथार्थधूमज्ञानादित्यादिवाक्यसमुदायस्य न्यायत्वम्, त-
 थापि ज्ञाप्यत्वमात्रस्य पञ्चम्यर्थत्वे न्यायानन्तर्गतमुख्यार्थपरज्ञानपदघटित
 यथार्थधूमज्ञानादित्यादिवाक्यस्य धूमादौ व्याप्याकांक्षाप्रयोजकधीनकत्वं
 दुर्वारमेव लक्षणासम्भवेतिरुद्धम् । नच ज्ञानज्ञाप्यत्वे पञ्चम्याः लक्षणापक्षेऽपि
 केवलज्ञाप्यत्वे स्वारसिकलक्षणबोधास्थिते धूमज्ञाने ज्ञानजनकताबोधप्रसम्भवा-
 दुक्तातिप्रसङ्गो दुर्वारः तत्रेष्टापत्तौ च प्रकृतेऽर्थापत्तिसम्भव इति वाच्यम् ।
 स्वारसिकलक्षणया पञ्चम्युपस्थितविषयस्वरूपार्थान्तर इव तादृशज्ञाप्य-
 त्वेऽपि प्रकृत्यर्थान्वये आकांक्षाया मयाऽनभ्युपगमात् धूमादिज्ञानादित्यतो
 धूमज्ञानस्य ज्ञापकत्वबोधनादिति भावः । यत्तु धूमज्ञानादित्यतो लक्षणयोप-
 स्थितधूमरूपविषयविशिष्टज्ञानज्ञाने ज्ञापकतामाने ज्ञापकज्ञानविषयत्वं धूम
 ज्ञान इव तद्विषये धूमेऽपि भासत इति प्रकृतेर्लक्षणिकतामते तत्र धूमे व्या-
 प्याकांक्षया तदुपदर्शनप्रसङ्गो दुर्वार इत्याशयवर्णनम् । तदसत् । तथापि
 स्वमतेऽपि तद्वैधस्य दुर्वारत्वात् पञ्चम्यर्थकदेशे ज्ञाने मुख्यार्थधूमरूपविषय
 विशिष्टज्ञानान्वयेऽपि धूमे ज्ञापकज्ञानविषयबोधस्य दुर्वारत्वात् । नच तथापि
 पञ्चमीप्रकृत्यधीनोपस्थितिनिशेधत्वं यस्य तस्यैव व्याप्त्यादिकं प्रदर्श्यत
 इति नियमस्य स्वयमुपगमात् न स्वमते दर्शितातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तत्र
 धूमादौ ज्ञापकज्ञानविषयताबोधादाकांक्षाप्रसम्भवे तादृशनियमगमननुरूप व्या-
 प्याद्युपदर्शनस्वानुपवादात् । वस्तुनो लिप्तज्ञानं प्रकृत्यर्थे पञ्चम्यर्थे वाऽन्तर्भव-
 त्म ॥ तथापि धूमज्ञानादित्यत्र धूमज्ञान एव साध्यज्ञापकतावच्छेदकपक्षताव-
 च्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितप्रकारता लभ्यते सैव विषयता तस्य व्या-

[दी] इतरान्वितस्वार्थबोधकत्वे सति,

सिपक्षधर्मतानिर्वाद्येति तदाकाक्षया तत्रैव व्याप्त्याद्युपदर्शनं तदज्ञानविशेषणं
धूमे च तादृशविषयतावच्छेदकस्वरूपविषयतैव साच न तत्र व्याप्त्यादि-
निर्वाद्या अतो न तत्र तदाकाक्षति धूमादित्यादिप्रयोगो धूमत्वादाविव धूम-
ज्ञानादित्यत्र धूमादौ व्याप्त्यादेर्नोपदर्शनमिति ।

॥ इति गदाधरीये हेतुमन्य ॥

मूलोक्तलक्षणादेश्या लघूनि प्रतिज्ञापययवन्लक्षणानि स्वयमाह ।
इतरान्वितेति । प्रथमसत्यन्तस्य हेतुपनयनिगमनसाधारणस्योदाहरणं
व्यावर्तनप्रयोजनं स्वयमेव दर्शयिष्यते प्रतिज्ञाहेतवोरित्यादिना, इतरान्वि-
तत्वं स्वभिन्नावयवार्थान्वितत्वं स्वाघटकपदोपस्थापिनार्थान्वितत्वं वा ।
एवञ्चेतरावयवसहकारेण स्वाघटकपदसहकारेण वा बोधकत्वं समुदायार्थं ।
तेनोदाहरणबोधार्थपविष्टसाध्यादेः प्रतिज्ञादिजन्यबोधे इतरान्वितत्वेऽपि
न क्षतिः । द्वितीयसत्यन्तानन्तरमग्निम न्यायावयवत्वमिति सम्बध्यते ।
द्वितीयसत्यन्तं च हेतुनिगमनकारकं हेतुजन्यं तस्मादितरेभ्यो भिद्यते इत्यादि-
निगमनजन्यं च बोधे निमित्तजन्यं विशेष्यतया विश्लेषणीयविमित्तपदार्थ-
विशेष्यकत्वविरहाद्द्वितीयसत्यन्तधूमवशात् । तस्माद्द्वितीयान्वित्याद्युपनयनि-
गमनजन्यबोधे च विमित्तजन्य-तत्पदमध्येऽस्तर्भूतेदम्पदमनुपाद्यन्तपदार्थबोधि-
नोपपत्त्या अन्त्यमिमे स्वयमपदार्थविशेष्यकत्वविरहात् । अन्त्यत्वञ्च स्वघटक-
पदेषु चरमत्वञ्च । उपनयादिस्थेदमादिपदानामपि न पदसामान्यमध्ये
चरमत्वं तदुत्तरमध्यमवाक्यघटकपदसत्त्वादित्यत्र स्वघटकत्वं पदविशे-
षणम् । एवञ्च निगमनघटकपदेषु यच्चरमं तदन्योपनयस्थेदपदार्थविशेष्यक-
बोधं पत्युपनयसहकारेण स्वार्थबोधजनके निगमने तादात्म्येन द्रव्यादिसा-
ध्यके इदं द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वं सति सत्त्वादित्यादौ स्वघटकविमित्तजन्यपदेषु
यवन्त्यं सत्तादिदं तदन्यविमित्तजन्यतत्त्वात्त्वादित्यपदार्थविशेष्यका-

[दी] स्वीयं यदन्त्यभिन्नं पदं तदर्थविशेष्यकान्वयबोधजनकत्वे सति,
अन्त्यपदवत्त्वे सति, स्वीयानन्त्यपदार्थविशेष्यकान्वयबोधजनकं यत्तदन्त्यत्वे च

अयमबोधजनके हेतौ चातिव्याप्तिवारणाय स्वीयत्वमन्त्यभिन्नपदविशेषणम् ।
अत्र स्वत्वपुरस्कारेण लक्ष्यव्यक्तीनां निवेशादननुगम इति प्रतियोगिनि
स्वत्वं निवेद्य लक्षणांतरमाह । अन्त्यपदवत्त्वं इति । अत्राप्युदाहरण-
वारकं प्रथमतस्तन्तमनुषज्यते, द्वितीयसत्यन्तेन वैकल्पिकं सत्यन्तद्वयम्,
धूमादित्यादि हेतौ विभक्त्यन्तान्त्यपदापसिद्ध्या एकपदमात्रघटकतत्पद-
साधारणस्यान्त्यत्वस्य निर्वचनेऽप्यन्त्यमित्यविभक्त्यन्तस्वीयपदामसिद्ध्या
स्वपदेनान्यस्यैवोपादेयतया स्वीयानन्त्यपदार्थविशेष्यकसाधनबोधजनकं यत्त-
दन्त्यत्वसत्त्वादतिव्याप्तिरसौऽन्त्यपदत्वे सतीति । अन्त्यपदवत्त्वं च स्वघटकपदो-
त्तरपदाघटकं यत्त्वं तदन्त्यत्वं ननु स्वघटकपदोत्तरपदघटितत्वं लक्ष्यभूत-
प्रतिज्ञाव्यक्तीनां स्वपदेनोपादेयतया अननुगमतादवस्ययात् अन्त्यपदवत्तो
हेतुविशेष्योपनयनिगमनभोस्तद्वतोस्वीयानन्त्यपदार्थविशेष्यकबोधजनकयो-
स्तदन्तरासत्त्वात् । अतिव्याप्तिः । न चापनयघटकानन्तरपदार्थहेतुमदादिविशे-
ष्यकबोधजनकतदेकदेशमतुषन्तादिभेदस्य तद्वद्विषयसमुदायात्मकोपनयादावत-
त्वात्तादृशबोधजनकं स्वोपनयादिकमित्यतिव्याप्तिरिति वाच्यम् ।
तादृशबोधजनकत्वं यादृशसमुदायावृत्ते तादृशसमुदायरूपम्बमित्यतिविशे-
षाऽनतिप्रसङ्गात् । उपनयाद्येकदेशवृत्तितादृशबोधजनकताया इदमाद्यन्तपद-
घटितसमुदायात्मकोपनयावृत्तितया तदन्त्यपदसमुदायात्मकोपनयादेस्तादृश-
समुदायात्मकत्वेन तद्विलम्बाभावात् । तादृशसमुदायविश्रुतत्वं च त-
द्भेदानुयोगितावच्छेदकावयवतावच्छेदकरूपत्वेन तस्मिन्समुदायघटकपत्येकस-
कलमागेषु समुदायभेदसत्त्वेऽपि नातिप्रसङ्गः । ईदृश्येव रीतिरवयवान्तर-
भेदघटितलक्षणान्तरेऽपि बोध्या । तस्मात्पृथिवीतरेभ्यो मिथश्च इत्यादिनिग-
मने स्वघटकाविभक्त्यन्तपदमध्ये यदन्त्यं चात्रापदं तदन्त्याख्यातार्थविशेष्यक-
बोधजनकतया अतिव्याप्तिं अन्त्यमित्यपदस्य विभक्त्यन्तरूपताविशेषणेन

[दी] सति वा न्यायावयवत्वं प्रतिज्ञात्वम् । प्रतिज्ञाहेत्योरुपनयनिगमनयोः स्था-
र्या परम्परमन्वितौ । न तदुदाहरणस्य केनापि पदं विभक्त्यन्तम् । तेन निग-
मने नातिव्याप्तिः ।

धारयति । पदमिति । निगमन इति । निगमनपदमपि तस्मात्पृथिवी-
तरेभ्यो भिद्यत इत्यादिनिगमनविशेषपरम्, अन्यपदशरीरे वृत्तिमत्स्वरूप-
पदत्वनिवेशे पुनरुपनयनिगमनबारेवेतिव्याप्तिरस्यात् उपनयपदकेदंपद-
निगमनपदकमतुप्पदयोरन्ते तद्वटकविभक्तिसत्त्वेनान्वयमिज्जत्वादतः तत्र
विभक्त्यन्तपदमेव निवेश्यमिति भाव इति केचित्वाचक्षते । तत्र मनोरमम् ।
तथाहि । स्वपटकविभक्त्यन्तपदमप्ये यदन्त्यमित्यस्य कोऽर्थः, स्वपटक-
विभक्त्यन्तपदमागमावासमानकालीनविभक्त्यन्तपदमिदमर्थ इति चेत् ,
उपनयादिस्येदमादिपदस्य विभक्तिरूपपदमागमावसमानकालीनतया
तस्यान्त्यत्वनिर्वाहाय प्रथमं विभक्त्यन्तत्वविशेषणमस्तु । अत्र विभक्त्यन्त-
विशेषणमनर्थकम्, तद्वेद्यमिति चेत् - हि जनग्रवस्य स्वीयविभक्त्यन्त-
प्रागमावसमानकालीनत्वपर्यवसितं मिज्ज-मिज्जत्वनिवेशस्य वैयर्थ्यात्, एव
च तस्माद्विद्यत इत्यादिनिगमनस्यारुवातपदस्यानन्तरमेव नास्तीति किम-
नन्वपदे विभक्त्यन्तत्वनिवेशनेनेति । वस्तुतस्तु तस्मात्तेतराणीत्यादौ
निगमने विभक्त्यन्तेतरपदप्रागमावसमानकालीनत्वपदार्थविशेषकशाब्द-
बोधजनकेऽतिव्याप्तिरेव लक्ष्यमप्यप्यस्य विभक्त्यन्तपरतया वारिता । अथ
नस्यदस्यापि प्रातिपदिकत्वेन विभक्त्यन्ततया विभक्त्यन्तत्वविशेषणेन
दुर्वारता । नच निपातस्य विभक्तिप्रकृतित्वं न स्वीक्रियते तदर्थेन विभ-
क्त्यर्थानन्वयात् स्वरस्यव्ययार्थे च अनुसन्धीयमानस्तुविभक्त्यर्थान्वयेन
तादृशतादृशाभ्युपगमक विभक्तिस्वीकारस्यावश्यकत्वात् नञोऽप्युपनयत्वेऽपि
मन्त्रपुरुरूपविधायकसूत्रमाभ्युपगमेन तेन सह समासो भविष्यतीति वाच्यम् ।
विभक्तेर्निपातार्थान्वितार्थबोधकत्वेऽपि निर्विभक्तिकप्रातिपदिकस्यासाधुतया
साधुतयापि विभक्तेरावश्यकत्वात् नञोऽप्युपनयत्वेऽपि नञानि तत्पुरुष-
विधायकसूत्रमामर्थेन तेन सह पदान्तरस्य तत्पुरुषमर्थनेऽपि बहुव्रीहि-

[दी] प्रकृतपक्षान्वितस्वार्थबोधकपदोपस्थापितार्थान्वितस्वार्थबोधकन्या-
यावयवत्वं हेतुत्वम् । निगमनवारणायोपस्थापितान्तम् ।

व्ययीभावयोरनुपपत्तेश्च । सुनन्तत्वेऽपि समासप्रविष्टप्रतियोगिपदार्थानुप-
रागेण नञोऽभावबोधकतया तत्सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात् तेन सह द्वंद्व इति
चेत् । सत्यम् । विभक्त्यन्तस्वमत्र शाब्दबोधोपयोगिकविभक्तिप्रकृतित्वं
पर्वतो बह्विधानित्यादिप्रतिज्ञास्यपर्वतादिपदोत्तरसन्निभकेरर्थविशेषपरताविर-
हेऽप्यभेदान्वयबोधोपयोगिकांक्षानिर्वाहकसमानविभक्तिप्रकृततासम्पादकत्वेन
शाब्दबोधोपयोगिता ननु निषातोत्तरविभक्त्येति नातिव्याप्तिः । अथवादि-
शब्देन यत्र प्रतिज्ञाया घटमिहादिरूपपक्षनिर्देशः तत्र नञादेर्निरुक्तविभ-
क्त्यन्तताविरहेऽपि विशेष्यीभूतविशिष्टपक्षबोधकाघटादिपदस्य तादृश-
विभक्त्यन्तराद्यलक्षणसम्बन्धः । अतु मादृशपदोत्तरं कदाचिद्विभक्तेः श्रवणं
तदेव विभक्त्यन्तपदेन विधक्षितम् ब्रह्मादिपदोत्तरं श्रवणमैकवचनः श्रुतावपि
द्विवचनादिश्रुतेर्द्विवि द्रव्यमित्यादिप्रतिज्ञासंग्रह इति । तत्र । पक्षवाचक-
स्वरादिपदघटितप्रतिज्ञायामव्याप्तेः ।

निगमनवारणायेति ।

इतरान्वितस्वार्थबोधकन्यायावयवत्वमात्रनिवेशे उपनयार्थान्वितस्वार्थबो-
धकतया निगमनातिव्याप्तिस्त्वात्तद्वारणावेत्यर्थः । यथा इतरान्वितस्वार्थबोध-
कत्वं निगमनरूपेण प्रतिज्ञोपनययोरपि तथापि विशेषणतयाऽन्वितत्वनिवेशनेन
तद्वारणसम्भवाज्जिगमनमात्रकथनम् । यद्यपि निगमनसमुदायार्थः पक्ष-
एवावेतीति साध्वान्वितस्वार्थबोधकत्वं निवेशमापि प्रायशो निगमेनवारण-
सम्भवः । तथापि यत्र साध्यस्य प्रमेयत्वगोत्वाभावादेरेव पक्षता तत्रत्य
निगमनेऽतिव्याप्तिवारणाय पक्षान्वितस्वार्थबोधकपदोपस्थापितार्थान्वितत्व-
निवेशनम् । पक्षान्वितस्वार्थबोधकत्वं च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयता
निरूपितस्वार्थविषयताप्रयोजकत्वम् । यथाश्रुते उपनयस्थपक्षवाचकदे-
स्पदस्य वस्तुगत्या अनेदेन पक्षसंप्रवृत्तो यः पक्षस्तद्वोधकत्वेन, पाषाणमयः
पर्वत इत्यादिवाक्यात् पाषाणमयत्वादिरूपेण पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्ष-

सस्पृष्टतया प्रतीयमानो यः पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नस्तद्बोधकत्वेन च, तदुप-
स्थापितार्थान्वितस्वार्थबोधके निगमनेऽतिव्याप्तेरवारणात् । तादृशपदोप-
स्थापितार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं च तादृशपदप्रयोज्यविषयतानिरूपितस्वप्र-
योज्यस्वार्थविषयताकृत्वम् । यथाश्रुते निगमनार्थान्वयिन एव पक्षतावच्छे-
दकावच्छिन्नस्य पर्वतो नीलपर्वत इत्यादिवाक्यस्थपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नादि
विषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकनीलपर्वतपदोपस्थाप्यत्वेन निगमनाति-
व्याप्तेर्दुर्वारतात् । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपिता या विष-
यता तन्निरूपितविषयताप्रयोजकत्वं फलितार्थम् । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न
त्वानिवेशे व्याप्यवत्त्वावच्छिन्ना या पक्षविषयता तन्निरूपितोपनयस्थेदम्पद
प्रयोज्यविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वमादाय निगमन एवातिव्याप्ति
रस्यादिति तन्निवेशः । अथ तन्निवेशेऽपि पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ना या उप-
नयस्थेदम्पदप्रयोज्यविषयता तन्निरूपितनिगमनार्थविषयतानिरूपिता उप-
नयार्थस्य विशेष्यतैवेत्युपनयेऽतिव्याप्तिः । नच चरमविषयता प्रसारत्वरूपा
विवक्षणीया अतो नावमतिव्याप्तिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एवमसति प्रमेयत्व-
मभिधेय प्रमेयत्वादित्यत्र पक्षावितपञ्चमर्थे विशेष्यनयाऽन्वित साध्यरूपार्थ-
मादाय प्रतिज्ञातिप्रसङ्गप्रसक्त प्रमेयत्वमभिधेयमित्याद्यमिममग्र्यानुत्था-
नात् । एव प्रमेयत्वमभिधेय प्रमेयत्वादित्यत्र प्रतिज्ञातिव्याप्तेरकदेशार्थ-
विषयताव्यावृत्तस्वार्थविषयतानिबन्धनेन वारणेऽपि तत्रत्यनिगमनेऽभिधेयत्व-
व्याप्यप्रमेयत्वव्याख्यामित्युपनयार्थप्रमेयत्वरूपपक्षतावच्छेदकरूपहेतुतावच्छे-
दकावच्छिन्नान्विततादृशपक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने स्वार्थान्वयबोधजनके
ऽतिप्रसङ्गो दुर्वारः । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नस्य विशेषणतयाऽन्वितत्वं
निवेशे प्रमेय वमित्याद्यमिमम ग्रानुत्थित पञ्चम्यर्थहेतुत्वस्य विशेष्यतयैव
पक्षा वयिरनेन प्रतिज्ञातिव्याप्तिप्रसक्तः । विशेषणतया किञ्चिदन्वितत्व-
निवेशनैवोपपत्तेः प्रकृतपक्षनिवेशवैधर्म्यापाताच्च । निगमनार्थविशेषतया
किञ्चिदन्वितेऽनन्वयेनावातिव्याप्तेस्तन्निवेदयापि वारणसम्भवात् । मेवम् ।

शुद्धपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नान्वितत्वं निषेधेन दर्शितातिपक्षप्रवृत्तत्वं-
 वात् । उपनयार्थस्याप्यविशिष्टपक्षान्वयिनो निगमनार्थस्य शुद्धपक्षतावच्छे-
 दकावच्छिन्नान्वितत्वेन तदन्वितार्थकेऽप्युपनये शुद्धपक्षतावच्छेदकावच्छि-
 न्नान्वितार्थकपक्षेऽप्यपि तार्थान्वितार्थकत्वविरहात् प्रमेयत्वमभिधेयं प्रमेय-
 र्णादित्यत्र व्याप्तिविशिष्टप्रमेयत्वरूपपक्षतावच्छेदकावच्छिन्न एव इदमर्था-
 न्वयेन तदन्वितार्थकतया निगमने निरुक्तत्वरविरहात् । एतेन पक्षतावच्छे-
 दमेदमर्थे निगमनार्थपक्षकनाम्यरूपपक्षान्वितेदमप्युपनयार्थान्वितार्थकतया नि-
 गमनातिव्याप्तेरपि नावकाशः । यद्यु एकविशेषणतापक्षस्य यत्रापरविशे-
 ष्यता तत्र विशेष्यत्वविशेषणत्वरूपविषयतमभेदेन पक्षविषयतानिरूपित-
 विषयतानिरूपितत्वात्विषयतानिवेशे हेतुमात्र एव कक्षणानुपपत्तिः पक्ष-
 विषयिणानिरूपितताभिधेयप्रकारत्वरूपविषयतया हेतुवर्धप्रकारताया निरू-
 प्यनिरूपकमाविविरहादतः पक्षविषयतानिरूपितविषयतायावच्छिन्नविषय-
 तानिरूपितत्वात्विषयतया निषेधनीया एवद्योक्तरीत्या उपनयान्वितव्याप्ते-
 र्नाशकाशः पक्षविषयतानिरूपितनिगमनार्थविशेषप्रकारत्वरूपविषयतयाः
 पक्षविषयतानिरूपकतन्निष्ठविषयताया अभेदेनावच्छेद्यत्वच्छेदकावच्छिन्न-
 देवं क्रमेण पक्षतावच्छेदयोरभेदस्यले निगमनातिव्याप्तेरपि नावतारः, एव
 हेतुपक्षयोरभेदस्यले निगमनातिव्याप्तिरपि समाहिता, हेतुप्रकारतानिरूपि-
 ताया निगमनार्थप्रकारतानिरूपितायाभेदमर्थेनिष्ठविशेष्यत्वरूपविषयतायाया
 भेदेनावच्छेद्यत्वच्छेदकावच्छिन्नविरहादिति । तत्र एकविशेषणतापक्षस्य यत्रापर
 विशेष्यता तत्र विशेष्यताप्रकारतयोरभेदे नावकाशेन तदभिधेयता-
 मात् न त्वच्छेद्यत्वच्छेदकमावपन्नाविविषयताद्वयस्य । यदि नैकविशेषणता-
 पक्षस्यापराविशेष्यतास्यले प्रकारताविशेष्यतयोरभेदे दण्डी पुरुषवानित्यादि
 बुद्धेः पुरुषादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितदण्डादिनिष्ठविशेष्यताशान्नेत्य दुर्वार-
 मिति तस्याः पुरुषी न ना दण्ड इत्यादित्यर्थोपेक्षितप्रमञ्ज इति तद्वेद-
 सप्तमूहान्बनविषयतावैलक्षण्येन तयोरवच्छेद्यत्वच्छेदकमाव एव च

[दी] प्रमेयत्वमभिवेद्य प्रमेयत्वादित्यादौ प्रकृत्यर्थवशाद्विदत्स्वार्थबोधक-
पञ्चम्यन्तार्थान्वित न प्रतिज्ञायं । अपि तु तदेकदेशार्थ इति । स्वार्थ-

स्वीक्रियत इति मन्यते, तदा हेतुपक्षयोरमदस्थले निगमनार्थवर्षितावच्छे-
दकहेतुपक्षरतानिरूपिताया निगमनार्थपक्षरतानिरूपितायाश्च विशिष्ट-
हेतुत्वावच्छिन्नाया इदम्पक्षार्थपञ्चविशेष्यताया ऐक्ये हेतोर्हेतुवर्षितावच्छे-
दकतापातिरिति तत्रावच्छेद्यावच्छेदकामावापन्नविषयताद्वयस्य स्वीक-
णीयतया तत्रानिष्ठासेर्दुर्बारात्वात् । स्वार्थकदेशस्यापि स्वार्थत्वानिगमन-
मूला प्रतिज्ञाविशेषातिव्याप्तिदृष्टा । स्वार्थपक्षस्य स्वप्रतिपाद्यत्वपर्याप्त्यभि-
करणविशिष्टार्थपरता स्पष्टवाजिराकरोति । प्रमेयत्वमिति । प्रतिज्ञार्थः ।
साध्यविशिष्टपक्षक । एकदेशार्थः । साध्यमात्रम् । यद्यपि प्रमे-
यत्वमभिवेद्यम् प्रमेयत्वादित्यादिन्यायान्तर्गतनिगमने हेतुमूलपक्षान्वित-
स्वार्थबोधकेदम्पक्षोपस्थापितपक्षान्वितस्वार्थबोधकः । निगमनेऽप्युक्तमिति
विशेषणतया पक्षान्वितत्वं विवक्षणीयमिति कथितस्थले पञ्चम्यर्थं पक्षे
न विशेषणमित्यत्रोऽपि नोक्तप्रतिज्ञायामतित्यासिम्भवं । तथापि निग-
मनार्थकदेशस्य ज्ञाप्यरथान्तर्भावस्य तादृशार्थान्विततया निगमनेऽप्यति-
प्रमज्जवारणाय स्वार्थपक्षस्य स्वप्रतिपाद्यविशिष्टपरताया आवश्यकत्वात् क-
थितस्थले पञ्चम्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वाभावेनाप्यतिष्ठातिवारणसम्भवात्तत्क-
थनम् । केवलेन हेतुवाक्येन पञ्चम्यर्थविशेष्यकावान्तरवाक्यार्थबोधो ज्ञान्यते
ततश्च प्रतिज्ञास्यवह्न्यादिपक्षसहकारेण धूमज्ञानज्ञाप्यो बहिरित्याकारक-
स्वार्थनिष्ठबोधो ज्ञान्यते, ततस्समुदितप्रतिज्ञा सहकारेण पक्षे स्वार्थविशिष्ट-
स्वार्थबोधिष्ठयबोधश्च, प्रत्येकमेतादृशबोधत्रयजनकताघटितलक्षणत्रयमाह
स्वार्थेति । प्रथमं तृतीयबोधघटितं द्वितीयं प्रथमबोधघटितं तृतीयं च द्वितीय-
बोधघटितं बोध्यम् । (तथाच तल्लक्षणत्रयस्य स्वत्वधर्मतया तादृशबोध-
विशेषणतया स्वत्वं प्रविष्टं तादृशवाचमात्राय लक्षणाग्निं सम्भवतीति भावः)

[दी] विशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनकन्यायावयवत्वम् । विशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनक-
स्वार्थबोधजनकन्यायावयवत्वम् । निशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनकस्वार्थविशिष्ट-
बोधजनकन्यायावयवत्वं वा तत्त्वम् । एकवाक्यतया हेत्वर्थविशिष्टसाध्यवैशि-
ष्ट्यं भासते न पुनरवयवान्तरार्थविशिष्टस्य कस्यचिदिति । इतरान्वितस्वार्था-
बोधजनकन्यायावयवत्वमुदाहरणत्वम् । अन्वयव्याप्तिबोधकतत्वं व्यतिरेक-
व्याप्तिबोधकतत्वं च विशेषलक्षणम् । इतरोपस्थापितार्थविशेषणकस्वार्थबोध-
जनकन्यायावयवत्वम् । स्वार्थविशेष्यकेतरार्थान्वयबोधजनकन्यायावयवत्वं
चोपनयत्वम् । अवयवार्थविशेष्यकस्वार्थबोधजनकन्यायावयवत्वं निगमनत्वम् ।

विशिष्टवैशिष्ट्येति । स्वतात्पर्यविषयबोधीयविशेषणावच्छेदकस्वार्थ-
बोधजनकन्यायावयवत्वमित्यर्थः । तेन निगमनार्थान्वितोपनयार्थबोधस्यापि
निगमनार्थकदेशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधकतया निगमनार्थबोधस्य तज्जनकत्वेन
यथाश्रुतलक्षणस्य निगमनेऽतिव्याप्तिरिति दूषणं प्रत्युक्तम् ॥ विशेषणता-
वच्छेदकतायाः अव्यावर्तकत्वास्त्वतात्पर्यविषयबोधीयत्वं तद्विशेषणम् ।
विशिष्टवैशिष्ट्यमोधेति । स्वतात्पर्यविषयबोधजनकतावच्छेदकस्वार्थ-
प्रकारताशालिबोधजनकन्यायावयवत्वमित्यर्थः । तेन निगमनार्थविशि-
ष्टोपनयार्थज्ञानस्य निगमनार्थविषयकत्वेन तादृशज्ञानजननस्वरूपयोग्यत्वेऽपि
न निगमनेऽतिव्याप्तिः । लक्षणत्रयमेव हेतौ सङ्गमयन् अवयवान्तराद्यावर्तयति ।
एकवाक्यतयेत्यादिना— इतरौपस्थापितेति । स्थापकपदोप-
स्थापितेत्यर्थः । स्वार्थत्वं स्वजन्यप्रतिपातिविशेष्यत्वमतो निगमनजन्यप्रति-
पातिविशेष्ये मनुवाच्ये तद्वद्वक्यपदोपस्थापितसाध्यविशेषणकबोधजनकस्य
निगमनस्य वारणायोपस्थापितान्तर्ग । अत्र प्रथमलक्षणे इतरार्थप्रकारकस्वार्थ-
विषयताकत्वेन द्वितीये च स्वार्थांशे इतरप्रकारकत्वेन च बोधस्य निवेशाद्भेदः ।
अवयवार्थेति । अवयवजन्यप्रतिपातिविशेष्यकस्वार्थप्रकारकबोधजनका-
वयवत्वमर्थः । सर्वेषामेव वाक्यानां स्वार्थवद्वक्यविशेष्यतांशे
स्वार्थवद्वक्यार्थान्तरप्रकारकबोधजनकतया तत्रातिव्याप्तिवारणाय स्वार्थ-

[म] हेतुपदेन ज्ञाने लक्षणा । अन्यथा लिङ्गस्याहेतुत्वेन हेतु-
विभक्तयथोनन्वयात् । तथैवाकांक्षानिवृत्तेः । अनुमितिहेतु-
ज्ञानकरणधूमयत्त्वाद्विशब्दजन्यज्ञानवृत्तिप्रतिज्ञादिजन्यज्ञाना-
वृत्तिजातियागिज्ञानकवाम्यत्वं हेतुत्वमित्यन्ये । जार्ति-
विना केन रूपेण ज्ञानस्यानुमितिजनकत्वम् । याम्यविशेष-
जन्यत्वस्यापि जन्यतावच्छेदकरूपापरिचये दुर्ग्रहादित्यपरे ।
अन्ययव्याप्त्यभिधायकाययथाभिधानप्रयोजक ज्ञानजनक
हेतुत्वप्रतिपादकविभक्तिमन्वायावययत्वमन्यपिहेतुत्वम् ।
एतदेव व्यतिरेकव्याप्त्यभिधायकपदप्रक्षेपात् व्यति-
रेकिहेतुत्वम् । अन्ययव्यतिरेकोदाहरणाकांक्षाप्रयोजकतथा-
भूताययत्यमन्ययव्यतिरेकिहेतुत्वम् । यद्वा पक्षसपक्षसतो-
विबक्षासतो हेतुवचनमन्ययव्यतिरेकि । अत्यन्ताभावाप्रति-
योगिसाध्यममानाधिकरणपक्षसपक्षसद्वेतुवचनं केवलान्व-
यि । यद्वा अनुमितिकारणीभूतपरामशेप्रयोजकशब्दज्ञान-

[वी] हेत्वर्थश्च न प्रतिज्ञार्थे । विशेषणत्वेनावति । किन्तु तद्वक्तृशर्ते
हेतुक्तमामम् ॥

इति श्रीम-महामहोपाध्याय भट्टाचार्यतार्किकविराजनि रघुनाथकविविरचि
तार्था तत्त्वचि तामणिव्याख्यासामनुमानदीपकयशस्वयाय मधयय

अन्यस्तम्भूषण ।

प्रकारेति प्रतिज्ञार्थघटकसाध्यरूपविशेषजे हेत्वर्थस्यान्येऽपि निशेप्ये पक्षे त-
दन-वधात् प्रतिज्ञायां नोपनयनलक्षणातिव्याप्ति । न्वा हेतौ निगमनलक्षणा-
तिव्याप्ति उपनयनलक्षणे स्वार्थपदस्य निगमनलक्षणे चावयवार्थपदस्य विशेष-
प्यपरत्वादित्याह । हेत्वर्थश्चेत्यादिना । उक्तप्रायमिति । पूर्व हे-
त्वर्थकदेशे पक्षमर्थमर्थकदेशार्थमात्रा-वयित्वमुक्तम् अत्र च हेतुसमुदायार्थस्य
तथात्वमिति विशेषात्प्रायमिति ।

इति गदाधरीये दीविकृतप्रतिज्ञादिलक्षणानि ॥

[म] कारणसाध्याविषयकशब्दधीजनकप्रतीतान्वयसाध्यसाधनवाचकहेतुविभक्तिमच्छब्दत्वमन्वयिहेतुत्वम् । एतदेवाप्रतीतान्वयसाध्यसाधनेतिविशेषणाद्व्यतिरेकिहेतुलक्षणम् । कथायां धूमदित्येव प्रयोक्तव्यम् । नतु धूमवत्त्वादिति । मतुषो व्यर्थत्वात् । सामान्यवत्त्वे सति बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वाद् इत्यपार्थक्यम् । विभक्त्युपस्थापितहेतुत्वेन सामान्यवत्त्वस्य विभक्त्यन्तरावरुद्धस्य अनन्वयादिति केचित् । तन्न । सति सप्तमीपलात्सामान्यवत्त्वस्य बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वस्यच सामानाधिकरण्योपस्थितौ विशिष्टहेतुत्वान्वयात् । तथैव व्युत्पत्तेः । न ह्यपमर्थोऽस्मान्नायगम्यत इति ।

इति सत्वचिन्तामणौ हेतुप्रस्थः ॥

शब्दोऽनेत्यः सामान्यवत्त्वे सति बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वादिति हेतुप्रयोगे हेतुषट्कद्वयोः प्रत्येकं व्यभिचारितया भेदेन नामार्थयोस्तयोरेकाशे अपरस्य विशेषणतयाऽनन्वयेन च विशिष्टहेतुत्वान्वयासम्भवेन विशेष्यविशेषणभावाभावापन्नयोर्मिलितयोर्हेतुत्वान्वये वाक्यः , सोऽपि न सम्भवति सामान्यवत्त्वादेस्तस्यन्तपक्षोपस्थाप्यस्य हेतुत्वार्थकपञ्चमी प्रकृत्यर्थाभावादिति केपाश्वित्पूर्वपक्षं समाधातुमुपन्यस्यति । मूले हेतुप्रस्थे सामान्यवत्त्व इति । सामान्यवत्त्वस्य बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वे विशेषणावा विशेषणत्वासम्भवेऽपि सप्तम्यन्वयस्य सामान्यवत्त्वसामानाधिकरण्यस्य तत्र विशेषणतया तादृशविशेषणावच्छिन्ने बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वे हेतुत्वान्वयसम्भवात्तार्थकतेत्याह— तत्रेति । सामान्यवत्त्वस्येति । सामान्यवत्त्वस्य बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वे विशेषणीयवत्त्वसामानाधिकरण्यप्रतिगोमितयोपस्थापितावित्यर्थः । अथ सामानाधिकरण्ये सप्तम्या अननुशासनात्कथमेतत् , सतीत्यस्य वा कोऽर्थ इति चत्त “ यस्मै च भावेन भावलक्षण ” मिति सूत्रानुशिष्टसप्तम्या गोषु दुष्टमानासु गत इत्यादौ यथा गोदोहनादिसमानकालीनत्वं गमनादौ बोध्यते तथा प्रकृतेऽपि समानदेशत्वप्रत्ययनात् । नच

तादृशसप्तम्या क्रियासमानकालीनव्यवक्रियासमानदेशत्वस्य कदाचिक्रि-
 याया न प्रत्यायनसम्भव यस्य क्रियया अन्यस्य क्रिया लक्ष्यते विशेष्यते
 यद्वाचकपदसमभिव्याहृतकृदन्तपदोपस्थापितक्रिया समानकालीनत्वादि-
 सम्बन्धेन क्रियान्तरेविशेषणमिति यावत् तद्वाचकपदात्मसमीत्यर्थकत्वात्तादृश-
 सूत्रस्य क्रियासमानकालीनत्वादौ क्रिया-तरेविशेषणतया विवक्षिते तादृश-
 सूत्रेण सप्तमीनिधानात् सप्तमीप्रकृत्यर्थनिरूपितसाधनानाधिकरण्यदेरपरना-
 मर्थविशेषणतया विशेषणे सप्तम्यनुशासनात्सामान्यवत्त्वसामानाधिकरण्य-
 स्य प्रत्यक्षत्वे कुतो लाभ इति वाच्यम् । यथा भाषे दुष्टमानास्वागत इत्यादौ
 गोपदोत्तरसप्तम्यासमभिव्याहृतक्रियादोहनरूपार्थः तत्र समभि-याहृत
 कृदन्तार्थान्वितप्रकृत्यर्थस्य कर्मतानिरूपकत्वसम्बन्धेनान्वय तस्याश्च स-
 मानकालीनत्वसम्बन्धेन क्रिया-तरेऽन्वय इति तत्र दुष्टमानगोर्कर्मकदोहन
 समानकालीनत्वशामरतया प्रकृतेऽपि शतृप्रकृत्यसिवाशेषात्त्वमर्थ अत्रा-
 स्ति षट्क इत्यादौवेतदेशनिष्ठाधारताप्रतियोगी षट् इत्यादिप्रतीतेः, अत्र चा-
 धारत्वरूपक्रियाया सामान्यवत्त्वस्य प्रकृत्यर्थस्य प्रतियोगित्वसम्बन्धेनान्वय
 आधारताया प्रत्यक्षत्वे समानदेशत्वसम्बन्धेनान्वय प्रत्यक्षत्वे
 सामान्यवत्त्वसामानाधिकरण्यलाभसम्भवात् । यावदक्षणाभिति यावद्वचस्य
 धर्ममात्रपरत्वात्प्रत्यक्षत्वस्य क्रियात्वाविरहेऽपि क्षतिविरहात् ।
 सत् इत्यस्याध्याहारेण वा प्रत्यक्षत्वसत्त्वे सामान्यवत्त्वसत्त्वस्य
 समानदेशतालाभेन स मज्जस्थान् । कुत्रचित्समानकालीनत्व क्रियामास-
 म्बन्ध कुत्रचित्समानदेशत्वमित्यत्र किं नियामकमिति चेत् । यत्र समभि-
 व्याहृतकृत्प्रत्यक्षस्य वर्तमानत्वेऽपि सात्पर्यं तत्र समानकालीनत्व यत्र च न
 तद्विवक्षणं तत्र समानदेशत्व सम्बन्ध इति नियमात् । प्रकृते च वर्तमान
 त्वाविवक्षया समानदेशत्वलाभात् वर्तमानत्वाविवक्षावामपि विरोधिकाला
 विवक्षया षट् साधुवात् यत्र चातीतत्वमनागतत्व वा कृतौ विवक्षित
 दुग्धासु दोम्ब्याभित्यादौ तत्रोत्तरत्व पूर्वत्व वा सम्बन्ध इति दोहनोत्तर
 त्वादिकमेव प्रतीयते ननु समानकालीनत्वमित्यवधेयम् ।

[म] हेतावुक्ते कथमस्य गमकत्वमित्याकांक्षायां व्याप्तिं पक्षधर्मतयोरुपदर्शनप्राप्तौ व्याप्तेः प्राथम्यात्तत्त्वदर्शनायोदाहरणम् । तत्रानुमितिहेतुलिङ्गपरामर्शपरवाक्यजन्यज्ञानजनकव्याप्यत्वाभिमतवनिष्ठनियतव्यापकत्वाभिमतसम्बन्धबोधजनकशब्दत्वमुदाहरणत्वम् । सामान्यलक्षणे—साध्यसाधनसम्बन्धबोधजनकत्वम् । साध्यसाधनाभावसम्बन्धबोधजनकत्वञ्च विशेषलक्षणद्वयम् । न्यायावयवदृष्टान्तवचनमुदाहरणमिति तु न । दृष्टान्तप्रयोगस्य सामयिकत्वेनासार्वलिकत्वात् । यो यो धूमवान् सोऽग्निमानित्वेव व्याप्तिं प्रतीतेः । नापि प्रकृतानुमितिहेतुलिङ्गपरामर्शपरवाक्यजन्यज्ञानविषयव्याप्त्युपनायकं वचनं तत् । उपनयान्तिव्याप्तेः । अतएवोपनयान्तिविधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकवाक्यमुदाहरणम् । एतदेवावयवव्यतिरेकव्याप्तिविषयकत्वविशेषितं वि-

(ग) ननुदाहरणे यदाद्विरुक्तिप्रयोजिकायाः महानसत्त्वमहानसामान्यत्वादिना वक्तुर्यावसाधनाधिकरणप्रत्यायनेच्छाकल्पनीयतायाः किं प्रयोजनं न हि साधनस्य यावदधिकरणे साध्यसत्त्वज्ञानमनुमितिहेतुर्वेव यत्पदे बीप्सा विना यावद्धूमाधिकरणानुपस्थपाने तत्पदेन तावदधिकरणानां परामर्शाभ्यवहारसकलसाधनाधिकरणे साध्यवत्त्वाप्रतीतेरनुमित्यनिर्वाहः स्यादिति यत्तत्पदातावदधिकरणबोधो बीप्साप्रयोजनं भवेत्, न च व्याप्तिप्रत्यायनेच्छा बीप्सा तस्याध्यानुमित्यौपविकबोध एव प्रयोजनमिति वाच्यम्, व्याप्तेश्च पदार्थवाक्यार्थत्वविरहेण तत्प्रत्यायनेच्छायामपि शाब्दतत्त्वप्रत्ययस्यायोगात् मानसबोधे च वक्त्रभिप्रायानुपयोगात् यदि च तत्पदसमभिव्याहृतपदहयादिपदस्य धूमव्यापकताविशिष्टवद्व्यादिलक्षणिकतया धूमादौ बहिर्वासात्ताम इत्युच्यते, तदा यत्पदे द्विरुक्तिं विनापि तज्ज्ञानसम्भवात्

[म]शेषलक्षणद्वयमित्यन्ये। अत्र च व्यभिचारवारणाय वीप्सा
माहुः ॥ यत्तु च सामानाधिकरण्यादेव व्यसिस्तत्र न वीप्सा॥
केवलान्वयिन्यमेदानुमाने च वीप्सायामपि व्यभिचारता

(ग) द्विरुक्तिवैयर्थ्यमित्याशये प्रार्थानसमाधानमुपन्यस्यति। अत्र चेति । उदा-
हरणस्थयपदे चेत्यर्थः । व्यभिचारवारणाय चेति । वीप्सामुद्दिश्य मानस
व्याप्तिशानतिरोचिष्यव्यभिचारधीवारणप्रयोजनिकामाहुरित्यर्थः । न वद्वेत्त्वधिक-
रणे साध्यवत्त्वनिश्चये तेन विपरीतनिश्चयात्मकत्वेन साधनाधिकरणे साध्या
माधवत्त्वरूपव्यभिचारग्रहस्य प्रतिबन्धक इति भावः । नन्वेव वाच्यत्वादि
साध्यस्य यत्रोपायान्तरात्केवलान्वयित्वं गृहीतं अयमेवदमिन्नः एतद्वृत्ति-
माधवत्त्वमेवत्वादित्यत्र च हेतोर्वेकमात्रवृत्तित्वा गृहीतं तत्र हेतौ साध्यसामा-
न्याधिकरणग्रहादेव मानसी व्याप्तिर्षीम्यमवति प्रथमेऽवादे साध्यावत्त्वा
ग्रहेण द्वितीये साध्याभाववत्तया गृह्यमाणेऽधिकरणे तरे हेतोरग्रहेण व्यभि-
चारग्रहासम्भवादित्युपपत्तिरित्यादि सङ्गसाधकतानुमाने यथोदाहरणं न प्रयु-
ज्यते तथात्र सामानाधिकरण्यलाभावादाहरणप्रयोगेऽपि द्विर्वत्पठं न प्रयु-
ज्यते इत्यनेष्टापत्तिमाह । यत्र चेति । सर्वत्रैव द्विरुक्तिरन्योपक्षेतेति स्वमत-
माह- वीप्सायामपीति । अयमाशयः । द्विर्वत्पठप्रयोगेऽपि सकलसाध-
नाधिकरणपरत्वाग्रहे व्यभिचारतादृक्स्थवाक्यव्यभिचारविशेषनिवृत्तिः तदपरत्वं
ग्रहापेक्षया च यथोगमाश्रयाभ्यां साधननिष्ठत्वासितत्वंमेव गृह्यतां तत्
एव लक्षणमा व्याप्तिशान्तिरोच्यमभवात् तत्र व्यभिचारशङ्काया अविरोधि-
त्वात् यावत्साधनवति साध्यवत्त्वबोधाय द्विर्वचनमनर्थकमेव । अतएव यत्रैवं
तत्रैवमिति प्राचामुदाहरणोपदर्शनमपि सङ्गच्छते, आवश्यकश्च व्याप्तेः शब्द-
बोधः अन्यथा समानप्रकारतामपुरस्कृत्य विपरीतविशेषो विरोधितायाः दुष्क-
ृत्यतया महानरुच्यदिना सकलधर्माधिकरणे साध्यवत्त्वबोधेऽपि घूमवत्त्व-
प्रकारेण तत्र तत्रैव साध्याभावशङ्काया अनुच्छेदेन मानसव्याप्तिप्रदममवात्,
एवमद्विरुक्तेनापि यत्पदेनैकरूपण विभिन्नरूपेण वा सकलधर्माधिकरणोपपत्ति-

[म] दवस्थमिति तु वयम् । वीप्सा च यत्पदे न तु तत्पदेऽपि ।

सम्भवात् तदर्थकतया द्विरुक्तिसार्थक्यमपि दुर्वचम् । न च सकृदुच्चरितेत्यादि व्युत्पत्तिविरोधादेकस्माद्यत्पदाज्ञानेकाधिकरणबोधसम्भवतीति वाच्यम् । सकृदुच्चरितस्य नानाशक्त्याऽबोधकतायापेक्षं व्युत्पत्तेः सर्वनाम्नाच्च बुद्धिस्थ-
तावच्छेदकबोधोपलक्षितधर्मावाच्छेदजनत्वेन नानाधर्मिणामनुगमात् नानार्थेषु
शक्तेरैक्येन व्युत्पत्तेरविरोधात् । अन्यथा द्विरुक्तिस्थले एकस्यैव पदद्वयकृता-
देशस्थानतया पदभेदविग्रहेण द्विरुक्तावपि नानार्थबोधानुपपत्तेः । कथञ्चि-
दर्थद्वयबोधकत्वनिर्वाहेऽपि गृह्योऽर्थबोधस्य निर्वाहयितुमशक्यत्वाच्चेति ।
अथ द्विरुक्तस्थले एव व्याप्तौ निरुद्धजनश्रुता, अत एव यत्पदप्रयोगेऽपि
वादिवाक्ये स्वारसिकजनश्रुताविरहेण न व्युत्पत्तिबोधनिर्वाहः । वस्तुतो व्याप्ति-
भावरशाब्दबोधानुगमेन चेदुदाहरणप्रयोगः तदोपनयवयवपदप्रयोगोदा-
हरणेऽपि व्याप्तिबोधनं युज्यत इति सकलधूमाधिकरणे साध्यवत्त्वबोधनाय
यो यो धूमावनिस्तुदाहरणम् । इत्थं च यत्पदस्य सकलधूमाधिकरणपरताया अ-
वश्यकतयाऽद्विरुक्त्यत्पदस्य सत्त्वास्थानियमेन तत्पदत्वमहार्थं द्विरुक्तेराव-
श्यकता । एष निम्नवीप्सयोरिति सूत्रेण द्विरुक्तिविधानस्य निमित्ततया सकल-
धूमाधिकरणपरत्वे यत्पदस्य द्विरुक्तस्य साधुत्वमेव न स्मादिस्थितौ द्विरुक्ते-
रावश्यकता इत्याशयेन यत्पदे द्विरुक्तिमभ्युपेत्य तत्पदे द्विरुक्तिं स्वण्डयति ।
वीप्सा चेति । द्विरुक्तिनिर्वाहोऽपि कदाचिद्यत्पद एव न तु तत्पदेऽपीत्यर्थः ।
सर्वत्रैव तत्पदे न द्विरुक्तिरिति नार्थः । * विवरणमात्रं स सम्प्रियाल इत्यादौ
छन्दोनुरोधादिना द्विरुक्तिदर्शनात् । न्याय्ये ॥ प्रयोज्यमानेऽधिकृत्या
न्याय्यतया साधुत्वेऽपि न तत्र द्विरुक्तिः सकलधर्मिपत्तयायनेच्छाकूपवीप्सा-
सत्त्वेऽप्यद्विरुक्तन्यदस्य साधुता न्ययः महाकविप्रयोगदर्शनात् , एतदपि
स्पष्टयितुं भवभूतिना (भवभूतिना-वा) तथा प्रयोगो दर्शयेत्यते, द्विरुक्त-
यत्पदबोधिनानाधर्मिणामेकेन तत्पदेन परामर्शयोग इत्याश्रया निरन्यति ।

विरूपोपस्थितयोरपि तत्पदेन परामर्शात् बुद्धिस्थवाचकत्वा-
दिनि न व्युत्पत्तिविरोधः । यथा यद्यत्पापं प्रतिजहि जगन्नाथ
नम्रस्य तन्म ॥ इत्यत्र । इदं च साध्यसाधनोभयाभय
विकेलानुपदर्शिनान्वयविपरीनोपदर्शितान्वयानुपदर्शित-
व्यतिरेकविपरीनोपदर्शिनव्यतिरेकमेदामासरूपमिति ।

● इति उत्तराविन्तामणःपुद्गलहरणग्रन्थः ●

विरूपेति । महानरुत्तमहानमान्दरादिना विभिन्नवक्त्राण्येवमर्थः । तत्प-
देन परामर्शात् । तत्पदेन परामर्शमन्मवात् । तत्पदेन परामर्शकटाया-
म, व्युत्पत्तिविरोधे द्विरुक्तपत्पदेनावि सावद्वर्मिषोषान्मवात् व्युत्पत्ति-
विरोध एव न कथमिषाकाशावामाह । बुद्धिस्थवाचकत्वादिनि बुद्धि-
प्रकारावच्छिन्नेषु सर्वेष्वेकवक्त्रेतिरर्थः । व्युत्पत्त्यतिरोध इहान्तेन द्रव्यमिति ।
यथेति ।

इति श्रीमन्महाभट्टोपाध्याय गदाधरमहाचार्यविरचितविश्वविद्यालय

मुक्तिनिर्वाहकज्ञानमार्गाद्वारात्रिरुक्तपदापवापारावार

कविप्रभाष-अनुमानदीपितिरूप्यमाध

अवधमन्थः सम्पूर्णः ॥

उदाहरणानन्तरं भवतु व्याप्तिस्तथापि व्याप्तं किं पक्षे-
वर्तते न वेत्याकांक्षायां व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वप्रदर्शनायोपनयः ।
तच्चानुमितिकारणनृतीयलिङ्गपरामर्शजनकावयवत्वमुपनय-
त्वमिति सामान्यलक्षणम् । साध्यव्याप्यविशिष्टपक्षबोध-
कावयवत्वम् । साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिमत्पक्ष-
बोधकावयवत्वं च विशेषलक्षणद्वयम् । उदाहरणान्त एव
प्रयोग इति न वाच्यम् । तृतीयलिङ्गपरामर्शस्य व्याप्तिपक्षधर्म-
तावगाहिनो अवयवान्तरादलाभात् । तदनभ्युपगमेऽपि पक्ष-
धर्मताया अलाभात् । न तु हेतुवचनादेव तदवगमः । तस्य
को हेतुरित्यकांक्षायां प्रवृत्तत्वेन हेतुस्वरूपोपस्थापकस्यातत्प-
रत्वात् । वादिवाक्यादेवाक्षेप इति चेन्न । तदर्थस्यासिद्धत्वेन
अनाक्षेपकत्वात् । अन्यथा प्रतिज्ञावाक्यादेव सर्वापेक्षे अव-
यवान्तरविलयात् । प्रतिपाद्यानां स्वत एव तदवगम इति
चेन्न । तेषां व्युत्पन्नाव्युत्पन्नतया सर्वत्र तदसम्भवात्
प्रतिपक्षेन स्वव्यापारस्य निर्वाहयितुमुचितत्वाच्च ।
अन्यथा अवयवान्तरेऽप्येवं प्रसङ्गादिति ॥

इति तत्त्वचिन्तामणौ उपनयग्रन्थः ।

—२२४१९८७—

उपनयानन्तरं निगमनम् । तच्चानुमितिहेतुलिङ्गपरामर्श-
प्रयोजकशाब्दज्ञानकारणव्याप्तिपक्षधर्मतार्थीप्रमुक्तसाध्यधी-
जनकावयवम् । नच व्याप्तिपक्षधर्मतयोश्चेत्तुर्भिरेवावयवैः
पर्याप्तेः किं तेनेति वाच्यम् । अवाधितास्तत्प्रतिपक्षितत्वयोर-
लाभे चतुर्णामप्यपर्यवसानात् अथाभिधानाभिधेययोः व्याप्ति-
पक्षधर्मतावल्लिङ्गप्रतिपादनादेव पर्यवसानेन अवयवान्तरा-
णां निराकांक्षत्वम् । विपरीतशङ्कानिवृत्तेरपि तत एव लाभा-
त् अन्यथा निगमनेनापि तदधारणात् । न हि तद्विशेष-
दर्शनमनादृत्यैव तन्निवर्तकम् । सिद्धनिर्देशतया धारयनीति
चेन्न । स्वरूपमात्राभिधानात्साध्यत्वानुपस्थिौ तस्मादिति

हेतुविभक्तयनन्वयप्रसङ्गाच्चेति चेन्न । व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानेऽपि बाधसत्प्रतिपक्षबुद्धेः साध्यज्ञानेनानुत्पत्तिदर्शनात् । तदभावाद्योचने समीहितानिर्वाहान् । अथ बाधादिविरहस्य प्रयोजकत्वं ननु तद्वोधस्य मानाभावादसिद्ध्येति किमर्थं बाधादिविरहो बोधनीय इति चेन्न । यदवगमे सति यन्न भवतितत्तदभावाज्ञानमाध्यमिति व्याप्तेः । न चानन्वयः । तस्मादित्यन्वययत्नादेव हेत्यनाकाङ्क्षितत्वलक्षणसिद्धत्वज्ञानात् न त्वन्वयात्प्राक् । इह केचित् । यथा तस्मादिति सर्वसाक्षाद् हेतोः परामर्शे पूर्वोक्ताशेषरूपलाभाय तथा साध्यांशस्यापि नथेति सर्वसाक्षाद् सिद्धस्थल इव विरोधादिवारणाय युक्त इत्याहुः । तन्न । नथेति स्वरूपे, प्रकारे सादृश्ये वा । आद्ये तथा चापमिति प्रकृमात्तथेति हेतुमानित्यर्थस्स्यात् । तथा चानन्वयः । न हि हेतुमत्त्वादेव हेतुमत्त्वमित्यन्वितम् । न द्वितीयः । नामान्येन पक्षस्याप्यन्वयव्याप्तौ प्रवेद्यात् । तत्प्रकारान्वयः तत्रैवेत्यनन्वयात् । अत एव न तृतीयोऽपि । अमेदानुमाने च अन्वयिनि तस्मात्तथेति सादृश्यान्वयाभावात् । बहुनां च प्रक्रमे विशेषणानन्वयात् चादिवारणे च योग्यनान्वयेऽतिप्रसङ्गात् । तस्मादित्यत्र तु हेतुविभक्त्यर्थानन्वयादेव नियमः । तस्मादनित्य इत्यभिधाने च विशिष्य सिद्धान्तादवगम्यते । पूर्वं साध्यतयोक्तस्य समर्थहेतुसम्बन्धेन पुनरुत्कीर्तनात् । अन्यथा न द्वयर्थ्यात् । संशयप्रयोजनादयस्त्वयवयवलक्षणाभावादेव नावयवाः । किन्तु न्यायाह्वयपा न्यायान्तर्गतत्वेनोपयुज्यन्त इति नाधिक्यम् । कण्टकोद्धारस्य च सार्वत्रिकत्वं समर्थविशेषोपयोगिन्यादिति ।

इति श्रीमद्वैजयंतीशास्त्राचार्यविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ नुमानपरिच्छेदे

अथ तत्त्वप्रत्यक्षम् ।

कांच्यां-श्रीसुदर्शनमुद्रायंत्रालये कृत्याण पुस्तकानि.

वैदिकग्रन्थाः ।	न	नाम	रु	आ
न. नाम	रु	आ		
१. श्रीसूक्तभाष्यम्	०	२	१६. यतिलिङ्गसमर्थनम्	० ४
२. पुरुषसूक्तभाष्यम्	१	०	१७. प्रपन्नपारिजात	० ४
३. तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम्	३	०	१८. न्यायमास्कर	} १ ८
४. सन्ध्यावन्दनभाष्यम्	०	८	(जगन्मिथ्यात्वखण्डनम्)	
वेदान्तग्रंथाः ।			१९. भेदवाद तत्त्वतुल्यार्थ	} ० ४
५. शतदूषणी भा-१	४	६	विचारश्च	
६. शतदूषणी भा-२	३	१२	२०. दृश्यत्वानुमाननिरास	} ० ४
७. शतदूषणी भा-३	३	११	वाद मोक्षकारणतावादश्च	
८. शतदूषणी भा-४	३	१२	२१. कार्याधिकरणवाद भा	१ ० १०
९. भगवद्गीता मतिपदा	} २	२	२२. कार्याधिकरणवाद भा	१ ०
भविष्यसंहिता			२३. कार्याधिकरणतत्त्वम्	० १४
१०. भगवद्गीता श्रवणमुनि	} २	४	२४. श्रीरामानुजसि	} १ ०
व्याख्य संहिता			द्वान्तसार	
११. गीताशेषग्रह रक्षणा	} ०	६	२५. श्रुतितात्पर्यनिर्णय (यन्त्रस्थ)	} १ ८
संहिता			मीमांसा ग्रन्थाः ।	
१२. तत्त्वनिर्णय	} ०	४	२६. माह्वरहस्यम्	१ ८
(शैववैष्णववाद)			२७. मीमांसापादुका	० ७
१३. सिद्धान्तचिन्तामणि	०	१२	२८. मीमांसाकौस्तुभ भा	१ ४
१४. पाराशर्यविजय	} ४	०	२९. " " २	१ ८
(प्रथमाध्यायप्रथमपाद)			३०. " " ३	१ ८
१५. वेदान्तविजय [गुरु	} (महाविजय)	०	३१. मीमांसाकौस्तुभ भा	१ ६
विद्याविजय, ब्रह्मविद्या			३२. मीमांसाकौस्तुभ भा	१ ६
विजय, साक्ष्यविजय,			३३. " " ६	} ३४
अद्वैतविद्याविजय, परि			३४. " " ७	
करविजय]			३५. " " ८	
			३६. " " ९	} ३७
			३७. " " १०	

